

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Сирітськими стежками)

Частина четверта

ГРИЦЬКО СІРИК

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Сирітськими стежками)

Частина четверта

diasporiana.org.ua

АНАБАЗИС, ТОРОНТО, 1986

Накладом автора

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

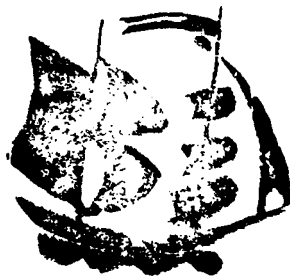
З друкарні Canadian Photo Copy, 176 John Street, Toronto

HRYTSKO SIRYK

IN THE WORLD OF THE DISPOSSESSED

(The Orphan's Way)

.Part Four

**Anabasis Magazine
Toronto, 1986**

Літопис льодового походу

Льодовий похід — під цією назвою увійшов в українську історію рейд збройної групи 1921 року, що закінчився кривавим героїзмом Базару. Для нашої історії останніх десятиліть образ льодового походу може служити символом. Боротьба українства за місце під сонцем — це похід серед снігів. Тому серія видавництва «АНАБАЗИС» називається «Літопис льодового походу». Мета її — відтворити історію України останніх десятиліть в описі тих, хто пережив події.

Спогади Грицька Сірика є третім виданням цієї серії.

Чекаємо на нові матеріали.

СВІЖИЙ АКОРД ІЗ КУЛІШЕВОГО КРАЮ...

Хутір... З такою милою, природною назвою, від яких ми уже відвикли тут, на Заході: Перша Васильківщина. Це — родинне гніздо автора. Воно повите ідилічним серпанком, як кожний спогад дитинства. Усі спогади про 30-ті роки починаються з перед-колгоспної ідилії... У автора, Григорія Сірика, ота колективізація (по суті — нова татарщина в українській історії) забрала і батька, й матір. Та йому не прийшлося їхати на північ в холодних вагонах, ані виростати в «дитбудинку» — млині, де українських дітей перемелювали на московських яничарів. Бо край Григорія Сірика — Сіверщина — дуже специфічний. Автор кілька разів підкреслює, що навіть жахи 30-х років не змогли тут захитати традиційну мораль і традиційні стосунки між людьми. Трьох сиріт (Грицька і двох сестричок), які є дітьми «куркуля» і яких треба, згідно з совітською логікою, вивезти в тундру, тут не зачепили. Якось тихцем, за мовчазною згодою всіх, їм дали притулок і можливість не померти з голоду в страшний 1933 рік. Сівши у крісло голови колгоспу чи партійного керівника, український селянин з цих місць усе ж боявся бути нелюдом, як бачимо із спогадів Сірика.

У чому річ? Знаємо ж, наприклад, із спогадів Павла Глушаниці, як комсомольці (свої, сільські!) іронічно співали нову, совітську коляду над замерзаючими у різдвяну ніч дідусем і бабусею, яких вигнали з хати. Видно, на Сіверщині, в одному з найбільш архаїчних закутків України, збереглося більше традиційності, ніж в інших, «пожвавлених» місцях України. Тому навіть жахи сталінщини тут проявлялися м'якше.

Це не значить, що тут не було трагедій. Автор пише про опухлих у 1933 році людей. Цілий розділ присвячено славному родюві Кривоносів, який із зброєю в руках не пустив у своє село колективізацію, роззброївши комуністів. Аж у 1932 році, з допомогою артилерії були розбиті укріплення цього загону в селі Собичеві над Десною.

Із спогадів цього типу бачимо, що версія про «німих овець», яких вели на заріз у 1933 році, не витримує критики.

Були цілі бої, навіть із застосуванням артилерії. Взагалі дата 1926 року, якою нібито закінчується повстанський рух на Україні, повинна бути перенесена далі. Загін Ващенко, як дізнаємося із спогадів Сірика, був розбитий аж у кінці 20-х років. Є також дані з інших місць України, які свідчать, що у 1928-29 роках ще діяли повстанські загони.

Григорій Сірик заслуговує на особливу увагу. Він не просто автор особистих спогадів. Це — повноцінний, сформований письменник, із власним стилем і власною настроєвістю. Він уже опублікував кілька книг. Їх спіткала типова еміграційна доля. Пишуть у нас багато (і здебільшого непотрібне), читають мало — чи ж диво, що Сірикові книги лишились непоміченими? Але важливо зрозуміти, що пишуться такі спогади не для сьогоденного емігранта, приголошеного північно-американською біганиною. Це — скарб для майбутнього.

У цьому аспекті спогади Сірика мають подвійну роль. По-перше: про Сіверщину в нас мало написано. Хоч Панько Куліш вийшов із цієї землі, та писав про неї мало; погляд його завжди був повернутий на Дніпро, в запорожські степи. Я уперше із рукопису Сірика пізнав цей край, без сумніву український, але настільки неподібний до жодного іншого українського регіону. Друге: атмосфера життя на Сіверщині 30-х років зникне назавжди з її носіями. Майбутні покоління вичитають із архівів статистику, але не атмосферу.

Отже: дух цього краю і часу, переданий Григорієм Сіриком, колись буде скарбом для Українця в Шостці, Глухові та Кролевці. Також — у Києві та Львові. У цьому — велика заслуга письменника, що живе в містечку Ірі на канадсько-американській границі.

Видаючи його спомини в серії «Літопис льодового походу», Чекаємо на Дальший том.

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

*Бо крізь шелест дібров і мрійливих степів,
Крізь чарівний той спів солов'їний
Чути стогін закутих сестер і братів
Із колгоспів та міст України.*

Уривок з вірша «Є на світі любов»

С. Кандиба

ЗНОВУ НА ПЕРШІЙ ВАСИЛЬКІВЦІНІ

З переселенням нас у колгоспну сторожку я всім своїм розумом, бажанням, думкою і молитвами до Бога, матері, батька і всіх Предків намагався переконати себе, що якраз із замешканням на хуторі Перша Васильківщина другий раз наша доля завершить коло нещастя, що було розпочалось пожежею та першим поселенням на цьому хуторі, і почне відворот в стабільніше та щасливіше майбутнє.

Батько з матір'ю, перебираючи в своє посідання дідове Матвієве господарство, перебрали й його обов'язки наступника Сірикового роду. Було це домовлення діда Матвія з братами, чи ще обітниця прадіда Федора, я напевно підтвердити не можу; але з розмов батька з матір'ю, з суперечок його з племінниками та деяких інших мені відомих подій, те домовлення (чи обітниця) було приблизно такого змісту: садиба, що між шляхом та ярком (там пізніше було покладено залізницю), де знаходився родовий цвинтар, ні в якому випадкові не могла бути розділена на декілька менших садиб та перейти у власність не безпосереднім нащадкам Сірикового роду — приймакам, нешлюбним дітям чи нащадкам жіночих членів роду. Коротше кажучи, садиба мала бути неподільною і належати тільки одному з чоловічих нащадків роду, з прямим обов'язком за родовий цвинтар і родове пов'язання, що складалось з трьох родових святкувань: Проводів, Спаса та Різдва. Для уможливлення і вигоди цих родових святкувань, від шляху до цвинтаря було засаджено площу приблизно з півгектара садком, з заїздними воротами до нього. Між коморою та господарськими хлівами була збудована довга повітка, де після кожних святкувань зберігались розкладні столи, лави та ослони, а під час святкувань використовувалася як місце ночівлі далеких родичів чи для постою коней під час поганої погоди.

Проводи... Святкування, з огляду на весняні польові

заняття — свято одноденне, а з огляду на близькість Великодня — свято без особливого приготування харчів, напоїв та приміщення. Підготовляючись до Великодня, все розраховувалось так, щоб вистачило й на Проводи. Якщо святкування випадали ранньою весною, батько вигребав сухе листя з-поза могил, підправляв хрести на них, ввечорі відчиняв ворота в садок від шляху, і на цьому підготовка до зустрічі родичів кінчалась. Якщо святкування випадали пізньої весни, тоді йому доводилось доброго півдня мотатися по кладовищі та садкові з косою, зрізаючи кропиву та бур'ян. Так чи інакше, на Проводи дальші родичі приїздили пізно увечорі і розташовувалися відповідно погоди в садкові чи на подвір'ї, з невеликим підвечерком, без випивки. Вранці далекі родичі разом з близькими їхали до церкви св. Спаса у Вороніж на Утреню і, повернувшись з церкви, незважаючи на погоду, вже заставляли приготовані розкладні столи в садкові біля цвинтаря, заставлені пасками, крашанками, смаженим і вареним м'ясом, пирогами і всім тим, на що були спроможні окремі родини роду, звичайно не виминаючи купленої і доморобної горілки.

Молитву до померлих Предків мав обов'язок проказувати той, хто постійно мешкав на садибі та опікувався цвинтарем, а поминали своїх рідних ближчими гуртами на розісланих рядах та постілках поміж могилами. Гарної, теплої днини родичі, пом'янувши Предків та віддавши їм пошану, не забували й про своє дозвілля. Перенісшись від могилок у садок, заводили пісні та танці й, не забуваючи про свої господарсько-весняні обов'язки, до пізнього вечора розїздилися домів.

Святкування Спаса обходились батькові пудом меду, купленим в Клипи на Пирощині, двома баранчиками, бичком-перезимком, двома відрами горілки, дещо вина, пива та різних дрібних додатків, і тривали два дні. Спас — свято закінчення жнив і розпочаття сівби озимини; просвяткувати його два дні підряд — ніхто в гультяї не зарахує і лінтюхом не обізве.

Святкувати Спаса тітки Олена та Василина з родинами приїздили раненько, на самого Спаса. Самі залишались допомагати матері готувати харчі, а дядько Кирило (тітка Олена повдовіла ще перед моїм народженням) з синами, дочкою Ольгою, племінниками, племінницями та моїми старшими сестрами, на наших конях виряджались у Вороніж до церкви

св. Спаса святити обжинки жита, новий врожай яблук і груш та плоди городу.

Ближчі і дальші родичі з'їздилися і сходилися приблизно на час повернення дядька Кирила, чи як його не стало, когось із старших батькових племінників, з освяченими плодами землі цього року. Столи для гостини старших і ближчих родичів ставилися у світлиці, а для молодших і дальших виставлялися під хатою в садкові. Святкували з піснями, танцями і музикою. Їжі і пиття із столів не забирали аж до присмерку. Родичі, яким було далеко домів, та ті, що не могли своїми ногами добратися до домівок чи не бажали, ніч пересипляли на возах під повіткою, в садкові, на вишках у свіжому сіні, чи навіть на пахучих снопах жита та вівса у stodolі. Вранці для цієї юрби родичів батько привозив бочку холодної води від криниці, щоб дещо просвіжилась від похмілля. Мати з тітками напікала гори блинців та приносила відрами холодної сметани з льоху. Поснідавши, а хто ласкавіший до чарки навіть похмелившись, старші родичі та ті, що затагнулися з жнивнами, збиралися від'їздити домів. Молодші та ті, що з жнивнами впоралися завчасу, залишалися досвятковувати Спаса ще й другого дня. Хуторянська молодь збиралась біля нашої садиби по полудні на другий день Спаса, доїдала і допивала, що залишилось від гостини родичів і, як звичайно сільська молодь, виспівували та витанцювували до світанку.

До святкування Різдва мати з моїми старшими сестрами починала готуватися мабуть тиждень з два перед самими святами. Хата мусила бути вичищена й побілена. Сажка в комині мусить бути виметена, черінь вирівняна і піч помазана свіжою глиною. Лави, столи, ослони та підлога вишурвані хвощем до лиску і вимиті. М'ясо з двох кабанів перетворене на смажені ковбаси, окарки та холодець. Товсті кишки перетворені в пшонянки та круп'янки. Печінка, шкварки та нирки — на начинку для пирогів. Постільки, рядна та напірники підголовних соломою напиханих подушок — визолені й випрані. Ковдри та коци провітрені. Та багато різних приготувань, щоб було гостям з чого і чим їсти та пити; чим заслати розіслану соломі на підлозі і чим вкритися; щоб було чим витерти обличчя гостям вранці, умившись. І взагалі подумати про всякі потреби, передбачувані й непередбачувані, що можуть виникнути між гостями.

До двох кабанів батько добавляв обов'язково не менше

одного бичка-весняника. До двох відер горілки добавлялося не менше стільки, бо Різдво не Спас, а козацька душа потребує на морозі не тільки співчуття, але й тепла. Та й само святкування Різдва довше за святкування Спаса.

В моїй пам'яті ще добре збереглося прибуття тітки Василюни з дядьком Кирилом та їхніми дітьми на Святий вечір споживати кутю, та вдівця по тітці Лисаветі, Павла Маковця з його родиною. Після вечері Тітчин Василинин Олексій та Маковців Грицько вчили мене грати в шашки, але Грицько мусив їхати з батьком додому, і це мене дуже розгнівало...

Після одруження тітчиної Василининої дочки Ольги з груцианином та смерті дядька Кирила, до нас на Святвечір почала приїздити моя старша сестра Манька, щойно одружена з Іваном Івашиною.

Свят-вечірня кутя в нас, як і взагалі у звичаях нашого народу, складалась з вареної обтовленої пшениці-куті, засолодженої медом, борщу, каші, пирогів, різновидної риби; так до дванадцятої страви-узвару. Під кутю підстеляли сіно. На покуті між батьком та матір'ю стояв сніп жита — Дідух. Батько починав вечерю молитвою і першою ложкою куті викликав Мороза, а мати першу ложку куті віддавала Духам Предків, що залишало чималу пляму на стелі в покуті перед іконами. Мені, як наслідникові батька й роду, на Різдво доводилося вставати світанком та сповіщати худобу куснем найбільшого пирога (спеціально для цього спеченого матір'ю) про народження Ісуса Христа — Спасителя людства і всього живого на землі.

Святкування Проводів навесні, перед пожежею нашого господарства, випали теплої погідної днини. Вже буйно поросла зелень в садкові та на цвинтарі. Від родичів було дуже людно, у садкові, на кладовищі, на господарстві, а особливо біля нової, ще не зовсім добудованої хати. Хата мала чотири просторі кімнати та сінці з коморою («чуланом»), збудовані з добре припасованих брусів, з розрахунком, що у потребі сінці та комора також можуть бути мешканевими кімнатами. Вікна батько з матір'ю бажали мати великі. Піч мала бути збудована майже посередині хати, обернута отвором до західньої «глухої» стіни, що мало забезпечувати матір від зайвого ока тих, що заходили до хати, коли вона пораяється біля печі, видавати більшу кількість тепла для ogrівання хати, і разом служити перегородкою між трьома кімнатами. Надмірний розмір нової хати, розмір вікон, зайва

витрата брусів на будову сінець та комори в деяких родичів викликали заздрість, інших — сумніви щодо доцільності. Сінці та комора біля хат хуторян та селян на Сіверщині прибудовувалися без винятку з пластин. Піч у кожній селянській хаті будувалася в передпокої, біля вхідних дверей, і отвором у передпокій. Більшої кількості вікон та надмірного їх розміру селяни уникали через холодні зими та гарячі літа.

— Менше Вікно — менше морозу в хаті зимою і більше прохолоди літом,— гомоніли між собою родичі, оглядаючи нашу нову хату. — А тут Трохим з Мотрею заводять такі диковини, що й голова не придумає, як в такій хаті жити.

— Навіщо було її п'яти на таких високих лігарах? Взимку напевно у ній замерзнеш на кізляк,— зауважували інші.

Але як саме святкувалося Спаса в новій хаті, мені чомусь пам'ять заводить. Виразно пам'ятаю, що ще мешкаючи в старій хаті, до нас прибули якісь дядьки з сокирою і нацюкували нею бруси попід кожним вікном та по вуглах біля підлоги, і мене це дуже гнівало, але як ми переселялись з старої хати в нову, та як і де зникла стара хата і святкування Спаса — правдоподібно витерла мені з пам'яті якась хвороба.

Потім у моїй пам'яті виринають події кролевецького ярмарку на Маковія...

Після пожежі на Першій Васильківщині в нашій хаті навіть Маньці з Іваном не було місця для ночівлі, втративши господарство, батько мав обов'язок перше подбати за свою родину, а не гостину для роду.

Навесні наступного року батько на спілку з дядьком Михайлом підготовлялися до святкування Проводів на нашому цвинтарі. Дядько Михайло змайстрував розкладного стола, батько зі мною вичистили та привели в належний вигляд садок, кладовище та stodолу на випадок непогоди, і ми навіть в stodолі переночували ніч перед Проводами, сподіваючись прибуття ввечері когось з далеких родичів, але надаремно. Родичі почали збиратися на святкування Проводів тільки на саме свято по полудні, і то в дуже обмеженій кількості. Саме святкування також відбулося не врочисто й без будь-якого піднесення. Мовляв: господарство згоріло — страховка заплатила, і маєш тепер нове господарство. А земля наших Предків залишилась землею, і ти її ореш, сієш та врожай збираєш! То чому скупишся належно пом'янути Предків?

В короткому часі після Проводів замордовано чорнольизького зятя, покійного дядька Костю в урочищі Гало, біля Першої Васильківщини, через що батькові племінники та племінниці вимагали від нього відкладення Лютчиного весілля, викликавши цим перше відкрите ворогування в Сіриковому роді.

Сусід свата Павла Вареника (Жондаря), Вареник Йовтух поповнив самогубство під колесами поспішного потягу в кінці нашої садиби, а після ярмаркування у Вороніжці, на Пречисту, що святкується при кінці серпня, на хуторі Дорошенковому, агенти влади замордували нашого сусіда Порфира Бабака. Батько з шанованого брата, дядька, хресного батька та опікуна родових традицій і вічного спочинку Предків, перетворився в носія бацил нещастя і страху в роді й між сусідами.

Наступної зими влада призначила дядькового Михайлового найстаршого сина Василя з родиною, та Йовтухового брата, також з чималою родиною, на висилку в татарський край, в околиці міста Уфі. До цих батькових клопотів та напастей ще добавилась скоропостижна смерть дядька Михайла, а через рік чи щось — і смерть Анютки. В таких обставинах, мешкаючи на Першій Васильківщині, батько та мати, якщо б і мали засоби й бажання шанувати родові традиції святкуваннями та гостинами, як то в народі кажуть, на широку ногу, — не могли.

Кожної весни на Проводи батько підготовляв цвинтар та горілку на поминки. Мати — паски, пироги, ковбаси, м'ясо та крашанки. І ми це все вивозили на цвинтар. Але сини та дочки покійних дядьків Кості та Михайла і тітки Лисавети заходи батька та матері ігнорували. Сірики з села Чепліївка тримали сторону батькових племінників. (Пізніше виявилось, що якраз сини дядька Якіма, Петро та Ігнат з села Чепліївка, були зв'язковими між хуторянами та повстанським керівником Пилипом Ващенком, а не батько). Тітчин Оленин старший син Андрій під кінець царської війни та в революцію, спілкувався з чапліівцями та клишківцями, де й набув собі, як тітка Олена твердить, не вінчану Вівдю за дружину, тепер не певний, на яку сторону стати: із стриєчними братами проти дядька, чи не зважати на їхні вигадки та наговори.

Тітчиного Василининого середнього сина Василя призвали служити в червоній армії. Тітка Василина тепер з малолітнім Олексієм метушиться по господарстві, як самотня муха

в окропі. В дядька Петра добавилось ще одним «безколесним» та далеким зятем. (Роща, так само, як і дядькові інші зяті, був службовцем залізниці, мешкав в селі Ускові поблизу хутора Михайлівського і не мав власних коней, а тому дядько його й рахував «безколесним»). З цих та інших причин і обставин, до переселення нашої родини назад на садибу над шляхом, навіть на святкуваннях Проводів, родичів щорічно рідшало. Переселившись у хоч ще й недобудовану хату, мати була переконана, що коло наших нещасть та поневірянь замкнулося, і з Різдвяними святами та Новим роком почнеться відворот в краще майбутнє. А тому до Різдва вона стала підготовлятися заздалегідь, і навіть мені особисто від неї перепало, коли батько без її дозволу дав мені решетце на основу зірки, а з купівлею нових рипучих черевиків для неї відтягував.

Різдвяні святкування 1929 року якраз і були остатніми святкуваннями Сірикового роду як рідні і як власників садиби над шляхом. На Стрітеня в Плоскому саду, біля села Черешеньки за Десною міліція трьох районів та спеціальні загони ОГПУ розбили загін Ващенко і замордували його самого. Петра та Ігната Якимовичів заарештували, а з іншими членами роду влада вела допити. Збиратись родові на цвинтарі на Проводи в більшій кількості та з молодшими особами чоловічого роду було дуже небезпечно, а скоро після Проводів влада призначила головою Воронізької сільради вислуженого чекіста і Жида з походження Драгеля, який і розпочав «нищення куркуля як кляси», тобто насильну кріпаччину та масовий вивіз розумніших і працьовитіших селян на певну загибель на Соловецьких островах в Заполяр'ї, що й потягнуло матір в могилу та ограблення нашої родини і роду з господарства та садиби.

В Хомишиній хаті батько відзначав родинні свята підстриженням вусів та бороди і відвідинами Богослужби. Коли у Вороніжі влада позакривала церкви і три з них зруйнувала, батько порозумівся з грушчанами і став парафіянином грушчанської церкви, де настоятелем був «робітничий піп», тобто особа, що в будні працювала робітником на ливарні в Кролевці (та повсякденно співпрацювала з НКВД), а в більші свята та неділі відправляла Богослужби селянам Грузької та околиці. Там і я у Великий піст 1932 року остатній раз відговівся та на Всенощній, на батькове бажання, годину читав Діяння апостолів...

Тепер після розмови з Гашкою, в дорозі до колгоспної сторожки на Першій Васильківщині, я не міг позбутися думок, як мені ставитися до родичів на Васильківщині і взагалі до Сірикового роду? Під час Різдвляних святкувань піти від хати до хати та виласити кожного зокрема становище до нашого сирітського положення і наше родинне пов'язання, чи чекати на їхнє сумління і перші потягнення?

Прийти до переконання, що хоч я з сестрами тепер найнещасніший і найбідніший між нашим родом, але принижуватись виправдуванням про незаподіяні провини батька та матері перед родичами — нема чого.

В колгоспній сторожці Гашка й справді робила так, як заповідала дорогою. (Чи це мені тільки так здавалось, спостерігаючи її та розбудивши думами минуле нашого роду?).

З першого дня нашого перебування у колгоспній сторожці Гашка почала вставати світанком і, зваривши кулішу нам на сніданок та витопивши піч, прибирала у сторожці ще перед тим, як ми з дядьком Павлом та Василем Павловичем впораємось біля коней, взувшись у старі батькові чоботи, виходила на хутір, залишаючи нам з Варочкою теплий куліш на сніданок в печі. Повернувшись увечорі з хутора, Гашка, витопивши знову піч та зготувавши для нас вечерю, вимітала підлогу та змивала лави і стіл, забруднені колгоспниками за день, розвішувала ряднину над лежанкою та засвічувала каганця, залазила з Варочкою на піч і там перебувала до ранку.

Днів за два перед Різдвом в Гашки появились старі підлатані хлоп'ячі чобітки, спідничка, пошита з якоїсь старої одежини і децю завелика для неї приношена кофтина.

— А ти, бува, не надуживаєш нашого становища на людях?— звернув я увагу Гащі, оглядаючи принесені чоботи, спідницю та кофтину.

— Ні! — відповіла вона впевнено. — До тих, що мене родичкою не вважають, я не заходжу, а взагалі ні в кого не жебраю і нікому на свою долю не нарікаю. Хто родичається зі мною, тому в хаті чи на господарстві поратись допомагаю. Василева Орина (тітка Орина), сама чобітьми набилася, я їй за це перед Великоднем допоможу хату побілити. Василеві Горбачеві за полатання чобіт я пропонувала також віддячитись допомогою, але він відмовився, запевняючи, що Олені та Мотрі самим нічого тепер в хаті робити, то я їм літом біля городу допоможу. Уляна навіть гнівалася, що я до них не зайшла перше. Чекати на женихів вона вже стара, і

тримати в скрині посаг для молі нема потреби. Вона й Варочці пообіцяла пошити сукню. Сашкова Дунька, залишившись одинокою в хаті, рада нашою з Максимовою присутністю. Ми біля неї й шити при звичаємося.

— Якщо так, то не кепсько, — згодився я, — але ти не вважай усіх собі за пані-брата. Тітка Орина, Уляна чи навіть Сашкова Дунька тобі не ровесниці.

— Я й без твого попередження добре розумію, з ким маю до діла, але тітками їх називати мені зовсім не випадає,,

а Орина мене про це ще в Соньки попередила. Ти, каже, Анютчина сестра, а Анютка була моєю зовицею, то й будь мені пригадкою Анютки-зови Ориною. Уляна та Сашкова Дунька — наші двоюрідні сестри, так ми їх називати маємо. По старшенству споріднення між тутешніми родичами над нами тільки дядько Павло (Маковець) та тітка Оришка (дядькова Михайлова вдова). Ти навіть і не здогадуєшся, а тебе таки твої небожі та небоги пострахом вважають і кличуть не інакше, як сердитий дядько Грицько. Дунька навіть з цього дуже задоволена, — жартома добавила Гашка.

— Котра?

— Та котра ж у тебе тут племінниця Дунька? — перепитала вона.

— Анютчина?

— Та воно й Анютчині дочки тебе чомусь суворим дядьком вважають, але про Максимових сиріт балакаю, — пояснила Гашка.

— Я з Максимовими сиротами ще ніякої сутички не мав, — здивувався я.

— Я й сама дивуюсь, але Дунька запевняє, що це правда. Ти складав сіна тут в стіжки для лісництва і приходив до неї купувати молока чи щось, а в той час вона мала сварку з меншими братами та сестрами, і ти їх втихомирив. Хлопці звідкись довідалися, що ти той самий дядько Грицько, що не побоявся Горбачевої Мотрі, поборов її і вирвав сережку з вуха, щоб і духу твого боялася. Дунька, використовуючи твоє ім'я, тримає братів та сестер в покорі, і прохала мене, щоб я тебе про це попередила. Зустрінешся з котримсь, то вдавай дійсно суворого дядька, Дуньці це буде великою допомогою.

Нові обставини, нові турботи та непорозуміння. Малі небожі та небоги доглянули в, мені суворість та насилля.

Старші вже років три дівають та парубкують, мені з ними рівнятися неможливо. Мої ровесники, Іван Вареник пішов докінчувати науку в Вороніжі; Трохим Корх, разом з його батьком, померли з голодового виснаження минулої весни. Сергій поїхав до батька на Далекій Схід, а Іван Горбач та Федір Вареник, якщо забажають поновити товаришування зі мною, то нехай вони зроблять перші заходи, вирішив я і став очікувати Різдва.

На Свят-вечір Гашка завчасу пішла до Жондаря, щоб доглянути Аніутчиних дочок-сиріт до часу, коли Іван з дружиною повернуться від тещі та тестя з гостей. Василь Павлович та дядько Павло, упоравшись біля колгоспних коней, не побажавши мені навіть на добраніч та не чекаючи, коли я позачиняю двері й ворота в конюшні, поспішили домів. Колгоспники виходили сторожку за день. Варочці навіть на печі став дошкулювати холод, вона розвела вогонь у грубці й грілася від його променів. Я вирішив, що в грубці варити куліш нам на вечерю незручно, та й на холодній черені вночі буде холодно спати. Я розпалив вогонь у печі і зварив куліш на вечерю. Повечерявши кулішем, Варочка полізла на піч, на своє постійне місце, а я, засвітивши колгоспну гасову лампу, став чекати на колгоспного сторожа Миколу Коломійця (Миколайчика). З Миколайчика був сторож дуже дбайливий; він приходив завжди перед тим, як ми закінчували поратись біля коней, перевіряв всі закладки, заціпки та замки, і аж тоді виходив в сторожку, засвічував ліхтаря, незважаючи чи є світло в сторожці, чи нема, і не засиджувався довго, та й мабуть вночі не вкладався спати на довший час. Коли в колгоспній сторожці відбувались збори колгоспників, наради правління колгоспу чи тільки так суперечка колгоспників, тягнулись до пізнього вечора, і мені доводилось лізти спати до сестер на піч. Миколайчик мене не турбував вночі, але коли я спав на лежанці, йому серед ночі бажалось поговорити зі мною про минуле, про моїх батьків, його пригоди в молодих літах, та поскаржитися на теперішні порядки. Розмову зі мною він завжди чомусь розпочинав за наших коней. Посмикає мене за ноги, доки я прокинуся, та й запитає:

— Ти, Грицю, не спиш?

— Ні, — відповім йому зпросоння.

— Я от і забув, як вашу булану кобилу звали, ото ту, що злодії вкрали?

— Шалуха.

— Еге ж, так воно й є — Шалухою. Отож раз я іду, а твої тато та мама Ідуть Шалухою...

Я засну, а Миколайчик всядеться біля вікна, пригасить дещо вогонь в ліхтарі і продовжує оповідати про батька та матір, мабуть без перерви, аж до світанку, коли розбудить мене, щоб іти порати коней.

— Ти вже, Грицю, вставай, — смикаючи за ноги, будить мене Миколайчик, — Василь Павлович та Павло Ягорович (мені здається, дядька Маковця було по батькові Ягорович) вже пішли порати коней.

Заки я одягнуся та вмиюся, Миколайчик ще розповість якусь пригоду з нашими кіньми.

— У твого батька був буланий жеребець, як його? Що в придане батько віддав.

— Сокіл.

— Так, так, Сокіл! Ми з моїм братом Олександром, ото ж у вас завжди порали сінокіс на Травосійці, а там гатка, сам знаєш, яка тіпка, от ми й застрягли там з нашою конячкою по самі маточини з возом сіна. Конячку то ми випрягли і на твердий ґрунт спровадили, а розвантажувати сіно з воза посередині рівчака — занাপастити не менше половини. Коли тут твій батько з жеребцем нагодився. Прив'язали ми мотузками до оглобель, і віз ніби по сухому з рівчака викотився...

Цього вечора Миколайчик десь був забарився, і мені довелось світити ліхтаря та йти до стайні, подивитися на коней перед тим, як полізу на піч спати.

Зима 1934 року була взагалі малосніжною. Погода на Свят-вечір була тиха, морозна. Нарівні з молодію хвоїною, над озером розпростерся голубоватою прозорою тканиною дим з хутірських хат. Хутір Перша Васильківщина не видавав жодного звуку, ні шереху. Не такою я знав Васильківщину і залишив у 1928 році. На Васильківщині Свят-вечір розпочинався вже в перших сутінках дитячими голосами, що виспівували колядки попід вікнами хуторян. Після спожиття Святої вечері старші діти починали обхід хуторян з зіркою, а перед північчю молоді господарі та їх господині вітали з Різдом Христовим батьків, дядьків і просто старших хуторян.

— Христос родився й нам об'явився... Різдво Твоє, Христе, Боже наш... «Нова радість стала, яка не була», — лунало від сутінків, а тепер?

Тепер, настороживши слух, я почув рипіння снігу та притишений спів колядки: «Різдво Твоє, Христе, Боже наш»

на дядківський мотив і не від хутора, а від Діброви. Прислухавшись уважніше, я впізнав голос Миколайчика. Це він, споживши Святу Вечерю і переخیливши чарку з братом чи сусідом, ішов вартувати колгоспних коней та розповідати мені про минуле...

Ранком, як і завжди, розбудив мене Миколайчик, і, ще не позбувшись вечірнього різдвяного настрою, обняв мене на привітання з Різдом Христовим і розплакався.

— Ах, як то твій тато з мамою вихром на буланих конях до святої Утрени сьогодні б поїхали...

Попоравши коней, Василь Павлович та дядько Павло, чомусь мовчазні і насуплені, зайшли в колгоспну сторожку і мовчки сиділи, аж доки я зварив пшоняний куліш в печі та покликав Варочку, щоб вмивалась та приготувлялась до сніданку. В сторожку прийшов Федір Вареник з чималим вузликом.

— Ось, — каже Федір, привітавшись, — мати на свята вам прислала дещо з їжі, а це від мене. — Він витягнув півлітри горілки із-за пояса і поставив поряд з вузликом на столі. — А якщо не поганьбуєш моїм товариством, то й розговіємось разом.

Федорове «не поганьбуєш» мене не тільки здивувало, але й насторожило. З Федором я ніколи не мав жодної суперечки, а про те, що він дещо зазнавався на початку нашої шкільної науки, мовляв, мої дядьки Пляси збудували школу. А коли його хтось обзивав штундистом, щоб ніби принизити його за приналежність батька та матері до релігійної секти штундистів, він за це не гнівався і гордо заявляв:

— Я штундист і буду комуністом! Виросту — збудую таку саму школу в себе на хуторі, як дядьки збудували на Білогривім.

Тепер Федоровими білогривськими дядьками нема як виставлятися, бо їх мабуть уже й в живих комуністи не залишили. Але чому б мені на Федора гніватися, не що бридитися чи ганьбувати, як він висловився? Я й плечами здвигував, і руками розводив, і головою покручував, не знаючи, що і як Федорові відповісти.

— Ти чомусь Сергієві неправди на мене наговорив, тому він зі мною й дружити перестав, як ти став колгоспних коней доглядати, — ніби виправдуючись, пояснив мені Федір.

З Сергієм я поновив дружбу біля багаття на колгоспному подвір'ї. Сергій, Петро та я не мали жодної підстави

змовлятися проти Федора, і коли згадували його ім'я, то тільки як нашого шкільного друга та ровесника. Так я Федорові відверто й сказав.

— З Сергієм біля вогнища, я завжди був у товаристві Петра, а коли втрюх про якусь таємницю люди знають, то вона таємницю довго бути не може. Сергій, можливо, й не скоро повернеться на хутір, а Петро напевно на свята до матері прийде. Ти можеш про правдивість моїх слів у нього перевірити.

— Біля вогнища? Я не чув, щоб ви про мене згадували,— поспішився з виясненням Федір.

— Я не пригадую, щоб ти з нами біля вогнища був,— здивувався я.

— Ви були біля вогнища, а я ось в оцій хатці. Ви переносили вогнище в хатку, мені доводилось дріжків «ловити» за стіною.

— Якщо ти знаєш, про що ми говорили біля вогнища, і ти за нами підглядав, то даремно на тебе Сергій і розгнівався.

— Я на нього не доносив. Йому було непотрібно втікати з хутора.

— Він і не втікав,— заперечив я Федорові. — До батька Іхати Сергій збирався навесні, коли йому мало сповнитись 16 років, але батько чомусь поспішив з викликом. Божок чистоту його соціального становища навіть колгоспною довідкою підтвердив.

— Сергій поїхав до батька?! — радісно вигукнув Федір.

— До батька,— підтвердив я.

— Дякую тобі, що ти мені смуток розвіяв. Це найкраща для мене новина заради сьогоднішніх свят! Що до чого, то в мене буде чисте сумління. Випиймо за дружбу і чистоту нашого сумління,— запропонував розрадуваний Федір.

У вузликові, що приніс Федір від його матері нам на свята, був чималий буханець житнього хліба, цілий кусень сала, вагою більше кілограма, десяток квашених огірків та десятків зо два цибулин, заплетених в кіску. Господарем гостини мені ще в житті не доводилось бути. Гостювати з випивкою горілки довелось тільки два рази. Перший раз на Маньчиному весіллі, коли я «продавав» молоду, зі мною торгувався дружок, і я йому ні за які гроші не бажав продати сестри. Іван пішов на хитрощі і запропонував мені випити з ним могорич. Я був певен, що Манька Івана любить й Іван

поводиться як з братом. Я лизнув трохи з чарки, а Іван докінчив її. Дружки зрозуміли, що домовлення між мною та Іваном до «продажі» Маньки зроблене, і вони заспівали до цього моменту відповідну весільну пісню: «Пішов братік яром, продав сестру даром!» Проти такої несправедливості дружок я голосно запротестував:

— Я жодним яром не ходив і нікому моєї Маньки не продавав. Не брав я грошей за Маньку і не візьму!

Мене, розплаканого і розгуканого із-за столу витягнула мати, надавала ляпанців по тому місці, що сідають, і зачинила в спальні. Іван, як переважно всі молоді зяті, бажав бути шанованим не тільки тещею та тестем, але й шурьками і своячками, приніс мені в спальню чарку якогось солодкого напою, підмішаного горілкою, правдоподібно з думкою, щоб я заснув. Іванова підлесливість мене заспокоїла. Солодкий напій здався мені дуже смачним, я випив чарку до дна, після чого з мене чуть не «вимотало кишок» з живота. Від того часу я до Івана Івашини та горілки довір'я більше не мав.

За «продаж» Анютки Іванові Вареникові я з Іваном домовився заздалегідь, щоб горілка і гроші з «купчої» були вилучені. Я взяв слово честі від нього про те, що він буде опікуватися моєю сестрою, як своєю рідною. Він подякував за мою добру опіку над Анюткою. Ми подали один одному руки на знак згоди. Дружки заспівали: «Ставай мати ликом, вітай зятя віком...»

Другий раз пити горілку в гостині мені довелось після колядок з зіркою. Коляду, тобто гроші, ласощі, пироги, сало чи що там нам люди давали як дарунки за колядування, згідно звичаю ми мусили спожити спільно з своїми друзями. Ми й влаштували складку в хаті Сердюка Грицька (Грицуня). Три карбованці, що ми мали готівкою, вирішили витратити на півлітру горілки. Добре повечерявши блинцями з смаженим салом та сметаною, півлітру ми гуртом спорожнили. Я був у піднесеному настрої, ніби випивши навару з голуб'ячого гнізда (так принаймі твердила мати та Катерина).

Тому то й тепер запропонував Федорові спершу пожитись кулішем та принесеним ним хлібом, а потім пити горілку та закушувати салом, цибулею та огірками.

Федір вже був поснідав удома, пісного кулішу не бажав, а сало на закуску бажав мати засмажене. Смажити сало ми не мали сковороди, а тому Федір згодився закушувати сирим салом з кислими огірками. Посудина,

пригожа до пиття в нас була тільки одна: велика мідна кварта, якою черпали воду з відра. Федір, ще не призвичаєний до таких «достатків», вирішив піти додому та принести сковороду й шклянки.

Поки Федір ходив за сковородою й шклянками, ми з Варочкою поснідали наскоро нашим кулішем та Федоровим хлібом. В печі ще було досить жару, щоб підсмажити сало. В сторожку ніхто з колгоспників не приходив. Ми з Федором розсілись за столом, ніби справжні святкові гості десь у власних покоях, та й давай звохочувати один одного випити до дна за здоров'я та щастя нас самих, наших родичів та друзів. Після першої чарки я дещо почмихав, але смажене сало та кислі огірки горло прочистили і в кишках зробили якесь приємне почуття тепла. Федір випив першу чарку, ніби кухлик холодної води в спеку, ще й губи облизав.

Ми говорили, цокались чарками, закушували салом, огірками, хлібом та цибулею десь аж до полудня, коли вже й лівлітра була порожня, і потреба вийти надвір ставала необхідною. Першим піднявся я із-за столу. Відчинивши хатні двері й зіпнувши свіжого повітря, я відчув забурення в животі, і з мене (ніби хто чіпок з повної бочки висмикнув) понесло горілкою, салом, хлібом і тим кулішем, що ми з'їли ще до Федорової «гостини». Виригавши мабуть ще й залишки вчорашньої вечері, я вмився холодною водою, вимив нею в роті, хоча й почував головокруження, але міг впевнено володіти руками та ногами.

Федір, побувши надворі «в потребі», повернувся в колгоспну сторожку зовсім сп'янілим. Я розіслав рядно на дошках ліжка і поклав його там, а сам вклався на лежанці; але замість того, щоб заснути та протверезитися, Федір почав нарікати на нашу сирітську долю, а потім перейшов обвинувачувати тітку Оріну з дядьком Василем за те, що вони порізли його батька та матір з дідом, дядьком Іваном та тіткою Анюткою. Через сварку між зовицями Анютка втратила життя молодою, а через сварку між братами Федорів батько мусив переселитися від їхнього сусідства.

— Якщо б не Орина, мати б доглянула за Анюткою і я мав би милу тітку, а ти сестру, — розплакавшись твердив Федір. Це вона наймилішу тітку Анютку з світу зжила! Це вона примусила дядька Євтуха підкласти голову під потяг! Через неї й дядька (я не певний як того Вареника було ім'я) з родиною запроторили в Белебей (під Уфу) на загибель! —

стукаючи кулаком то по столі, то себе в груди, викрикував він.

Горілка розріджувала Федорову кров алкоголем, а кров, у свою чергу, роздражнювала мозок та викликала в ньому забурення. До тітки Орини в спільниці Федір ще додав Горбачеву Олену та «Чорнороту», дружину Якова Вареника. Згідно Федорового лементу, вони втрьох якраз були спричинниками нашого лиха, включно з розкуркуленням. Вони видали владі Вареника Федора та Василенка Василя, нібито учасників пограбування Білогривської кооперативної крамниці вкінці 1928 року. Вони примусили Сашка Сірика та Степана Вареника втікати з хутора. Вони отруїли Максима Сірика та його дружину Катерину і задушили лісника Стегнія. Вони й самого Федора порізли з нашими ровесниками та бажають збутися його з хутора.

— Повір мені, що це правда! Ось скоро переконаєшся сам,— запевняв мене розгніваний, розплаканий, п'яний Федір. — Горбачева Олена п'ятнадцять років не могла мати дітей, а тепер напевно цуценя скажене народить!

На Федорове велике щастя ввечері поратись біля колгоспних коней першим прийшов дядько Павло Маковець. Зачувши Федорів лемент у сторожці, він зайшов і, не розпитуючи що до чого, закинув його, ніби мішок збіжжя, собі на плечі й заніс його через дорогу до батькової хати, під опіку матері. Доки ми мешкали в колгоспній сторожці, я дружби Федорові не вимовляв, але парубкувати (ходити з ним на вечорниці) відмовився.

«Кісткою незгоди» влада когось на хуторі Перша Васильківщина, незаперечно, мала, але хто саме був «кісткою» — напевно сказати не можу. Окрім уже згадуваних між хуторянами Першої Васильківщини дуже неприємними подіями та випадками, включно з мордом, навесні 1937 року між хуторянами виникло непорозуміння, яке втягнуло й мене.

Рік перед тим ми з Гашкою мешкали в дядьковій Климовій хаті на Андрониковому хуторі. Сергій того року, повернувшись від батька з новим сріблястим ровером та бала-лайкою, влаштувався продавцем у кооперативній крамниці на Гречкиному хуторі, стоваришувався зі мною і влюбився в дядькову Климову Маньку.

Федір, наслідуючи Сергія, купив дорогу фотокамеру та приладдя для вироблення негативів та позитивів. Він приходив до мене порадитись, як з більш досвідченим «фото-

графом» та обізнаним з хімічними формулами.

Восени ми з Гашкою переїхали мешкати на осідок радгоспу ім. Чубаря, біля хутора Холодівщини. Відстань та зима зв'язок між Сергієм, Федором та мною перервали. Але навесні мене викликають у Вороніж на переслухання у зв'язку з пограбуванням кооперативної крамниці на хуторі Гречкиному, пограбуванням голови колгоспу ім. Другої п'ятирічки Грицька Івановича Мурася та пограбуванням Федора Вареника. Між викликаними до сільради на переслухання були Горбачева Олена, тітка Орина та «Чорнорота». Переслухання закінчилося без мого свідчення. Як саме справа виглядала і чим закінчилась — мені незрозуміло і докладно невідомо. Федір запевняв мене, що Сергій сам пограбував крамницю, вкрав в нього фотокамеру та приладдя до неї та пограбував голову колгоспу Мурася, що мешкав в їхній хаті, з чималої суми грошей та круглої колгоспної печатки. Згідно з припущенням Івана Горбача, Федір з своїм дядьком Андрієм Гречкою (малим і лисим) підробили ключі до крамниці, де торгував Сергій, і обікрали її, а щоб на Сергія було більше підозріння, свою фотокамеру комусь продав чи сховав, і поцупив від п'яного голови колгоспу печатку та гроші, таки ж у своїй хаті. (Як мені пізніше було відомо, Федорова фотокамера в якийсь таємничий спосіб потрапила у власність Миколи Наумовича Родіонова, а він потім її обмінив за радіоапарат у одного вороніжця).

Літом 1937 року Федір одружився з Кулішівною з хутора Дівщини, а Іван Горбач з старшою за себе років на два Варениковою Пронькою. Напровесні наступного року Федора та Івана покликані відбувати військову повинність у Червоній армії. Літом в нашій околиці були появились якісь озброєні злодії чи навіть бандити, що групою в чотири-п'ять осіб, обступивши хату когось з хуторян, викликали господаря і ставили йому умови викупу та покарання. Однієї осінньої ночі ці озброєні люди прийшли та обступили господарство Василя Павловича Вареника. Повибивавши вікна, запропонували йому з дружиною (тіткою Ориною) та сином Михайлом залишити хату вдягнутими в необхідну одіж та з одним вузликом харчів чи речей першої потреби, або згоріти разом з господарством. Василь Павлович без спротиву залишив хату з родиною, а господарство було підпалене в декількох місцях і згоріло з тваринами включно. Пожежа ця — ще одна прикра, незрозуміла й невияснена подія в житті хуторян Першої Васильківщини.

ни у період мого перебування на хуторі, та в сусідстві з хутором. Після пожежі господарства Василь Павлович не бажав там більше мешкати і поселився на колишній радгоспній садибі, що тепер вже називався хутором Конанню, і ми з ним стали знову близькими сусідами та родичами. Анютчиним сиротам ми були дядьками, і вони відвідуючи нас, нагадували наше родинне пов'язання.

Іван Горбач у березні 1940 року, допомагаючи московським зайдам виганяти Фінів з їхнього міста Виборгу, загинув на його брукові, залишивши Проньку молодою вдовою і малолітнього сина сиротою.

Вареник Федір, незважаючи на його родинний стан (він же також мав дружину та сина) та закінчення терміну військової повинності, навесні 1940-го року з війська не був звільнений, де його й застав початок війни між червоними та брунатними нашими душогубами.

КОЛГОСПНІ СПРАВИ КОЛГОСПУ ІМ. ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ З ВИСОТИ КОЛГОСПНОЇ ЧЕРЕНІ

У колгоспній сторожці мешкати нам, сиротам, з огляду на наше становище, було вигідно і досить безпечно. Вранці, коли Гашка й забариться зварити пшоняний куліш до приходу перших колгоспників, вони з Варочкою поснідають ним на печі на черені, а я свою частину з'їм безпосередньо з горшка біля челюстів печі. Після того, як колгоспники підуть до праці, Гашка прибере в сторожці і піде на цілий день на хутір до родичів. Згодом навіть стала брати і Варочку з собою, так що колгоспникам, які приходили погрітися в сторожку чи перебували полуденок в ній, ні вони нам, ні ми їм не завважали. Гречку, видану нам колгоспом, ми добре висушили на черені і передерли на крупи. Увечорі Гашка варила гречаний куліш. Їжа в нас стала різноманітною. До того вона з Варочкою деколи приносили від родичів декілька варених картоплин чи навіть окрайці хліба.

Доки сторожував Миколайчик, я постійно спав на лежанці, а дівчата на черені. З перебранням цієї «посади» Максимом Гречкою, мені довелося тими вечорами, коли не було засідання правління колгоспу чи тільки суперечки між колгоспниками та колгоспними керівниками, десь аж за північ, спати на холодному ліжкуві, а коли було засідання чи

тільки суперечка — разом з сестрами на черені, бо під час засідань та суперечок Максимка любив подрімати на теплій лежанці, а коли не було їх, то, вкрившись кожухом, «драти хropaка» лежачи.

Під час засідань правління та колгоспних суперечок колгоспники не накурювали в сторожці так, що й віник міг під стелею неприв'язаний триматись, не вживали лайливих слів, не стукали кулаками по столі і навіть голосно не викрикували, бо все між ними хтось знаходився, що звертав увагу:

— Діти в хаті, присядь біля припічка та й пускай дим в трубу.

Або:

— Бажаєш голосно кричати, сходи на стайню та побуди там коней, а тут навіть тобі дітей турбувати.

Колгоспним коням колгосп усе ще не давав сіна з невеликого стіжка, що тримали на час весняних робіт у полі, а тому січку мішали з помолотими відходами збіжжя та гречки. Василь Павлович, як старший конюх, мав ключі від комірчини, де зберігалися помолоті відходи. Він дозволяв мені раз на тиждень висіяти з них пригорщів зо два борошна. Таким чином ми мали густіші кулеші, або навіть коржі.

Десь з початком лютого нам добавилось ще одне джерело додаткових харчів. Влада розпочала так звану кампанію по підготовці одноосібних хуторян до весняного посіву яровини доброякісним насінням, і для цього в стайні колгоспу ім. Другої п'ятирічки поставила сортувальну машину, що звалася трієром. Трієр — це довгий, похилий бляшаний барабан з різного розміру дірками. Збіжжя спершу відсівалося від дрібного насіння бур'янів, а потім, повільно посуваючись вниз барабана, розсівалось по розміру дірочок в барабані в окремі засіки-скриньки. Надто буйне зерно, горошини, буйна вика, квасолини, кукурудза, голівки осоту, камінці, солома і взагалі все те, що не могло просіятись через дірочки барабана, спадало з нього вкінці у скриньку, яка чомусь була причеплена гачками до стояків, а не стояла на землі, як решта скриньок, а тому на неї мало хто звертав увагу і випорожняв її після закінчення сортування свого збіжжя. Особливо ті одноосібники, що приїздили сортувати збіжжя самотужки. Обертати барабан трієра одній людині було майже не під силу, а тому, покрутивши дві-три години, людина була задоволена, що ще залишилась сила зібрати

доброякісне збіжжя, а не заглядати за пригорщею мішанини голівок осоту з камінцями, горохом та буйним збіжжям. А в нас з сестрами за тиждень гороху, вики, квасолі та кукурудзи збиралось якщо не на кашу, то на юшку. У неділі ми могли мати три рази харчі. Рано пшоняний куліш, в полудне кашу чи юшку з мішанини збіжжя від трієра, а ввечері гречаний куліш.

Спершу над одноосібниками, що користувались «сортувальним пунктом» (трієром), наглядав Андрій Гречка (малий і лисий), бо одноосібникам потрібно було не тільки потверджувати особливими виказками кількість відсортованого збіжжя на посів, але й відбирати оплату за користування машинами «сортувального пункту» та писати щоденні звідомлення Воропільській сільраді. Андріян Гречка — тільки на зріст малий та лисий, але великий ледар, брехун, підлиза, а ще більший нахаба та забудько. Кишені в нього чомусь були завжди діряві, і він до них не мав довір'я, а тому тютюн, сірники та папір для палення тютюну завжди носив в кашкеті. Ставши колгоспним бригадиром, бригадну «бухгалтерію» також утримував у кашкеті. Книжечка посвідок одноосібникам, списки одноосібників, заготовки звітів сільраді, гроші, зібрані від одноосібників за користування «сортувальним пунктом», в Андріяновому кашкеті (чи тоді якраз шапці) вміститися не могли; він їх позапихав по своїх кишенях і скоро порозгублював.

У Божка сільрада вимагала звіту про підготовку одноосібників до весняного посіву ярини. Божок вимагав в Андріяна, а Андріян не міг пригадати, в яку кишеню що клав, і де воно могло згубитися. Розгніваний Божок відібрав від Андріяна, що залишилося з «бухгалтерії» «сортувального пункту» і передав нагляд над ним мені.

Мешкаючи в колгоспній сторожці, ми мали не тільки харчів майже вдосталь, але й хуторяни-колгоспники й одноосібники та колгоспні керівники ставились до нас прихильно.

З наближенням весни перш за все наближався термін суцільної колективізації хуторян, а разом з цим можливість не тільки втрати партійного квитка Божкові, але й разом з усіма членами правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки помандрувати якщо не на лоно Авраама і Якова, то принаймі на «пасовище» білих ведмедів. У колгоспній сторожці все частіше почали відбуватися засідання правління колгоспу, чи пак сварки між його членами. Мені все частіше доводилось но-

чувати разом з сестрами на черені печі та бути розбурканим опівночі голосною сваркою членів правління.

Щоб утримати колгосп ім. Другої п'ятирічки від занепаду, а то й остаточного розвалу, потрібно було колгоспним коням сіна, колгоспним кобилам жеребця на весняне покриття, ремонту плугів, борін та іншого господарського реманенту; потрібно було майстерні з кузнею та хоч принаймні коваля. Потрібно було волокна, конопель на мотузки, посторонки, зав'язки, пута тощо. Шкіри, сириці на гужі, супоні, черезсідельники, оброті, ушивальники. Забезпечити корів колгоспників бугаєм, також з розрахунком майбутньої колгоспної молочно-м'ясної бази.

Стіг сіна хтось із колгоспників сторгував у селян села Лушників на Деснянському лузі, але колгосп не мав достатньої суми грошей, а тому Шостенський районний виконавчий комітет депутатів трудящих видав дозвіл (чи розпорядження) конфіскувати потрібну кількість сіна для колгоспних коней в одноосібників-хуторян. Кнура правління колгоспу також мусило знайти, якщо не одноосібників, то принаймні в колгоспників. Жеребець був у Гарасима Маковця. Буримина кузня була разом йому та його родині й помешканням, а старший і не дуже спритний Юхим Бурима залишився одним ковалем між хуторянами. Конфіскувати кузню в Бурими означало залишити його з родиною без даху над головою і прогнати силоміць єдиного коваля з хутора. Юхим відмовляється вступати у колгосп, а платити за Юхимову працю в колгоспі нема грошей, а до того спілкування соціалістичного господарювання з приватно-капіталістичним — це першородний гріх соціалізму. Кузні Лазненків-Марахоньок на хуторі Друга Васильківщина хоч і не діяли, але були власністю колгоспної бригади ім. КІМ, Білогривського колгоспу ім. Комінтерну, а тому правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки, на чолі з Божком, не могли погодитися на рішення — прохати в РВКомі дозволу на розкуркулення Бурими, чи чекати на міжрайонний спір щодо приналежності бригади ім. КІМ до колгоспу Білогривської сільради.

Роздобути бугая для колгоспу взявся земельний відділ Шостенського РВК, і виписав однорічного бичка на ім'я Моряк зі скотарського радгоспу поблизу міста Вологди. Моряк прибув на станцію Терещинську, в товаристві інших бичків, так званою бандерольною посилкою, тобто повною виплатою ціни за посилку залізниці при отриманні. Залізниця за Моряка

вимагала щось більше дванадцяти сот карбованців, а колгосп за проданих одинадцятєро старих коней на ярмаркові восени мав готівкою не повну тисячу. Три-чотири сотні карбованців на бичка хуторяни могли зібрати між собою, але коли стало відомо, що Моряк — однорічний бичок і для покриття корів ще рік не буде здібний, відмовилися робити збірку. На вигогу Божка та Кузьменка, довелося мені ходити поміж одноосібними хуторянами та «заохочувати» їх виконувати і перевиконувати плян сортування насіння на весняний посів, і таким чином назбирати відповідну суму грошей на викуп Моряка. Обміркувавши «За і проти», лежачи на черені печі, я пішов до першого одноосібного господаря з пропозицією.

— Вам, дядьку, однаково доведеться виконувати плян сортування насіння у визначений термін, або платити кару сільраді. Колгоспові потрібні гроші на викуп бичка, який, можливо, й вам колись пригодиться, то чому ми з вами не можемо допомогти собі, один одному і правлінню колгоспу? Ви привезіть до колгоспної стайні мішок чи два збіжжя. Будете крутити трієра чи ні — буде залежати, хто буде вештатися поблизу стайні, а я вам випишу посвідчення про повне виконання пляну. Ви матимете спокій до весняного сіву, колгосп гроші на викуп бичка, і мені Андріян запише трудовень за перевиокнаний плян.

Хуторяни в більшості довіряли мені і використовували нагоду на користь собі і майбутньому розплідникові рогатої худоби — Морякові. Хоча за Моряка колгосп і хуторяни за-платили, як то кажуть, з «присипкою», але за рік з Моряка виріс справжній бугай, що започаткував хуторянам корів з більшим удоєм молока.

Конфіскувалося сіно в одноосібників для колгоспних коней, чи вірніше сказати — грабувалося — в такий спосіб. Лисий і малий Андріян Гречка, як бригадир колгоспу, розвідував, чи тільки робив припущення, скільки могло бути сіна в кого з одноосібних хуторян і про це мусив написати, як тоді називали, «зводку» (московською мовою мало бути «сводка», а українською «звіт») голові колгоспу Кузьменкові. Кузьменко, у свою чергу підписавши «зводку», передавав Божкові як партторгові колгоспу. Божок потім на засіданні правління колгоспу, що складалось з лисого Андріяна, Кузьменка, Максимки Гречки, колгоспного сторожа та ще будь-якого бажаного колгоспника, послухати сварку членів правління колгоспу, чи навіть самому висловитись голосніше в якійсь об-

говорюваній справі, ставив на обговорення, в якій кількості, котрого дня, в кого з одноосібних хуторян, прохати партком при Воронізькій сільраді про дозвіл конфіскації сіна. Обговоривши та проголосувавши підняттям рук, члени правління постановляли, а Божок записував постанову правління колгоспу в протокол, і наступного дня їхав з ним у Вороніж і звіділя привозив повідомлення одноосібникам про конфіскацію від них сіна, згідно постанови Райвиконкому під таким-то числом, такого-то дня, місяця і року, та на основі такого-то пленуму ради робітничих і селянських депутатів і тому подібне, і так далі. Коротше кажучи, для сільського активу та колгоспних керівників, якщо вони бажали втриматися на поверхні життя та взагалі бажали жити, мусили своїх сусідів, родичів і просто хуторян примушувати виконувати непосильні пляни влади, а то й самим грабувати, бо бюрократи влади, «обгородившись» відповідними законами та постановами, боялися за свої шкіри і були немилосердні до підлеглих, взагалі, — але я про сіно...

Відповідні повідомлення одноосібним хуторянам, з наказу Андріяна, хтось з колгоспників відносив обов'язково по полудню і віддавав господарю одноосібного господарства під розписку, а наступного дня лисий Андріян з відповідною кількістю підвід їхав конфісковувати сіно.

Ночуючи на черені печі колгоспної сторожки, я знав заздалегідь, до кого саме з хуторян буде виряджатися Андріян за сіном, і коли він мав їхати на Андроників чи Воронців хутори, я вхитрявся не попадати Андріянові на очі, або й зовсім вдавав хворого, пролежуючи до полудня на черені. Коли він виряджався на Гречкин хутір чи Холодівщину, я був певний, що там мене ніхто не знає, і Андріянові не противився.

Десь уже напровесні я добре знав, що Андріян двома підводами має їхати по сіно на Холодівщину, то й не уникав його. На наряді він виділив Василя Горбача, Мирона Мокрогуза та Петра Вареника (Суклетовича) собі на підмогу та наказав їм запрягати двоє коней всани. Я, як підручний конюх, допоміг їм зібрати потрібні мотузки, рублі та вила, взявся підмащувати трієра, щоб легше було його крутити, сортируючи колгоспне збіжжя на насіння. Тимчасом Андріян отримав нове розпорядження від Кузьменка чи Божка, і наказав мені запрягати коня в сани та їхати вслід за підводами, що вже були виїхали з колгоспного подвір'я на дорогу і там чекали

на Андріяна. Підводи з колгоспниками та Андріяном я наздогнав на Гречкиному хуторі і замішався та стався середньою підводою в дорозі на Холодівщину. Хутір Холодівщина розмістився на крутому з'їзді майже над самою греблею через Есмань. Господарства хуторян побудовані густо за браком простору, і їх на хуторі було щось з десятка. Господарство Петра Марченка, до кого ми приїхали по сіно, було в кінці хутора, майже на самому вершкові узгір'я. Петрова хата була нова і простора, двір з двох сторін забудований хлівами та стайнями для худоби, з проїздом на город через повітку.

Петро, рудоволосий, високого росту і кремезний чоловік, з Андріяном та колгоспниками не став сперечатись, відчинивши ворота в двір та з двору під повіткою, не став відповідати на Андріянові запитання, а пішов, звівши голову, не поспішаючи до хати, мовляв: *«Знаєш, чого приїхав на моє господарство, то й господарюй по своїй вподобі»*

Горбачеві, що їхав поперед мене, Андріян сказав залишитися на подвір'ї, а мені та Мокрогузові сказав їхати до стодоли на город. Марченків город був вузький і круто спадистий до берега річки. Стодола була невелика і стояла збоку городу, так що до неї запряженим возом чи саньми було годі заїхати. З навантаженим возом потрібно було розпрягати коня і потім віз закочувати в стодолу самотужки, а порожній віз чи сани можливо було затягнути задом, не випрягаючи коня. Ми так з Мироном Мокрогузом і зробили: обернули мого коня та затягнули сани до стодоли. Окрім невеликої купки сіна, в Марченковій стодолі не було жодної соломи чи немолоченого збіжжя, а дещо роздивившись, я упевнився, що Марченко вже давно не вживав стодолу під складання в ній збіжжя. Сіно ми склали на мої сани і, ув'язавши належно рублем та мотузками, вже лагодилися виїздити, як до стодоли прийшов Андріян та перемовившись декількома словами з ним, забрав його з собою, правдоподібно розшукувати за сіном на вишках, чи навіть по сусідських дворах. Залишившись самітнім, я підкинув коням сіна, сховався в стодолу від Андріяна та сирого вітру, що налітав поривами з розлогого болота. В Марченковій стодолі горобцям давно вже мабуть не було поживи, то ж ні їхнього цвірінькання, ні їх посліду не видно, але й павутиння, як у запущених будовах, нема. Господарські знаряддя праці, що потрібні для праці біля збіжжя в стодолі, як ціп, вила, граблі, лопата, мітла та мірка, порозвішувані навколо

сіх на дерев'яних загвоздках, і ближче приглянувшись, я не знайшов жодної зайвої загвоздки. Тобто, загвоздок було стільки, скільки потрібно для господарського знаряддя, а з часом ще жодне із знарядь не зникло, хоча такі речі, як редевіяні двійчаки та трійчаки, навіть у незаможних хуторян давно замінені залізними вилами, а тут, у Марченковій столі, вони завішені, висять не знати нащо.

На протилежній стіні столі, де лежала купа сіна і яку ми склали на сані, я завважив розвішану невелику сітку для ловлення риби вблід, два ятері та нереток. Оглянувши й це Марченкове добро, мені чомусь набігла думка украсти Марченків ятір, і я став себе переконувати на поповнення злочину: Марченкове господарство напевно зруйнують, якщо він не пристане до колгоспу, і хтось інший покористується сіткою, ятеріями та неретом. Якщо він навіть пристане до колгоспу, то для нього вистачить одного ятерія, сітки та нерета, а нам ятір буде великою допомогою в харчуванні. Доки холодно, буду ним ловити горобців у колгоспній стайні, а навесні наловлю карасів в озері. Навіть коли Марченкові забagnetься обов'язково мати два ятері, він напевно вміє їх в'язати, має дружину, що наряде та насуче ниток, а я не маю поняття, як в'язати сітку; ми не маємо ні волокна, ні прядки, ні грошей, щоб ятір купити...

Вкрасти ятір, взяти чуже добро на сумління, а то й осоромитись, як осоромився з електропроводкою в школі. Не вкрасти ятір, прогавити нагоду покращити харчування собі та сестрам. Я почав нервуватися та обвинувачувати Андріяна, що взяв мене грабувати сіно в Марченка непотрібно, бо так здається, що сіна й на дві підводи в Марченка нема. І за те, що він покликав Мокрогуза. І самого Марченка за те, що впустив нас на господарство без спротиву, а сам заховався в хату і не зважає, що ми можемо щось вкрасти, окрім сіна.

Я виходив та розглядався по городу, заглядав у відчинені ворота на подвір'я, де лежала невелика купка сіна, скинутого мабуть з вишок, яку колгоспний кінь вже майже притоптав копитами; прислухався до Андріянової розмови з кимось на вулиці, і нарешті вирішив відв'язати одного ятіря та сховати в сіно на своєму возі.

На виїзді з двору Андріян наказав переднім підводам не виїждати на вулицю хутора, і я зупинив свого коня під вікном Марченкової хати й заліз на сіно, щоб захиститися ним від пронизливого вітру, який через відчинені ворота

здався мені ще холоднішим, ніж був на городі. Розгорнувши сіно на снях і зіщулившись у клубок, я ненароком звів свій зір на вікно і зустрівся з двома парами переляканих дитячих очей на ластоватих обличчях, що попритулювалися до шибок вікна, майже над моєю головою. «Це вони зауважили ятір в мене на возі, поскаржилися батькові, а він Андріянові, а тепер стежать за мною, щоб я бува не пошкодив ятіря», — шибнула в моїй голові думка і по всьому тілі пробі дріж. «Потрібно якнайскоріше позбутися ятіря з воза», — вирішив я, раптово схопившись.

Перелякані очі на ластоватих обличчях зникли з вікна. Андріян голосно з кимось все ще сперечався на вулиці. Думка в мене працювала швидко і я, схопивши вила, разом з сіном скинув ятір на купу снігу, що була між хатою та моїми саннями, розпорпав вилами сніг, сховав в нього ятір, сіно поскидав назад на сани і, заспокоївшись, заліз знову на візта став пильніше приглядатися на вікно та прислухатися, про що саме сперечається Андріян на вулиці. По деякому часі із-за лутки вікна стала за мною спостерігати ластовата з заплетеним у косу рижим буйним волоссям дівчина, що позбулась страху з очей і навіть спромоглась на усмішку. На усмішку дівчини я також відповів (хоч все ще під враженням страху за підозру в злочинстві) усмішкою, не підозріваючи, що дивлюсь прямо в очі своїй майбутній вірній дружині, милій золотоволосій Петрівні.

З інших колгоспних справ, що мені довелось приймати участь з «високого» становища на колгоспній черені, були справи організації молокозбирального пункту на хуторах, привчання корів колгоспників та одноосібників до праці в господарстві, організація нового колгоспу чи тільки колгоспної бригади в нашому господарстві для хуторян Бабакового, Воронцового та Андроникового хуторів, переговори з керівниками бригад ім. Заповіту та ім. КИМу, Білогривського колгоспу ім. Комінтерну про прилучення їх до колгоспу ім. Другої п'ятирічки, або влучення колгоспу ім. Другої п'ятирічки до колгоспу ім. Комінтерну і передачу хуторів на лівобережжі Есмані Білогривській сільраді; заснування при колгоспі ім. Другої п'ятирічки партійного та комсомольського осередків.

Влада оподаткувала кожному колгоспну родину, що має корову, 150-ти літрами молока, а кожному одноосібну родину, навіть незважаючи, чи має вона корову чи ні, 450 літрами молока, і наказала правлінню колгоспу забезпечити збір

молока від хуторян і доставку його на маслозавод у Вороніжі. Збірний пункт молока мав забезпечити маслозавод сепаратором та посудом, але де той пункт закладати — ні правління колгоспу, ні навіть Божок не міг здогадатись. Колгосп хоч би тимчасово приміщення не мав. Винаймати в когось частину хати на Першій Васильківщині? Хуторянам хутора Андроникова з декількома літрами молока потрібно буде щоденно витрачати більше двох годин часу. Віддаль між Андрониковим та Васильківщиною — біля трьох кілометрів, а між Холодівщиною та Пристанню — більше чотирьох. Видоєне молоко на Холодівщині може бути доставлене на приймальний пункт на Васильківщині не раніш як за годину. В літню спеку по дорозі до збирального пункту може розпочатися процес окислення; потім воно зіпсує решту зібраного молока.

Оплачувати чотирьох збірщиків молока колгоспними трудовими та zatrudнювати не менше двох коней для доставки молока на маслозавод у Вороніж? Колгоспові буде більше збитків, ніж хуторянам. Молоко продавали державі за безцінь.

Для навчання корів колгоспників та одноосібників до праці в полі, тобто тягнути плуги, борони, вози, ходити в приводі під час молотьби тощо, потрібні ярма, дишла, посторонки, налігачі та ще можливо щось, про що ніхто з хуторян навіть не може здогадатися, бо про використання корів, як тяглої сили, хуторяни не чули, не знали і чути й знати не бажали. А план правління колгоспу мусило виконувати, звідомлення сільради кожної шестиденки мусило посилати.

Підготовка до організації колгоспної бригади для хуторян Бабакового, Воронцового та Андроникова хуторів на нарадах колгоспного правління виглядала майже завершеною справою. Мирон Семенович Мокрогуз був призначений бригадиром. Шостенський районний виконавчий комітет депутатів робітників та селян виніс постанову про звільнення Павла Хомича Родіонова від обов'язків нагляду над майном колишнього куркуля Трохима Сірика і передав садибу, будинки та сільськогосподарський реманент у власність колгоспу ім. Другої п'ятирічки. Мирон Семенович дуже задоволений уділеним йому довір'ям правління колгоспу, і тепер його основне завдання — підготувати Павла Хомича до виселення з колгоспної власності, як не члена колгоспу ім. Другої п'ятирічки, як власника незамешканої хати, і взагалі як небажану особу й голову небажаної родини, що незаконно

користується чужою власністю.

До мене в присутності свідків ставиться майже неприхильно і навіть робить зауваги, на які я не заслужив, а на самоті потрусить, взявши мене обома руками за плечі, пригорне до себе ніби сина і запевняє: «Тепер, Трохимовичу, я для вас хоч половину батькової хати відвоюю. Бог не без милості, козак не без долі, тільки ти на мене не гнівайся, як я при людях на тебе покрикую».

Мирона Семеновича я давно знаю як такого, що багато себе виставляє, а зробити те, що обіцяє — не завжди знайде відвагу. Мені він нагадує гусака, що голосно гегав навколо табуну гусок, високо задерши голову, навіть спробує сичати, якщо хтось надходить, але як замахнеться на нього хтось лозиною — він замахав крилами і втічє поперед гусок. На обіцянки Мирона Семеновича я багато надії не покладаю, бо з «висоти» колгоспної черені не бачу жодної користі ні для колгоспу, ні для хуторян з осідку бригади чи колгоспу на нашому господарстві. Землі, придатної для обробітку, навколо нашої садиби ближче як за кілометр немає. Основна маса хуторян Бабакового хутора, що могла бути членами колгоспу, мешкає не ближче кілометра від нашої садиби, а хуторянам Андроникового хутора навіть ще дальша відстань, ніж до осідку колгоспу ім. Другої п'ятирічки. До того спір між Глухівським та Шостенським районами за приналежність уже заснованих колгоспів до Воронізької і Білогривської сільрад може закінчитися не на користь Воронізької сільради. Білогривська сільрада має дві давніше і добре організовані колгоспні бригади, а Воронізька тільки рік тому почала організувати колгосп, не маючи в розпорядженні відповідної кількості землі для колгоспу.

Щоб засновувати партійний осередок при колгоспі ім. Другої п'ятирічки, потрібно було хоч одного члена партії на посаду секретаря осередку. Андрій Божок був усе ще тільки кандидатом у члени партії, а тому партійного осередку очолювати не міг. Партійна організація при Воронізькій сільradі на секретаря партійної організації колгоспу ім. Другої п'ятирічки вже навіть призначила Грицька Івановича Мурася, але для нього ще потрібна якась керівна посада в колгоспі, а гідною посадою для секретаря партійного осередку в колгоспі (і взагалі на хуторах) є тільки посада голови колгоспу. Щоб посісти посаду голови колгоспу (навіть партійній особі), потрібно було запрошення правління колгоспу і затвердження

його загальними зборами колгоспників, в Мурася хуторяни знали, як то в народі кажуть, «як облупленого»: що він п'яниця, нероба і в сільському господарстві не має жодного досвіду. Божок радив членам правління згодитися на кандидатуру Мурася, як таку особу, що з нею можливо домовитись. Члени правління противились Божкові: «Нехай хтось інший, хоч і гірший».

Для організації комсомольського осередку Божок пропонував відкупити чи вивласнити хату, залишену Василем Сіриком, а на першого комсомольця — Федора Вареника. Але доки Божок радився з правлінням над комсомольською справою, у Василеву хату вселилася родина Піднебесного, небожа його дружини Олени, а Федір відмовився їхати з Божком у Шостку та скласти присягу в райкомі комсомолу. Дмитро Лазненко-Марахонька, що звав себе комсоргом Митькою і належав до комсомольського осередку при Білогривській сільраді, відмовився визнавати Божка своїм зверхником, і за втручання в справи колгоспу ім. КІМу погрожував поскаржитись на нього до самого вождя трудящих товариша Сталіна. З заснуванням комсомольського осередку Божок і правління не поспішали, але про справу запрошення Мурася на посаду голови колгоспу, чи взагалі на хутори, для заснування партійного осередку, та у справі прилучення колгоспів і хуторів до Білогривської сільради, засідання правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки все ставали голосніші, численніші. На засідання приходили Семанці та Воронці, як уповноважені бригади ім. Заповіту, і навіть деколи прибував Митька як уповноважений колгоспників бригади ім. КІМу, та як одинока «партійна» особа (комсомолец) «на всю деревню» (хутір, чи в даному випадку декілька хуторів).

Хуторяни, незважаючи до якого колгоспу вони належали, до Білогривської сільради не бажали приставати, але й між собою до згоди не могли домовитися.

Одноосібники до жодного колгоспу не бажали приставати. Воронці, Симанці з зятями та сватами, зорганізовані в колгоспній бригаді ім. Заповіту, не бажали, щоб над ними було керівниками правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки. Правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки вважало себе єдиним законним тілом, яке могло перебрати владу над хуторянами. Косой Митька (комсорг, як він себе звав) з батьком, чотирма дядьками та трьома спорідненими хуторянами, що творили колгоспну бригаду ім. КІМу, стояли на нейтральному

становищі, і кожний свій виступ на нараді правління колгоспу Митька розпочинав і закінчував приблизно такими словами:

— Наш дорогою вождь і учитель товарищ Сталін, его соратники, партія, советская власть, оберегають соціалістическую собственность, как зеницу ока. Я комсорг колгоспу ім. КИМу, забороняю будь-кому втручатися в справи колгоспу ім. КИМ, і для этого я дал комсомольское честное слово кому нужно.

Божок, що відповідав перед партійною організацією Воронізької сільради за суцільну колективізацію хуторян, з партійного становища, бажав збутися якнайскоріше клопотів і не противився приєднанню колгоспу ім. Другої п'ятирічки до колгоспу ім. Комінтерну; але, як людина, шкодував хуторян, що, поєднавшись з білогривчанами, втратять окремішність і, хоч кущу, але самоуправу над собою. Як вороніжець, Божок не бажав, щоб воронізькі колгоспи втратили власність на млини на Есмані, сіножаті на Морозівському яркові та Зарудському лузі, та майже одинокі джерела дров і будівельних матеріалів з лісів Воронізького лісництва, на лівому березі Есмані.

З наближенням весни наради правління у колгоспній сторожці ставали все голоснішими, численнішими. Учасники нарад часто зводили суперечки, вживаючи нецензурних слів, накурювали в сторожці до задухи, не звертаючи уваги на нашу присутність на печі, та затягувались до світанку.

Деся на початку березня в Чернігові, чи можливо ще й вище на державній та партійній драбині, бюрократи вирішили дозволити Шостенському та Глухівському районам полагодити суперечку за територію лівого берега Есмані. Районові бюрократи наказали Воронізькій та Білогривській сільрадам підготувати всіххуторянські збори тих хуторів, що були під адміністративною владою Воронізької сільради. Березень місяць для хуторян був місяцем суперечок, вечорів сварок в зачадених хатах та колгоспних сторожках. Божок з Кузьменком щоденно були в роз'їздах до колгоспників колгоспних бригад, у Вороніж, у Шостку, а вечорами радились з членами правління, колгоспниками, хуторянами, сварились, матюкались, чадили тютюном...

У кінці березня, коли вже зароніли латки землі на полях, звільнившись від талого снігу, на дорогах через наметені кучугури снігу коні провалювалися у відлиглий сніг по животі, і весняна повінь загрожувала роз'єднанням хуторян на тиждень, а то й два розливом Есмані та заливом ярків, у

приміщенні школи на Воронцьовому хуторі зібралися багатолюдні й бурхливі загальні збори хуторян. Хуторяни навіть були настільки відважні, що висловлювали слова докору, а то й образи не тільки керівникам сільрад та колгоспів, але й сусідам та родичам.

Коли ж в кінці зборів настав час голосування, то тільки один Митька косою, виголосивши свою тираду про вожда, учителя і друга товариша Сталіна, оголосив неутральність. А між хуторянами не знайшлось жодної особи, що підняла б руку, як знак згоди на прилучення хуторів на лівобережжі Есмані до Білогривської сільради.

Після загальних зборів хуторян Божок з правлінням колгоспу ім. Другої п'ятирічки просиділи, окутані хмарою тютюнового диму, в колгоспній сторожці до світанку. Світанком запрягли двоє коней в сани і поїхали на хутір Друга Васильківщина «розкуркулювати» косого Митьку з його батьком та дядьками.

Доки ми з Василем Павловичем та дядьком Павлом упоралися біля колгоспних коней, комора та стодола колгоспу ім. КІМу були опечатані й замки на них замінені. Нерухоме майно списане й віддане під нагляд Михайлові Стукалові. Коні й рухомий реманент прибули на колгоспне подвір'я колгоспу ім. Другої п'ятирічки.

Колгоспові ім. Другої п'ятирічки прийшов час реорганізовуватися. На одноосібних хуторян насунулась неминучість суцільної колективізації, а нам і на колгоспній черені став знову світ звужуватись клином.

В БОЖКА ДУША НАША — ВОРОНІЗЬКА

Після загальних зборів хуторян, де було вирішено хутори на лівобережжі Есмані залишити під адміністративним наглядом Воронізької сільради, засідання правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки відбувались при більшій кількості присутніх, але були більш ділові й не галасливі. Після одного з таких засідань, де знову обговорювалось питання «навчання» хуторянських корів, як тяглої сили, та запрошення Мурася на керівника (голову) колгоспу, члени правління розійшлися домів десь опівночі, а Божок усівся за стіл переписувати про-

токол засідання, чи можливо написати звідомлення. Мені са-мітніх посиденьок Божка не цікаво було спостерігати, і я, перевернувшись на черені головою до стіни, а ногами на край черені, щоб не заважало мені спати хропіння колгоспно-го сторожа Максимки на лежанці, заснув.

Світанком термосить мене Божок за ногу і наказує злз-зити з печі та збиратися. Нас на колгоспній черені тримають не тільки заради милосердя, але й для вигоди: щось непе-редбачене зробити, когось з хуторян викликати, післати кудись чи до когось за чимось. Я завжди був під рукою колгоспним керівникам. Не став я і тепер випитувати, для чого він мене збудив. Вмився і став одягатися.

— Вдягнися в щось краще, підеш у Вороніж на декілька днів,— попередив мене Божок.

Посидівши біля стола і почекавши, заки я переміню свої латані штани на дещо кращі, він згорнув папірець, що лежав перед ним на столі, вчетверо, поклав на нього залишок олівця, і продовжував:

— По Вороніжу без діла не шлайся і не звертай на себе уваги кому не потрібно тебе там бачити. З своїми ба-зарними злодіями та безбатченками не водися, і тримай язик за зубами перед цікавими: хто і чого тебе післав у Вороніж. З ось цим папірцем зайдеш до Василя Прохоровича, щоб він його підписав і поставив колгоспну печатку. Та не згуби ось цього олівця, а то мабуть в Кузьменка в хаті й олівця чортма. Василь Прохорович ще спатиме напевно, але ти його розбуди, хоч і двері доведеться виламувати. Скажи йому, що я його чекатиму в Олениній хаті, там для нього і сніданок буде, а ти у Вороніжі мусиш бути ще перед восьмою годиною. Галопом, хоч і кров з носа цюрком бігтиме, інакше і на хутор не вертайся,— добавив Божок, виходячи з колгосп-ної сторожки.

Подивитися біля світла, кому той папірець призначений і що в ньому написано, мені зпросоння і від несподіванки думка в голові не виникла. В дорозі, коли морозне свіже повітря оздоровило свідомість, в сутінках світанку, що було написане на папірцеві, прочитати не міг, а тому в моїй свідо-мості почали зроджуватися не дуже рожеві припущення.

— Можливо, Божок посилає мене в сільраду з яки-мось зведенням і разом до когось з керівників сільради, чи можливо й до дружини, в батраки на декілька днів. Можливо, підступно бажає позбутися нас з колгоспної сторожки, мене

запроторити в дит-колонію, а сестер комусь з хуторян у наймички.

— Чому і де б я мав перебувати декілька днів у Вороніжі? — не міг позбутися думки, поспішаючи на Пирошину до Кузьменка.

В деяких хуторян на Пирошині вже блимали каганці в хатах, але не у Василевій Кузьменковій. Маючи наказ Божка розбудити Кузьменка, хоч і доведеться двері виламувати, я не вагаючись постукав досить сильно кулаком у сінешні двері, але дружина Василя мабуть вже не спала і, правдоподібно, зауважила мене ще на вулиці. Негайно відчинила двері і, не питаючи, хто я і чого до них прийшов, пропустила у хату. Засвітивши каганця та озирнувшись на мене, аж руками сплеснула:

— О! Це ти! А я так була розгнівалася на Василя, що й спати не могла. А Андрій таки згодився післати тебе на маслозавод.

Василю! Василю, вставай! — Відчинивши половинку дверей у світлицю, гукала чоловіка. — Ось Гриць прийшов з папером на підпис. Вставай, щоб хлопець був не спізнився.

Переконавшись, що Василь піднявся з ліжка і вдягається, вона взялась розпалювати вогонь у печі та нарікати на свого чоловіка, так, як ніби від нього залежало наше сирітство і наше життя.

— Ось тут вчора за столом останній окравець хліба доїдали і радились, кого післати на маслозавод на курси, щоб потім у хуторян молоко збирав. Кого ж, як не тебе? І Андрій зі мною згодився. А він, голова колгоспу необтесаний, повернувся вночі з засідання чи якоїсь наради і каже, що на зборах ускладнення можуть виникнути: Грицько — син розкуркуленого батька. Діти без молока — як паросток в сухому піску: випнеться з насіннини на світ Божий, заглибить корінці в пісок і, не знайшовши там вологи — всохне. Дітей ограбували не то що з даху над головами, але й з хліба насущного. Батька та матір завчасу в могилу допомогли владі спровадити. Тепер їхній, пробачте за слово, голова, запевняє мене, що на зборах можуть ускладнення виникнути. На зборах я першому-ліпшому в очі плюну, хто звикнеться, що сиротам допомога і охорона не належиться. Хуторяни не збідніють, як вам літра молока їхнього дістанеться. Якщо ми з Нюркою Божкові не нагадували про вас, то ваші хуторяни напевно б вас залишили в тій Хомишиній хаті, щоб снігом

вас придушило, морозом на кизяки поморозило. В Божка таки наша душа, воронізька, не то що у ваших хуторян очерствіла...

Василь Кузьменко, що вже, підписавши папірець про моє відрядження на масло-завод, слинив принесений мною кусень олівця і намащував круглу колгоспну печатку, щоб нею затвердити свій підпис. Розгнівався на дружину і взявся її картати.

— Розкудкудакалася, ніби скинута з сідала курка. Без твого розуму і світ перестане існувати. Без твоєї поради ніхто не знає, що можливо, а що ні. Але того розуміти не бажаєш: світ той, що бачиш через вікно, за порогом хати зовсім інший, і намагаєшся намовити хлопця, щоб вплутувався в халепу, з якої можливо й виплутатися не зможе. Молоко, що ще в дійниці — твоє, а коли ти висипала в бідон — державне, і яка різниця в тім, я тобі не раз роз'яснював. Бажаєш жити і на сонце споглядати не крізь сітку на вікні — дотримуйся народньої мудрости: їж борщ з грибами та тримай язик за зубами. Тепер благоділень не будують і моралі не дотримуються.

— Ви, Проки, були безсердечні, такими й навіки залишитесь! — вигукнула розгнівана Василева дружина, вихопивши рогача з печі, яким поправляла там дрова. — Ми, вороніжці, завжди до сиріт мали милосердя, і ні ти, і ні хтось інший цього з мого серця й гаком не вирве! Благоділень для сиріт і не потрібно будувати, благородність в серці потрібно мати, от що сиротам потрібно! Дітей плодиш, а про їх долю та розум не думаєш, бо в тебе ум за розум почав чіплятися і серце мабуть одеревеніло. (Прок — вулична кличка Кузьменків).

Василь Кузьменко — взагалі чоловік добросердечний, і коли на когось чи на щось розгнівається, завжди береться зробити сигарету з кусня газетного паперу та тютюну. І завжди йому папір розірветься. Він відірве інший кусень і таким чином пересердя перенесе на папір та тютюн, а скрутивши сигарету і припаливши її, почне сам собі підсміхатися. Так і тепер. Дружина картала його за наше сирітство, а він зміняв декілька разів папір, аж нарешті, затягнувшись тютюновим димом, з усмішкою на обличчі лагідно звернувся до дружини:

— Дітей завчасу побудиш і Гриця жонячкою налякаєш, а в тебе і племінниці, нівроку, ростуть з не менш благород-

ними серцями, ніж у тебе.

— До моїх племінниць тобі завсь, а Гриць тухтієм на хуторі не осяде.

— Сама бути хуторянкою плакала та просилася, а тепер хуторян зневажаєш. Знав кіт, де сметана, та не знав, що в глечикові горло вузьке. Наперед знала, що в хуторян серця дерев'яні, то навіщо не дозволила мені будувати хату у Вороніжі? Згодилась бути хуторянкою з благородним серцем, то тепер роби своє і помовкуй, а в мої справи не вмішуйся.

— Не вмішуйся,— передражнила дружина Василя, викрививши обличчя «кислою» посмішкою, так як він робить після гніву. — Не вмішуйся! — повторила вона. — Бач, який розумний став на посаді голови. А до моїх справ хто вмішується? — показуючи на свій випуклий живіт ножем, яким саме обчистила картоплину і вкинула в горщик. Святий дух чи ти? Бажала й бажаю бути хуторянкою не з твоєї милости, а через те, що люблю річку, ліс, гриби, ягоди, птахів, а найбільше тишу, простір і не зіпсутий людиною запах природи.

— Любуватися лісом, річкою і природою тобі ніхто не забороняє, не перешкоджує.

— Оце поцілив пальцем в небо! Не перешкоджує?! — Знову передражнила вона свого чоловіка. — Літом стєжки не можу перед собою бачити, а зимою в тебе чобіт чортма за що справити.

— Не журись, дружино, сини вже цього літа тобі грибів і ягід наносять, та й стєжку до річки покажуть,— жартував Василь з дружини, підсміхаючись.

— Досить з мене, що ти наносив та напоказував. Дай Боже, щоб хоч це дочкою вдалося, а тоді вже на тебе, як на теля, намордник одягну.

Василева мила дружина! Шкода, що мені не запам'яталося її ім'я. На хуторі її прозивали Лебедівною, але чи Лебідь було справжнє прізвище її батька, чи тільки кличка повуличному — напевно не знаю. Готувала мені на сніданок підсмажену картоплю на сковороді, але я від сніданку відмовився через Божків наказ не спізнитися, як тепер мені стало відомо, на масло-завод.

З Василем Прохоровичем Кузьменком та його милою дружиною більше не доводилося мати безпосередніх стосунків аж до німецької окупації. Як кандидата у члени комуністичної партії відступаючі московські органи влади Василя

Кузьменка залишили для партизанської діяльності в тилу німців. Андрій Корж, п'яниця і насильник, мав бути партизанським ватажком, і Кузьменко відмовився з ним співпрацювати, вийшов з підпілля та приходив на працю в колишній колгосп ім. Папаніна на хуторі Копані. У червні місяці 1942 року «хазяїн» Шостенської торфо-розробки, німецький вислужник, що називав себе старостою, а фактичний політрук партизанського загону Корж видав Кузьменка німецькому гестапо як совітського партизана, і його разом з 260-ма моїми кривими, що, як і Василь Прохорович, відмовились співпрацювати з більшовицьким підпіллям, гестапо замордувало на подвір'ї Шостенського Хемічного Інституту і закопало там у спільній могилі.

Ця коротка згадка про мого добродія і земляка Василя Прохоровича Кузьменка, його милу дружину Лебедівну та їхніх дітей-сиріт нехай буде жити вічно між моїми рідними, земляками і просто людьми доброї волі.

ЗНОВУ НЕ ЩАСТИТЬ

Воронізький масло-завод містився на Ніженцьовому господарстві. Ніженці у Вороніжі крамарювали, будинок мали великий, родин щось на три чи більше, а подвір'я невелике. Руйнувати хліви, огорожу та ворота масло-заводові було невигідно, бо хліви використовувалися як склади запасних бідонів, устаткування та реманенту, а загорода та ворота охороняли завод від безконтрольного вивозу заводських продуктів і взагалі від злодіїв.

Була вже восьма година, чи пізніше (я перевірити не мав де і чим), але на подвір'ї заводу вже застав метушню людей та коней. Ті, що приносили молоко в глечиках, пхалися наперед тих, що привозили молоко в бідонах на санях. Ті, що вже спорожнили бідони, не мали змоги завернутися на подвір'ї, щоб виїхати. Обернувшись, у воротах натрапляли знову на перешкоду. Ворота були завузькі, проїздити у двір не було місця, а за воротами — стрімкий спуск і рови з обох боків. Налагодити порядок входу та в'їзду у двір завод не мав сили волі, чи тільки досвіду. Певного припущення зробити не можу, бо працювати на ньому мені не довелося.

Молодий чоловік, що більше всіх метушився на подвір'ї і більше всіх сварився, забрав моє відрядження і, прочитавши його побіжно, сказав мені зайти в будинок і в кімнату, що буде ліворуч, отримати олівець та зшиток. В будинкові чоловіки та жінки в білих халатах і без них не менше метушилися, ніж на подвір'ї. У дверях відчиненої кімнати, що була ліворуч входу, я зустрівся з досить огрядною молодницею, що також кудись поспішала, але видати мені олівець та зшиток не відмовилась і показала рукою кудись в другий кінець будинку.

— Іди туди, там вас вже ціла група,— сказала вона, вже вийшовши з кімнати і зрозумівши, що я не знаю, як з олівцем та зшитком починати.

Десь перед полуднем, коли на заводі дещо вщух рух та метушня, вороніжці, що мешкають навколо базарного майдану та в околиці масло-заводу, повиливали своє молоко в державні бідони і, одержавши про це посвідки, порозходились домів. Збірщики молока з колгоспних збірних пунктів, також упоравшись з записками про поставку молока, поїхали упорядковувати списки та записки тих громадян, чиє молоко вони приймали і потім доставили на завод. Робітники та службовці заводу всідалися та вставлялися біля своїх місць праці для виконання певних обов'язків. Той самий молодий чоловік, що метушився на подвір'ї і відібрав від мене моє відрядження, зібрав нас щось більше десятка осіб, що вешталися, так як і я, по будинкові, не знаючи з чого починати, в порожню кімнату, що мабуть колись використовувалась Ніженцями як квітарня, або теплі сінці з виходом в сад, і пояснив, що це буде наше місце занять. Сюди він постарався поставити декілька столів та лав.

Ми прибули на масло-завод, щоб ознайомитись з методом приймання молока від громадян на збірних пунктах у колгоспах та обліку виконання плану постачання молока кожним громадянином особно, згідно з відсотком жирності в молоці; відсепаруванням молока від сметани та збереження відсепарованих продуктів від закислення, забруднення та охорони від можливих саботажів ворогів держави і народу; санітарною обробкою посуду, приладів та сепаратора; робити аналіз молока та сметани; доставляти сметану і відсепароване молоко на завод та повертати сироватку поставщикам молока.

Наука завідуючих збірних пунктів розрахована на дві

шестиденки, але з огляду на те, що наша група першою розпочинає навчання, для тих, що не встигнуть опанувати програми за дві шестиденки, масло-завод зробить виняток.

Сніданок і вечерю нам видаватимуть на заводі хлібом, відсепарованим молоком, маслом, сиром та сироваткою. Хліба даватимуть по 300 грамів на сніданок і вечерю, молока та молочних продуктів — по спроможі. Обідати будемо в громадській харчівні Воронізької кооперації. Ночувати будемо в хаті, що навпроти масло-заводу, через шлях. Науку розпочнемо після повернення з громадської харчівні, бо й так ми з розкладом занять вже спізнились на чотири години.

Перед тим, як ми вже виряджались іти до громадської харчівні, до нас ще приєдналось дві старші дівки та вусатий старший чоловік з села Шатрищ, та мій ровесник і однокласник з Білогривської школи, плечистий, але низькорослий Шепетун, посланець колгоспу з хутора Дідівщини. Таким чином, наша група стала нараховувати одинадцять дорослих дівчат з сіл, що розташовані в Понаддесенню на захід від міста Шостки, трьох старших чоловіків, також з тих сіл, та нас двох хлопчаків: мене та Шепетуна.

Першу шестиденку нашої науки дівки та дядьки легковажили, бо дехто з них уже працював у колгоспах та радгоспах, а дядьки також були якщо не комнезамми, то принаймі колгоспними активістами. А тому, слухаючи виклади лаборантів, книговодів та майстрів переробки молока, жодних записок не робили. Вечорами, коли нам партійні та комсомольські пропагандисти викладали «мудрість» будови соціалізму та користь від цього масляно-молочарній продукції, дівчата з дядьками лутили насіння, перешіптувалися між собою, а на задніх лавах мабуть і лоскотали одне одного. У вільні вечори від викладів пропаганди, дівки з дядьками виряджались в народний дім на висвітлення кінофільмів. Я мав виразний наказ Божка не шлятися по Вороніж без діла, та й грошей на купно квитка до кінотеатру в мене не було. Шепетун грошей мав досить, але він так само, як і його старший брат (ми були першокласниками, а він чотирикласником) закінчили тільки чотири класи Білогривської школи, і до цього часу про жодну науку не думали. Минулої осені Шостенський райземвідділ організував школу підвищення кваліфікації колгоспного активу в монастирі села Гамаліївки. Дідівщинський колгосп і післав туди в науку старшого брата Шепетуна, де він і зіткнувся з дійсністю; чотири-

річного шкільного навчання не вистачає навіть для колгоспного активіста. Виряджаючи меншого брата на курси молочарів, Шепетунів старший брат наказав йому, так само як і мені Божок, не ловити гав та не марнувати часу.

Якщо на викладах чи на практичному поводженні з сепаратором та устаткуванням хтось з нас не зрозумів докладно, чи не встиг записати, то ми у вільний час з Шепетуном радились і доповняли один одному знання та записки.

Коли прийшло до вичислення кількості молока в залежності від відсотка жиру в ньому, Шепетун з такою «мудрістю» ще не зустрічався, і довелось мені йому докладно роз'яснювати та розраховувати у від'ємному і додатньому відношенні, щось подібного до таблиці. (Повна літра молока рахувалася при 3,8% жиру).

Останньої лекції перед вихідним шестиденки нас попередили, що на початку другої шестиденки нас перевірять письмово і усно за нашу попередню науку.

Дядьки прийняли це спокійно і, порадившись між собою, взяли свої торби та й пішли на станцію, щоб їхати робітничим потягом до Шостки чи Пирогівки, а дівкам домів їхати бажалось чи ні, але й не бажалось провалитись на іспитах після вихідного, а то й зовсім повернутися домів без довідки про закінчення науки на курсах. Котрась з них здогадалась чи підслухала нашу розмову з Шепетуном про моє навчання у Воронізькій семирічці. Запропонувала товаришкам попросити мене не йти додому на вихідний, а допомогти їм розібратися хоч у тих «відсотках», що у молоці. Дівчат у нас даремно в жартах називають сороками. У дворі маслозаводу вони й справді на мене накинлись, як сороки на гомілку, недогризену вовком чи собакою, а в хаті почали «липнути», ніби мухи до ложки з медом.

— Гришечка, дорогенький! Будь нашим братіком золотеньким! У мене й сестра мила, ніби ласочка, приїдеш до нас в село — не пошкодуєш. Ми тобі й постіль постелемо, й ковдрою пуховою вкриємо. Бока пригріти тобі не пошкодуємо.

Одна, жартуючи, притулиться та поцілує, а друга грудьми припре так, що й млість тілом піде. Дівки зовсім чужі й старші віком, дружби з ними мені зовсім не бажється, але й відмовлятися не посмів. Шепетун згодився зайти та повідомити сестер, де я і що там роблю, та принести мені

чисту сорочку переодягтися, а я згодився бути дівкам за «вчителя» наступного дня.

На початку другої шестиденки кожному з нас було поставлено два запитання майже однакового змісту. Ті, що почувалися непевними, скупчилися позаду, і коли до них дійшла черга, вони знали, як відповідати. Облікові листки виповнили, порадившись із сусідом, а то й списавши в нього, так що страх дівчат перед екзаменом майже був зайвим.

Остатнього дня навчання, відразу після обіду в харчівні, нас повели в Народній дім, де в залі, що вміщувала не менше тисячі осіб, нам, шістнадцятьом курсантам молочарської справи і майбутнім збирачам молока від мешканців хуторів та сіл, партійні та урядові керівники із-за столу, засланого червоною скатертиною, виголошували «захоплюючі» промови про довір'я партії та уряду до нас та про нашу відданість тій же партії та урядові. І на закінчення мітингу, керівник маслозаводу вручив нам всім посвідки про успішне закінчення науки, та рекомендацію нас місцевим головам колгоспів на керівників молокозбиральних пунктів.

Після закінчення мітингу, нас ще повели до фотографа Бурлакова, але там вимагалось грошей хоч на завдаток, яких я не мав, і не знав, чи я їх матиму. Дівки заздалегідь уже знали, що я сирота, і без вагань та застережень склалися між собою та заплатили повну ціну за дві знімки для мене цілої групи. Щось чотири чи п'ять дівок, які забажали мати знімки тільки зі мною, заплатили кожна окремо за мене й за себе.

На заводі ще дещо помітингували, видали нам нашу пайку хліба на вечірню та по 100 грамів масла і побажали нам успіху в праці на збиральних пунктах, запевнивши, що потрібне приладдя та сепаратори на кожний окремий приймальний пункт доставлять не пізніше першого травня.

Була рання весна. Притоптаний сніг на вулицях та дорогах, прикритий кінським гноєм, розтрушеним сіном та соломою і взагалі брудом, що зібрався за зиму, тримався ще зими, але на полі, городах та взагалі, куди досягало весняне сонце без заслони, розтаві і позбігав струмочками в долини та ярки.

Нам з Шепетуном іти домів дорогою через Пирощину було не зовсім безпечно, з огляду на можливі долини на воронізькому полі і глибокий яр на початку Надесманського лісу та можливий розлив самої Есмані, а тому я запропонував Шепетунові іти зі мною залізницею. Заохочені по-

новленою нашою учнівською дружною та успіхами в опануванні молочарської справи, дорогою ми домовились не тільки не занедбувати дружби, але й співпрацювати з доставкою зібраного нами молока на маслозавод. Після закінчення курсів активістів у Гамаліївці, Шепетунового брата призначили бригадиром колгоспу і заступником голови, а тому він братові не буде перечити, коли він заїздитиме на Васильківщину, в дорозі до Вороніжа. Якщо буде місток через ріку біля Пирощини й цього літа, то дорога з Дідівщини до Вороніжа буде довша не більш як на кілометр, а коли доведеться їздити через Мости — то на два-три. Зате він і колгоспний кінь матимуть щодругий деньпівдня відпочинку. Мені щодругий день колгоспного коня взагалі буде не потрібно, а тому правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки з нашої співпраці матиме чималі вигоди, і заперечень не ставитимуть. Перешкода могла тільки виникнути через недостачу бідонів. Шепетун, спорожнивши мої бідони на маслозаводі, міг би повернути мені в поворотній дорозі, але як я йому доставлю другого дня порожні бідони, не гнавши колгоспного коня майже п'ять кілометрів на Дідівщину та п'ять кілометрів назад?

— Нам потрібно якимось роздобути не менше як одну партію додаткових бідонів, — вирішили ми на залізничному переїзді біля Балабушкиної будки і розійшлися домів.

Прийшовши додому (якщо колгоспну сторожку можливо назвати домом), я виявив немилу несподіванку для себе. Під час мого перебування на курсах молочарів у Вороніжі в колгоспі відбулися загальні збори колгоспників, на яких «одноголосно» вибрано Грицька Івановича Мурася головою колгоспу ім. Другої п'ятирічки. Бригадиром бригади номер два, як тепер найменовано осідок колгоспу ім. Другої п'ятирічки на Першій Васильківщині — Петра Ягоровича Вареника, прозваного хуторянами Суклетовичем, через те, що він народився в Суклеті більше ніж за рік після смерті її чоловіка Ягора. Мотрю Василівну Горбач — завідуючою молокозбиральним пунктом колгоспу. Тобто на загальних зборах колгоспників, як і передбачав Василь Прохорович Кузьменко, виникло «ускладнення», можливо через те, що таки у Вороніжі хтось з партійців чи активістів розпізнав мене і звернув Божкові увагу, мовляв, молоко може влітку легко скиснути, з необережності перекинеться віз і молоко розіллється; хтось пошкодить сепаратор, щоб не постачати молока державі — і Грицькові, як синові клятого куркуля і ворога трудящего

народу, «пришиють» шкідництво, саботаж чи навіть контр-революцію.

Можливо, це була тільки людська недосконалість та захланність. Молокозбірний пункт колгоспу мав приміщуватися в хаті Суклетовича, а в нього була молода дружина, що втекла з вантажного вагона, яким її з батьками та односельчанами-дубов'янами влада мала запроторити в сніги Заполяр'я. Потім вона сховалась у своїй родички, вдови по Вареникові Йовтухові, і Петрової сусідки. Петро був старший майже два рази віком від неї, але дівчині діватися було нікуди, а тому й одруженню з Петром не стала перешкоди. Тепер хоч вона вже й мати Петрової дочки, але він до дружини довір'я мало мав, а тому й мене міг заздалегідь підозрівати.

— Ану ж Грицько відживиться на чужому молоці, та й до моєї дружини стане залицятися...

Так чи інакше, але мені на спогад про невдалий побут на курсах молочарів залишилось декілька знімків з окремими дівками та знімка цілої групи, на якій нас з Шепетуном обступив півколом гурт дорослих дівок, а з обох боків та позаду гурту стоять три вусаті дядьки, ніби євнухи на сторожі турецького гарему.

В СТУКАЛОВІЙ ХАТІ НА ДРУГІЙ ВАСИЛЬКІВЩИНІ

Мотрю «вибрали» завідуючою молокозбиральним пунктом, і вона мала ще відбутися дві шестиденки на курсах молочарів у Вороніжі, а термін збирання молока наближався; місце для сепаратора та знаряддя потрібно було підготувати мені. Окрім пилки та сокири, що надавалися для заготівлі дров на паливо, а не на майстрування містка для сепаратора, полицок для пробірок для хімічного аналізу молока, пляшечок з хемікаліями, стоянів для сушіння бідонів, стола з шухлядою, чи навіть якоїсь скриньки, на якій можливо було записувати облік молока та замикати записки під час відсутності на приймальному пункті, я жодного теслярського знаряддя не мав. А Лисий Андріян, що мав теслярське знаряддя і кому я зробив пляни потрібних речей на приймальному пункті, з розміром використання їх в Суклетовичовій

хаті, мабуть розгніваний на Божка за усунення його з бригадирів, вигадував якісь перешкоди, як напр.: брак свердлика, цвяхів та навіть молотка і, попаливши з годину тютюн в Суклетовичовій хаті, ішов домів. Суклетович гнівався, що я, наносивши дошок та жердин до хати, не привожу все це до порядку, та ображав мене нецензурними словами навіть в присутності своєї дружини. На Лисого Андріяна та Суклетовича я поскаржився Божкові. Божок і без мене бачив і розумів, які відносини витворюються між мною, Суклетовичем та Андріяном, і наказав більше до Суклетовичової хати не ходити. Списки хуторян, що мають постачати молоко, мої записки з курсів молочарів та плящинки з хемікаліями передати Горбачовій Мотрі під розписку, як вона повернеться з Вороніжа. Мені з сестрами із колгоспної сторожки переселитися в Стукалову хату на Другу Васильківщину.

Старий Стукало, один з перших поселенців на хуторі Друга Васильківщина, незважаючи на його заможність, прожив своє довге життя в ще батьком збудованій, однокімнатній, з малими чотирьохшибними вікнами і глиняною долівкою хаті. Хата, незважаючи на її вік, ще була в досить доброму стані.

Старого Стукала я добре пам'ятав як високого сивого дідугана, що, дещо згорбившись на палицю, проводжав нас, школярів, пильним зором, щоб був котрийсь не закрався до його саду, ідучи до школи та із школи. З вигляду й запевнення старших хуторянських школярів, старому Стукалові було дев'яносто років, а його хаті — більше як сто.

З початком моїх шкільних років в старого Стукала мабуть і було тільки заняття, що доглядати чималий сад та декілька грядок городу в кінці саду. Доживав він віку з своєю також згорбленою і високою дружиною, правдоподібно за рахунок звоцдажень із своєї тяжкої праці на протязі довгого життя. Хуторяни старого Стукала прозивали грошелюбом, і, правдоподібно, він таким і був, бо жодний з трьох його синів не бажав залишитись на батьковому господарстві після одруження. Найстарший син, Прокіп, що був одружений ще задовго перед початком війни 1914 року, мав господарство поряд з батьковим. Між старшими його дітьми та моїм однолітком і тезком Грицьком була різниця не менше семи років. Середній, Іван, що був одружений з Жондарівною і поспів збудувати хату поряд з братовим господарством та привітати на світ дочку Соньку, був покликаний до царської армії на початку війни і повернувся з неї окаліченим та зара-

женим тифом. Іван заразив дружину тифом, і вони скоро обоє померли. Від осиротілої онуки Соньки дід Стукало відмовився, і її виховали батьки Іванової дружини, Павло Вареник з дружиною (Жондар). Наймолодший син, Михайло, одружившись з Корхівною десь на початку двадцятих років, у батьковій хаті довго не затримався, а тим більше, що не бажав збудувати собі хату та господарство на батьковій садибі, а збудував на зовсім неродючому ґрунті у другому кінці хутора.

Стукалове порізнення з синами та його грошлюбство сусіди Лазненки-Марахоньки використовували й раніш не на шкоду собі, але під час так званої перебудови народного господарства на соціалістичну основу, господарство старого Стукала та його старшого сина Прокопа розграбували разом з сінцями коло хат.

Хуторяни для сходок (зборів) та молодь для вечорниць на хуторі приміщення не мали. Старий Стукало мав простору хату, з широкими лавами попід стінами, і полтинника (50 копійок) чи целкового (карбованця) за винайм хати на вечір вважав, що «на дорозі не знайдеш», а тому винаймав хату, хто йому платив.

Марахоньки, як я вже про це згадував, Стукалове грошлюбство добре знали, та й вони люди передбачливі, підприємчиві та послідовні. До якої справи рук не прикладуть, то без користі для себе її не залишать.

Брати Пляси на Білогривому заснували кооперацію та розпочали будувати школу. Марахоньки не пошкодували старої і гіркої хвоїни, що була поблизу хутора Другої Васильківщини, рубали її, колоди возили в Конотоп на базар та продавали бажаним селянам з дальших сіл, де не було відповідного лісу для будови хат та господарств, а частину грошей вкладали в Білогривську кооперацію та школу з розрахунком, що хвоїни надовго не вистачить, та й господар на неї може скоро знайтися, а кооперація та школа існуватимуть і для їх нащадків.

Хвоїну біля хутора Воронізьке лісництво взяло на облік і поручило лісникові Наконешному вартувати її, але це Марахоньок не здивувало. Хуторяни та навколишні селяни, що побудували нові хати, потребували цегли на будову печей, а для розширеного господарства потребуватимуть реманенту та знарядь праці. Марахоньки, що раніше ковалювали, повідчияли свої кузні, а ті, що ковальського ремесла не тямили, чи

не бажали вчитися, заходилися місити глину та виробляти цеглу.

Брати Мандрики задумали перебудувати Бирварову зруйновану винокурню на крохмальний завод, але їм на перешкоді могли стати не тільки Марахоньки, а й взагалі хуторяни, що адміністративно належали до Воронізької сільради Шостенського району. Руїни винокурні були на терені Шостенського району. Пляси бажали будувати крохмальний завод в себе біля хутора, на терені Глухівського району. З хуторянами Бабакового, Воронцового та Андроникова хуторів брати Пляси домовилися без будь-яких перешкод. Бажаючи хуторяни вплачували певну суму грошей і ставали рівноправними членами спілки будівництва крохмального заводу. Марахоньки для себе стали вимагати кращих умов, як-то: виплата пайщицької належності цеглою, ковальськими виробами, та частини заліза з Бирварових котлів. Брати Пляси та їх спільники Марахоньок добре знали і задовольнили їхні вимоги. Коли ж братам Плясам та їхнім спільникам довелось крохмальний завод «закривати» комуну, Марахоньки і взагалі хуторяни, що належали до спілки будівництва заводу і належали до Шостенського району, здалися братам Плясам, як у тій приповідці: утопленикові й соломина здається колодою.

Заснувавши комуну ім. Комінтерну на подвір'ї крохмального заводу, заходилися організовувати відділи своєї комуні на Воронцовому хуторі для тамтешніх членів спілки, а Марахонькам та Васильківцям — на Другій Васильківщині. Організацію відділу комуні і керівництво над ним спершу взяв на себе Олексій Лазненко (Альоха, дядько Митьки-косого), який щойно повернувся з червоної армії. Першими комунарами були три брати Марахоньки (Лазненки), три брати Андрусенки, їхні двоюрідні брати та зять братів Плясів — Антон Вареник. Для осідку відділу комуні комунари винайняли за подвійну ціну хату в старого Стукала. Відділ комуні «охрестили» іменем Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Відповідні протоколи та рішення комунарів зареєстрували у відповідних установах Шостенського і Глухівського районів. Отримали дозвіл на користування ланом найкращої хуторянської землі в урочищі Стрихолове від Шостенського району, а від Глухівського, через комуну ім. Комінтерну — відповідну суму грошей, як допомогу комунарам «в перших кроках, на шляхові до комунізму». Гроші, звичайно, комунари

поділили між собою відповідно комуністичного принципу: від кожного по спроможності — кожному по потребі. В Марахоньок потреба була найбільша. Ванюха (Митьків батько) мав багатодітну сім'ю, Альоха щойно повернувся з служби в червоній армії, потрібно було поправити господарські справи. Наймолодший з братів Хведь (Федір) мусив дивитися за дружиною, бо мати вже зовсім постаріла і неспроможна була належно утримувати господарство. Андрусенко Тит (Титок), торгуючи хвоїною, заощадив досить грошей. Його два брати, Степан та Йосип, старі парубки-самотники, грошей не потребували, а Вареник Антон мав досить заможне господарство. Комунарські гроші йому зовсім зайві.

Землю комунари відділу ім. КІМ самі не обробляли, а віддавали обробляти одноосібним хуторянам за половину врожаю. Брати Пляси прибутками з крохмального заводу також не забували поділитись з Марахоньками та комунарами.

Щось років з два комунари відділу м. КІМ на чолі з Марахоньками, як то кажуть, уміли світом мудрувать.

Коли влада заходилась «ліквідувати куркуля як класу», тобто руйнувати господарства та висилати на Заполяр'я тих селян, що раніше позбавили права голосу, Марахоньки й тут не прогавили. Тітку Оришку (дядькову Михайлову вдову) та наймолодшого її сина Івана з сірою кобилою та гнідою лошицею, що окрім нашої Зойки не було їм рівних коней в хуторян, прийняли в члени комуні і примістили їх в старого Стукала в стайні. Старого Лупика також намовили пристати до комунарів, бо в нього була одинока дочка, яка потребувала приймака, а між комунарами було три кандидати на приймаки. Старого Стукала й питати не стали про згоду вступлення у члени комуні, бо його господарство й так від часів заснування відділу ім. КІМ вважалося осідком відділу.

Після реорганізації комуні ім. Комінтерну на колгосп того ж імені та усунення братів Плясів від керівництва колгоспом та сільрадою, а згодом і з хутора Білогривого взагалі, Марахонькам довелося також пристосовуватися до обставин і колективного господарювання, своїх коней та реманент усупільнювати. Тепер уже до колгоспників пристали ще вдова по Петрові Савченкові, Савченко Степан та Петро Вареник (Суклетович). Подвір'я старого Стукала стало тіснуватим для колгоспників, та й старший Стукалів син Прокіп за батькове господарство «загризся» з Марахоньками.

(Сварка та ворогування деколи доходили до фізичних побоїв). Між Марахоньками на «руководяще» (керівне) становище «вибився» косой-Митька і як комсорг колгоспу зарядив загальні збори колгоспників з повісткою дня: перевибір колгоспного правління. І таким чином головою колгоспу був вибраний батько Митьки — Ванюха. Бригадиром і старшим конюхом — Антон Впреник. Про себе Митька також не забув на зборах і оголосив себе секретарем комсомольської ячейки, яка безпосередньо підлягає Центральному комітетові партії та її вождеві товаришу Сталіну. І від того часу всіх став лякати скаргою до «вождя і учителя всіх трудящих», і так далі і тому подібне. Але мало того, косой-Митька Стукаловим майном став розпоряджатися по своїй волі. Колгоспних коней наказав примістити в Прокоповій stodolі. Запаси збіжжя на насіння та корм для коней зсипати у Прокоповій коморі. Комору старого Стукала, Прокопові хліви з нових пластин та сінці від Прокопової хати — шостенцям на будову хат, навколо передмістя Петухівки. Стару Стукалову stodolu, хліви та огорожу подвір'я продав білогривському крохмальному заводові на дрова. За вторговані гроші купив гармошку-баян для комсомольського осередку, балалайку, бубон, червону скатертину для «червоного кутка», декілька портретів вождя та його соратників. Для себе справив штани-кльош (широкі внизу) та кашкет морського капітана, щоб бути подібним до «рулевого страни советов». Не без того, що декілька карбованців від розпродажі майна Стукалів Митька витратив і для потреб колгоспу.

Господарюванню косого-Митьки та його батька Ванюхи поклав край Божок, «розкуркуливши» відділ ім. КИМУ колгоспу ім. Комінтерна наприкінці березня 1934 року. Наше поселення в хаті старого Стукала викликало у Марахоньок та їхніх спільників підозріння до нас, як Божкових донощиків, а косой-Митька зі мною став відверто ворогувати.

В Стукаловій хаті ми ще з одною прикрістю мусили примиритися. В хаті вже довший час мешкала стара горбата дівка — Василенкова Анюта, і, правдоподібно, після «розкуркулення» Марахоньок з колгоспу, а разом і з Стукалової хати, сподівалась якогось приймака або що. Перше нас не бажала впустити до хати, а потім робила Гашці та Варочці прикрощі та називала нас не інакше, як куркульськими видродками. Анютка в Стукаловій хаті стала мешкати не з власної волі, а так, як і ми, з недолі та безвихідного стано-

вища, але деякий час, доки образумив її брат Антін, вважала себе кращою мешканкою чужої хати.

Друга Васильківщина до революції та громадянської війни звалася Старим Ображіївським хутором, Перша Васильківщина — Ображіївським хутором на Васильківщині. А взагалі ці хутори були новими хуторами, які були засновані переселенцями з села Ображіївки. Друга Васильківщина можливо мала більше як сто років, а Перша не більше півсотні. Теперішня назва хуторів походить якраз від прізвища Василенко, вірніше від роду Василенків, що мешкали в околиці озера, біля теперішньої Першої Васильківщини.

Околиця лівого берега Есмані, через яку проходить так звана Пирощинська дорога і понад якою тепер розташовані дві Васильківщини та Білогривий хутір, найвиразніше ще зберегла назви урочищ, їхні межі, подвір'я пов'язані з деякими місцями, залишки землянок, копанок для води, окопів, місць стоянок та культових галявин.

Займа, як я уже згадував у моїх спогадах, була чималою смугою лісу для постою війська, обозів, чи навіть першою укріпленою оборонною лінією Вороніжа. Діброва називалася Священним Гаєм ще в час мого першого перебування на Першій Васильківщині. Урочище Гало і піщана галявина над високим берегом впадини, звідкіль раніше було джерело, з назви та повір'я хуторян, було місцем релігійного культу наших Предків. А озеро між Дібровою та Галом було ніби пов'язуючою ланкою, і на його берегах мали господарства Василенки, правдоподібно останні волхви дохристиянського релігійного культу.

В добу козацької державности Мостовщанська дорога, що пов'язувала Вороніж і через нього Сіверщину в Понаддесені, з Путилем, для козаків чомусь видалася незручною, і вони між Кролевцем та Вороніжем проклали широкий шлях на схід від Мостовщанської дороги, з переправою через Есмань по Писаревичовій греблі. Терен на лівому боці Есмані, між Займою та річкою на захід від шляху, був розділений на вісім довгих козачих наділів, з яких тільки два, Ковалівського та Воронців наділ, не сягали Мостовщанської дороги. Воронців наділ, що був раніше Дібровою, від шляху був не довший за кілометр, а далі Діброва залишилась Дібровою. Ковалівського наділ сягав тільки до ярка, чи вірніше до половини болота, в яке тут перетворювався яр. Половина болота, приблизно половина озера та ліс також з болотистим ярком,

аж до Мостовщанської дороги, було залишено Василенкам.

Останні — двоє господарств Василенків. Одно було на південному березі озера, поблизу якого било джерело, що і було постачальником води в озері; друге — на північному березі, над невеликою затокою, де теперішня Пирощанська дорога розпочинає закрут.

Десь в останній чверті дев'ятнадцятого століття (в якому приблизно році, запевняти не можу, бо переказ чув від мого батька, а він у свою чергу від свого) господарство Василенка на південному березі озера безслідно провалилося під землею і будівлями та людськими і тваринячими трупами захарачило джерело, і від того часу води в озері постійно стало зменшуватись, стало заростати осокою. Риба, за винятком удідки, вивелась.

Господарство на північному березі я пам'ятаю добре з нашого першого побуту на Васильківщині, і воно складалось з дуже старої, вгрузлої по вікна в землю, однокімнатної хати, довгими сінцями біля неї та прибудованими хлівами до сіней для одної корови та коня. Невелике подвір'я було відгороджене від дороги та невеличкого городу рідко накладеними між колами воринами. Мешкали в тій хатині стара Василенчиха та її горбата стара дівка Анютка, яку дражнили Дзенькалом. Старший син Василенчихи, Антін, був у приймах в Ковбаси на Гречкиному хуторі, а молодший, Всиль, — в червоній армії.

Стара Василенчиха влітку сама пасла свою корову, не приєднуючи її до хуторянської череди, та доглядала грядки на городі. Анютка з ранньої весни до пізньої осені вешталася по лісі, збираючи все, що ліс міг дати людині на харчі та прожиток, і правдоподібно щоденно навідувалась на Гало. Що вона там робила чи за чим розшувала — запевняти не стану, бо ми, хлопчаки, боялися заходити з нею навіть в розмову. Нам було недвозначно наказано матерями про те, що Анютка — відьма, а ходить на Гало вислухувати якісь підземні дзвони і по їх звукові вгадувати погоду наступних днів, врожай наступного літа, і навіть нещастя чи хворобу в хуторян. Коли хтось звертався з старших до Анютки за познаннями з Гала, Анютка відповідала: «Сьогодні дзенькало на непогоду» — і так далі, а тому й кликали її хуторяни поза очі Дзенькалом.

Весною 1928 року Василь Василенко та Федір Степанович Вареник закінчили термін служби в червоній Армії і

повернулися на хутір. Я їх обох добре запам'ятав, як вони у військових одностроях ходили хуторянською вулицею, ніби на параді, але батько того року розпочав був будувати хату і господарство на садибі над шляхом; мені не було вільного часу «заглядати» з ровесниками, де що робиться на хуторі, а після закінчення навчання в школі ми з батьком першими переселилися в stodолу і на Васильківщину приїздили тільки по харчі та потрібний матеріал для будови. Федір Вареник ніби був відділився від батька і навіть вже збудував напівхату, напівземлянку на частині городу, що межував з Горбачовим. А чим займався Василь Василенко — мені зовсім невідомо.

Першого вересня 1928 року, коли ми прийшли ранком до Білогривської школи, щоб розпочинати новий навчальний рік, біля кооперативної крамниці була велика метушня білогривчан, а згодом нам стало відомо, що крамницю минулої ночі ограбували злодії. Через тиждень чи щось стало відомо, що крамницю ограбували Василь Василенко, Федір Степанович Вареник та їх спільники з червоної армії. У Федоровій землянці знайшли частину вкраденого добра. Василь ніби переховував свою частину в брата Антона чи деінде. Та не потрібно тут доходити, що та як. Головне те, що Федора Вареника та Василя Василенка було заарештовано і засуджено по десять років кожного на каторгу на острові Сахаліні. А коли ми вселилися в старого Стукала в хату і там зустрілися з Василенковою Анюткою, вона вже, як сестра червоного командира Далеко-Східньої особливої армії, була на обліку в Шостенському воєнкоматі і отримувала повне утримання з закритого розподільника. А як до цього дійшло — можливо тільки здогадуватися з тодішніх обставин. В той час органи влади, що мали назву «Отдел по борьбе с бандитизмом», широко застосовували провокацію проти Ващенка та його спільників. Василя Василенка та Федора Вареника якраз і було використано з цією метою, а судили їх, правдоподібно, тільки для замаскування, і замість каторги на острові Сахаліні, їх прийняли в кандидати партії та післали в школу червоних командирів на тому ж Сахаліні.

Анютчин шлях в Стукалову хату, під братову опіку та в закритий розподільник не був також таким рівним та гладким.

Літо 1929 року було для хуторян, і взагалі для селян, неспокійне. Хуторяни Василишиної сіножаті не забажали

косити, і вона була змушена восени позбутися останньої корови. Син Антін в Ковбаси у приймах не міг допомогти матері та сестрі, бо й сам не мав певного заробітку і мешкав разом з тестем та його родиною в чужій хаті. Його тесть, Ковбаса, хоч і був не з заможних хуторян, але підприємчивий чоловік. Під час післяреволюційного безвладдя, торгуючи чужим лісом, як і більшість хуторян, не пошкоджував лісу й собі на нову хату, а в свою стару прийняв Антона до дочки в приймаки. Після пожежі нашого господарства батько розглядався за купном хати. Ковбаса забажав використати батькові гроші для розбагатіння; продав батькові стару хату, а за гроші виарендував млин та пригожу хату для помешкання з родиною на Пирощині від держави. В свою нову хату поселив зятя Антона з дочкою. Але надія на шкоре розбагатіння завела. Попередні орендарі, Ліфіренки, самі були орендарями й мельниками, прибуток з млина добрий мали, але в належному стані не тримали, і Ковбасі довелося позичати гроші на ремонт. Розплатившись з боргом, Ковбаса незабаром мав нові клопоти. Повінь навесні 1929 року розірвала греблю, а влада позбавила його права голосу, як експлуататора. Греблю латати він був не в спромозі, а рятуватися від «вовчого паспорту» (вовчий паспорт жовтого кольору, московський царський уряд видавав каторжникам, волюцюзам, повіям та всім тим «нацменам», кому не належалося) вирішив деінде. В Шостці будувалась пекарня, куди мали достарчати збіжжя, а звідтіль забирати печений хліб. Ковбаса там і влаштувався мірошником. Між Шосткою та Вороніжем було добре залізничне сполучення так званими робітничими потягами; то він і вирішив зятя Антона поселити разом з своєю родиною в хаті біля млина на Пирощині, а свою нову хату перевезти у Вороніж.

Під час Ковбасиноного переселення та Антонової непевності з старою Василенчихою та її дочкою Анюткою стався прикра пригода.

Зима 1930 року була сніжна, холодна і з затяжними хуртовинами. Під час одної з хуртовин сильним вітром та липким снігом завалило Василичину хату. Анютка вилзла дещо покаліченою з-під руїни і долізла до сусідів, де її відогріли та перев'язали рани. Тієї ночі подивитися за Василенчихою в руїнах хати ніхто з хуторян не зоглядівся, а коли дещо вщухла хуртовина, то розшукувати за її трупом та потім копати в мерзлій землі яму й хоронити хуторяни вважали

зайвим витраченням часу й зусиль, а можливо це були поражунки, коли вони купували землю від Василенків. Труп старої Василенчихи лежав під руїнами хати до весни, коли хуторяни на перший день Паски, по полудні зібралися на Гало «гуляти навбитки» (розбивати фарбовані яйця-крашанки об сусідські яйця-крашанки) і вирішили спалити руїни Василенчишиної хати разом з її трупом.

Анютка, осиротівши, деякий час мешкала в Суклети Варенички. Петро Суклетович надумався був одружуватись і не бажав, щоб йому хтось зайвий заважав у хаті милуватись молодого дружиною. На його щастя, якраз виникла потреба для Анютки в Стукаловій хаті. Дружина старого Стукала не могла далі терпіти господарювання Марахоньок на її господарстві та безнастанного їх перебування в її хаті, вирішила замордувати чоловіка та накласти руки на себе, і для цього наварила отрути з зілля.

Вивар з зілля стару Стукалку умертвив, а старому Стукалові тільки спаралізував обидві ноги та частково пошкодив слизисту оболочку в горлі, бо він деколи став відхаркуватись кров'ю. Для нагляду за старим Стукалом Суклетович запропонував Марахонькам Василенкову Анютку. Стукало довго після смерті дружини не прожив. Анютку в цей час взяв під опіку брат Василь. Анютка, в свою чергу, сподобала мешкати в Стукаловій хаті в надії на старих Марахоньчиних або Андрюсенкових парубків.

Небажаними мешканцями в Стукаловій хаті були ми ще й Стукаловим синам та онукам. Хата, хоч і стара, але з садом та врожайним ґрунтом городу, в той час коштувала не менше двох тисяч карбованців. Ми за такі гроші відкупити хати в Стукалів були неспроможні років з п'ять, не менше. Нас вселив у хату колгосп, то й позбутись нас силою вони не могли в скорому часі. Але з часом ніби все було призвичаїлось до нашого перебування на хуторі Друга Васильківщина, у Стукаловій хаті.

Прокіп, що найбільше потерпів від господарювання Марахоньок на батьковому та його господарствах, після смерті його сліпої дружини, на прожиток став заробляти грабарюванням. Як тільки дещо підсохла земля, Прокіп запряг коня у воза, поставив на нього грабарський кіш, склав у нього лопати, кашоварське знаряддя, рядна, накриття на курінь та запасного одягу, замкнув хату і з наймолодшим сином Грицьком поїхав землю возити на будовах залізничних наси-

пів, гребель, і взагалі де була потрібна земля. Прокіп з Грицьком до пізньої осені домів напевно не повернуться, а то й можливо в якомусь більшому місті зазимують. Грицько за літо може змінити думку і поновити товаришування зі мною. Я не міг Стукалам бажати чогось негожого, але з від'їздом Прокопа з Грицьком мені якось вільніше стало відчуватися на городі і в садку. Допоміг Гащці та Варочці накопувати грядки та поправив огорожу, щоб худоба не заходила в сад.

Михайло, колгоспний комірник і член правління, один з перших знав про ухвалу правління перевезти нашу хату на колгоспну садибу Першої Васильківщини. В 1927 році Київський торфотрест осідок майбутньої торфорозробки біля Гречкиного хутора, і навколишнім хуторянам за хати та будівлі, з яких легко було зробити житлове приміщення, пропонував добру ціну. У Вороніжі якийсь спритний вербувальник вербував селян на переселення в степи за Урал. Андрій Лапицький, невдаха-коваль та любитель добре випити і голосно погуляти, вирішив скористуватись з цього. Він продав своє господарство з кузнею Шостенській торфорозробці і з родиною, що складалась з дочки Гальки, моєї ровесниці, двох молодших синів та хворовитої дружини, поїхав на переселення в Зауральські степи. Андрій мріяв про лани пшениці, табуни коней та череди худоби за Уралом; а ті, що вербували — про видобуток залізної руди з Магнітної гори. Побідувавши щось років з два біля Магнітки, він домовився з Киргизами і втік з ними в киргизькі степи. В дорозі померла його дружина. В киргизській комуні не були кращі умови праці та життя, ніж біля Магнітки, і він вирішив втікати кудись в європейську частину московської імперії, або навіть на Україну. По дорозі зустрів молоду молодицю з двома малолітніми синами, що втікали з заслання, залишивши хворого чоловіка в тайзі за полярним колом. Молодиця мала братів та сестру у Вороніжі, і вони з'єднаною родиною щасливо прибули у Вороніж минулої осені. Брати та сестри молодиці були раді сестрі та племінникам, але ні в неї, ні в Лапицького не було жодних документів, ні грошей, ні навіть одягу.

Колгосп ім. Леніна згодився й без документів прийняти Лапицького в члени колгоспу, а молодицю, як дружину Лапицького, але будь-яким помешканням забезпечити їх відмовився, чи вірніше не міг, з огляду браку помешкань у Вороніжі, через надмірну розбудову військових заводів в

Шостці.

Андрієві Лапицькому, тепер уже як батькові чималої родини, яка мала ще збільшитись незабаром однією особою, необхідно було якогось мешкання, а колгоспові ім. Другої п'ятирічки — коваля. Колгосп пропонував Лапицькому колгоспну сторожку, в якій ми мешкали перед тим, а Лапицький вимагав половину нашої хати з сінцями та чуланом (коморою). Михайло Стукало був певний, що коли б ми не поселилися в його батьковій хаті, то колгосп напевно поселив би там Лапицького із з'єднаною родиною, і Стукаловим синам та внукам не було б доступу не тільки до хати, але й до батькового саду. Коли Михайло відважував мені 20 кілограмів гречки, приобіцяної Божком та Кузьменком на місяць червень, то досипав два новші добавки, на знак своєї прихильності до нашої сирітської долі.

Колишні колгоспники колгоспу ім. КІМу, хоч і втратили багато через Божкове «розкуркулення» (на походеньки до праці в колгоспи вони мусили витратити не менше двох годин часу: ранком до праці, в обід домів, після обіду до праці та вечором домів; чотири кінці дороги більше як по півтора кілометра. Та й умови праці і винагороди в «чужому» колгоспі були не ті, що в «своєму»), але з часом переконалися, що нас поселили в Стукалову хату не підглядати за ними, а з необхідності. Навіть Ванюха своїй дочці Одарці перестав забороняти дружити з Гашкою, а Настина мати стала передавати нею по півлітри молока для нас. Одарка та Настя в 1933-34 навчальнім році залишилися вдома з двох причин: вчитись у шостій класі Воронізької семирічки їх матері не пустили тому, що залізницею все ще сновигали вигодовані люди і дітям без нагляду старших осіб чи навіть таких хлопчаків, як минулого року ми були ми були з Петром Андрусенком, ходити лісом та залізницею майже десять кілометрів було небезпечно.

На Білогривому хуторі до існуючої чотирирічної школи, перевезли декілька хат розкуркулених хуторян і перейменували школу з чотирирічної на семирічну. До Вороніжа більше десяти кілометрів, а до Білогривого тільки три. Білогривчани будинками запаслись, а вчителями ні, тому-то з заснуванням шостої класи навчального року затримались, а згодом відклали до наступного року.

Василенкова Анютка, правдоподібно, на пораду брата Антона, залишила думку на господарювання в Стукаловій

хаті, одружившись з кимось, і коли виявились деякі ускладнення в Антонової дружини перед родами першої дитини, Анютка переселилася до брата доглядати за невісткою та майбутньою племінницею чи племінником.

До першої річниці нашого сирітства, хоч і в чужій хаті, ми мали надію на певний осідок та харчі навіть з правдивим хлібом. Біля Стукалової хати ми мали грядки з городиною, а в Займі жито, але й цього разу наша надія виявилася невірною мачухою.

НОВІ ПОРЯДКИ КОЛГОСПУ ІМ. ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Колгосп ім. Другої п'ятирічки, об'єднавшись з двома відділами колгоспу ім. Комінтерну, вибравши нове правління та голову колгоспу, збагатився пригожою землею для обробітку, насінням для посіву ярини та фуражем для коней, що в більшій кількості мав колишній відділ ім. Заповіту, а теперішня перша бригада, картоплею для посіву і дещо для покращення харчування безхлібних колгоспників. (Пограбовані хutorяни навесні 1934 року голодували не менше, як і весною минулого року. Одні через брак насіння для посіву ярини, інші через брак посіяної картоплі).

Об'єднаний колгосп був певним доказом хutorьянамколгоспникам, що їх доля вирішена остаточно, на розвал колгоспу надії покладати неможливо, а потрібно працювати, щоб щось мати на трудовень восени.

Одноосібним хutorьянам також було видно, що колгосп на хutorах і взагалі в державі тепер — вимушена державою система сільського господарювання, і на зміну її очікувати, правдоподібно, безнадійно, а то й небезпечно. До звичайних податків грошима, збіжжям та городиною, до періодичних плянів до двору, контрактації, зустрічних плянів та «добровільних» пожертв МОПР'у (Міжнародня Організація Помощи Революціонерам), ДОПР'у (щось подібного до МОПР'у) та різним пролетарським революціонерам, що «кров проливають» по барикадах за світле майбутнє комунізму, тепер ще добавилось обов'язкове постачання державі «трудящих» молока, м'яса, яєць та вовни. Колгоспники мають також «обов'язок» платити податок, постачати молоко, м'ясо,

яйця та вовну, але тільки третину того, що одноосібники. Ті колгоспники, що не мають худоби, корів, свиней та овечок, відпоставки молока, м'яса та вовни звільнені, а одноосібники ні. Господарство рахується одноосібним, не розпродане ще до хатніх сіней включно і господар не на примусовій праці; маєш яку худобу чи ні — податок мусить бути заплачений і поставки щомісячно виконані. Постачати державі молоко одноосібному селянинові, що не має своєї корови, з розрахунком 450 літрів на рік, або біля сорока літрів щомісяця, було не до спромоги. Пуд жита (16 кг) на ринку коштував біля 100 карбованців, а літер молока 3 карбованці. Робітник ремонтної бригади на залізниці заробляв біля 90-ти карбованців на місяць, а на торфорозробці робітники-чорнороби заробляли ще менше. Чимала кількість одноосібних хуторян весною 1934 року вступила в колгосп ім. Другої п'ятирічки. Колгосп поповнився робітничою і тягловою силами. Чимало ще одноосібних хуторян залишились чекати на остаточний удар влади — суцільної колективізації на початку літа 1934 року, що мав назву «Прогресивний експортний податок», але про це іншим разом згадаємо.

Після об'єднання колгоспу я з сестрами дещо втратили, а дещо таки й набули. Я особисто втратив працю на колгоспній стайні та нагляд за трієром, а з цим джерело додаткових харчів. Втратив «посаду» завідуючого молокоприймального пункту, можливості вкрасти півлітри молока, а можливо й місце в якомусь «поправно-трудоному лагері» чи в таборі «неблагонадьожних» та «високе становище члена правління колгоспу» на черені колгоспної сторожки. Набули ми з сестрами пуд (16 кг) картоплі на харчування, в додаток до 20-ти кілограмів гречки та неприхильність хуторян Другої Васильківщини за поселення в Стукаловій хаті. Особисто я набув двох майже непримиримих ворогів: косого Митьку (комсорга) та невдаху Суклетовича (колгоспного бригадира).

Доки танули рештки снігу та просихала земля, колгоспники розбирали нашу хату та господарські забудовання і перевозили хату на Васильківщину, комору, вівчарник та повітку — для потреби школи на Воронцьовому хуторі. Огорожу двору та частину хлівів — для везовні першої бригади, ворота та корівник — для Павла Хомича на будову двора. Мене Суклетович не посилав ні розбирати, ні перевозити вже розібране. Я вивозив гній на лан, де мав колгосп сіяти картоплю, а то й ішов з наряду поратись біля Стуко-

лової хати, якщо Суклетович «забував» доручити мені якусь працю, намагаючись не думати про руйнування нашого господарства — праці та мозолів батька і матері.

Коли настав час виїзду в поле розпочинати весняний сів, у Суклетовича для мене не вистачило коня з призначених у плуги, а Митька-комсорг не забажав мене мати членом ланки плугатарів, яку він очолив. Мої ровесники (парубки, дівчата та молоді молодичі), що менше мали навику ходити за плугом за мене, з прикріпленими до них кіньми щоденно виїздили в поле цілою ланкою орати, а мені доводилось виконувати побічні роботи з меншою оплатою в трудоднях, аж доки лисий Андріян не взяв мене під свою опіку як дорожний бригадир, а його бригада складалась аж з двох осіб: його самого та мене. Андріяновим обов'язком було утримувати в належному стані дороги між річкою Есманню та межею Шостенського району, не враховуючи терену, що належав до торфорозробки. «Спорудами» особливої Андріянової уваги були два невеликі містки через ярки на Пирошинській дорозі, один на хуторі Гречкинім та тимчасовий місток через Есмань біля хутора Пирошин. Всі містки були споруджені з необтесаних круглих відрізків молодих хвйок або берізок, а тому замінити зігнилу чи зламану частину помосту не забирало багато часу та напруги; зрубати тут же біля містка хвйку чи берізку. Минулої весни Есмань не розливалась в бурхливу повінь, через малосніжну зиму та поступове танення снігу. Місток повинню навіть не зрушило з його попереднього місця, а тільки в кінцях вода вимила дещо ґрунт. Нам з Андріяном забрало два довільні дні підвезти до містка з десяток возів піску, і в основному до більшого дощу чи проламання мостиці на котромусь з містків фізична праця закінчилась, а нагляд за дорогами ми проводили з Андріяном за розшуками в лісі грибів, берізок на голоблі та грабильна, дубків на осі колгоспному теслярів, чи як тоді по-колгоспному звали, бригадирові ремонтної бригади Власові Гречці, Андріяновому дядькові. Для себе роздивлялись за сушняком на паливо. Збирались навіть наловити риби в Есмані волоком, як потепліє вода, але нам перешкодила підготовка ріллі під посів проса.

Просо, як відомо, родить добре тільки на новині. Воронізьке лісництво в урочищі Забіловщина мало щось більше десяти гектарів уже зарослого бур'яном, нехворощем, лозою та молодими берізками облогу, і погодилося, щоб там посіяв

колгосп просо. Орати такий обліг однокінкою, а особливо колгоспним виснаженим коням — не під силу. Запрягати в плуг по двоє коней? — Хуторянські коні в паровиці ходити не звикли. Хуторянські плуги розраховані на силу одного коня, а тому ними переорювати обліг з досить розвинутим корінням лози та берізок навіть небезпечно. Зачепиш лемішем за коріння і не зупиниш в час коней — можеш знівечити плуг, обірвати посторонки, скалічити коней обарками. Зачеплений плугом корінь може вдарити плугатаря по ногах і скалічити. Розорювати обліг своєю ланкою косою-Митька відмовився, і він мав виправдані підстави: дівчата та молодіці до такої праці не надавалися. Суклетович з необхідности виділив мені двоє коней і прилучив до плугатарів, що мали розорати той обліг. Чотирма паровицями щось за тиждень ми розорали обліг без будь-яких більших пригод, за винятком декількох плугів, в яких повідлітали сошники або порозгиналися гряділі.

Посівом проса фактично сів ярини закінчувався і починалась підготовка землі під посів гречки та жита плугатарям. Жінкам та дівчатам настав час виполювати зілля на грядках, а згодом обгортати картоплю, згрібати сіно. Літом жінкам ходити за плугом нема часу. Суклетовичу з Митькою довелось ланку плугатарів переорганізовувати та влучити і мене в неї. Незаслужена ненависть до мене Суклетовича все ще не пройшла, і він прикріпив мені Омел'яновичову кобилу, що тепер по-колгоспному кликалась Параскою. Від минулорічної оранки під гречку на воронізькому полі, через її примхи, ніхто в плуг не запрягав. Суклетович мав на думці Параскою мене осмішити перед плугатарями і колгоспниками, але я, навчений батьком обходитися з Майкою і взагалі з кіньми та тваринами (бо тварина, так само, як і людина, зауважує відношення до неї з першого приступу і належно реагує), дав Парасці до розуміння, що я до неї відношуся з ласкою, але не вона буде керувати мною, а я нею. З першого заходу в борозну Параска, по своїй звичці, «не побачила» борозни і пішла навмання. Я, не сіпаючи її віжками і не підганяючи батогом, заглибив плуга в ґрунт як можна глибше і пішов за нею. Параска, відчувши надмірний тягар, зупинилась і обернула голову подивитись, як я буду далі з нею поводитися. Я, залишивши плуг в землі, підійшов до Параски, погладив її по шиї, перевірів, чи не тисне їй горло хомут високо підтягнутим черезсідельником, або чи нерівний посто-

ронок не обтяжує нерівно плечі, і знову, взявши ручки плуга, наказав Парасці рушати. Параска протягнула плуга кроків з десяток і знову зупинилась. Я її батогом, мовляв, забажала поле впоперек орати, то тягни! Параска, покрутивши головою, взялась тягнути плуга вбік, де орачі зайшли всклад. Я вивернув плуга з ґрунту і справив її над борозну.

За тиждень праці Параска стала найкращою конякою в ланці. Не виморена весняною оранкою, не обмуляна в плечах недбайливим ставленням, не обтяжувана невмінням відповідно запрягати та налагодити плуга, Параска не перевтомлювалась і не замилювалась (не потіла), як більшість коней в ланці, та навіть стала заздрістю між плугатарями.

Ще за тиждень чи щось хуторянські дівчата, впоравшись біля городів, бажали краще ходити за плугом, як підгортати колгоспну картоплю. Для них Суклетович відібрав у мене Параску, а прикріпив Змію. Змія ще зовсім нова «колгоспниця», не звична бути в кінському табуні, а від природи мала на тілі подражливі місця, простіше сказавши боялася лоскоту, через те боронила себе зубами та копитами. Її власник, мешканець Гречкиного хутора, Іван Коломієць, взагалі обробітком землі не займався і з самого початку заснування садиби торфорозробки працював там якимось невеликим начальником. Сіна на болоті торфорозробки було досить, тому Іван свою кобилу тримав більше з навичку, як з потреби. Тепер, щоб позбутись надмірної молоко-, м'ясо- та вовнопоставки державі, він вирішив поставити свою кобилу на колгоспну стайню та в заміну за неї отримати довідку члена колгоспу.

Змію я приручив до себе і навчив ходити справно над борозною, але примусити її присмирніти, не нападати на людей та коней з зубами та копитами — справа здавалась безнадійною. Часом Змія й цілий день ходить у плузі спокійно, а часом зненацька кине́ться на людину, що йде за плугом на чималій віддалі попереду неї. На коняку — на завороті. Розорювати вужчу обигоню взагалі нею небезпечно, бо навіть неможливо передбачити, на кого вона кине́ться: на того, що спереду чи на того, що розминається.

На вчинки Змії плугатарі скаржились Суклетовичу, а Суклетович, не шкодуючи образливих слів, картав мене за невміння поводитися з кінськими та членами ланки плугатарів.

До мороки з Змією та Суклетовичевих нападів у нас виникла проблема з харчами та мешканням в Стукаловій хаті.

На початку липня, без будь-якого попередження, до нас у Стукалову хату колгосп вселив Андрія Лапицького з родиною. Одного вечора, коли ми з Гашкою повернулись з колгоспної праці, в Стукаловій хаті застали метушню і галас дітей та дорослих, зовсім незнаних нам людей. Наші всі пожитки в безладді скидані на ліжко, і наверху їх сидить заплакана Варочка. Вибиратись з хати нам було нікуди. Скаржитись Божкові чи Мурасеві — безнадійно, бо вони знали наперед, яке становище витвориться в Стукаловій хаті: родина з семи осіб і певним доповненням через місяць-два. Довелось нам такі речі, як ступа, товкач, пилка, сокира та взагалі речі, що могли муляти в боки, запхати під ліжко та обмежуватись мешканевою територією його. Наступного дня вияснилось, що це родина Лапицького, а він як коваль колгоспові потрібен неодмінно. Наша доля в порівнянні до Лапицького — ніщо для колгоспу. Щогірше, гречка, яка мала бути видана нам на харчування, та картопля — віддані Лапицькому.

Дожити до нового врожаю ячменю ми зможемо й на зеленій паші, грибах та ягодах, як і минулого року. Колгосп і під час сіножаті навіть збирається влаштувати громадське харчування, можливо й нам з тиждень доведеться мати справжній куліш чи юшку. А от як нам мешкати втрьох на ліжкові, а особливо що робити з Варочкою, яку хлопці Лапицького почали напастувати з першого дня? Лапицький з природи брехун, підлиза та п'яниця. Мурась, радий з першого свого успіху надбання «знаменитого» коваля для колгоспу, не жаліє з Лапицьким розпити півлітру могоричу. Лапицький, підготовляючи реманент у кузні та запевняючи Мурася в його спроможностях за чаркою, в Стукалову хату приходить їсти та спати. Найстарша дочка Лапицького, Гелька, з Гашкою ходить до праці в колгосп, а вагітна дружина Лапицького з двома її синами, хлопчиками років десять та дванадцять, та двома синами Лапицького такого ж віку, жодного ладу дати не може.

Хлопчак десь дізнався, що Гашка знайшла карбованців з три срібняками та мідяками на Стукаловому подвір'ї, накопуючи грядки, перекопали майже всі наші грядки, шукаючи за скарбом. У Варочки з кожним днем збільшувалося синців на лиці і всьому тілі. Варочці загрожувало скалічення або і згвалтування від хлопчаків. Порадившись з Гашкою, я написав Катерині вияснення і післав з ним Варочку до неї. Варочку Катерина залишила у себе. Для нас з Гашкою

«територія» на ліжкові стала дещо ширшою, але проблема з харчами з кожним днем погіршувалась. Якщо ранком дещо заспимо і не назбираємо сирожок та грибів у Діброві до початку праці в колгоспі, снідати, обідати та вечеряти потрібно борщем з цавлюю, кропиви та лободи. Гашку післали на сіножать згрібати сіно, а мені й зовсім довелося жити на невареній зеленій паші та випадковими сирими грибами. Тиждень-два потрібно було якось витримати, а у мене зовсім падали сили.

Змія, мабуть відчувши мою знемогу, ставала з кожним днем злішою і ненависною. Суклетович, не бажаючи розуміти мого обезсилення, видумував всякі небилиці на мене, грозив різними карами і зневажав. Літо того року хоч і було гаряче та сухе, але колгоспний ячмінь та наше жито в Займі ніби змовились між собою і не досягали.

Наполовину з біди «визволив» мене Петро Іванович Воронець, узявши мене Іздовим до жниварки, а згодом, побачивши, що в мене зовсім вичерпані сили, у полудне став приносити окраєць хліба та півлітру молока. Тільки за цю доброту варто згадати Петра Івановича Воронця добрим словом і залишити про нього згадку нащадкам як про розумного, трудолюбивого і щирого хуторянина й жертву московського народовбивства.

Під час згоди на об'єднання колгоспу ім. Заповіту та колгоспу ім. Другої п'ятирічки, між іншими домовленнями, було домовлення й про заступника голови колгоспу, що мав офіційно називатися завгосп (завідуючий господарством) та бути членом першої бригади (кол. ім. Заповіту).

Згідно цього домовлення, племінники, зяті, свати і просто колишні комунари вибрали Петра Івановича на посаду завгоспа. Але потім довелося «мінати шерсть» та приставати в комунари. Плуги саковські, борони, культиватори, молотарку і навіть розсаду капусти Петро Іванович «усуспілив» у відділ комуни ім. Комінтерну, але із жниваркою-самоскидкою схитрував, пошкодував віддати нову і дорогу річ на певне знищення недосвідченим комунарам. До того плекав надію, як і більшість його земляків, що «перемелеться — борошно буде»; «Гуртове — чортове, а комуна поганий чортячий жарт, довго не втримається». А жниварка своєї вартості і за десяток років не втратить. Тепер Петро Іванович, упевнившись, що надія завела, склав жатку перед самими жниварами, не маючи часу навчити когось обходитися

з нею, і взявся сам керувати нею. Мене взяв у виїзді (самоскидка була розрахована на силу трьох коней; двоє впрягалося в обарки з дишлем посередині і звалися вони коренними, а третій чіплявся обарком за кінець дишля і звався виїзним) не з жалости чи милосердя, а через мою спритність їздити верхи на коні ще тоді, як він першого року праці новою жниваркою найнявся батькові скосити лан жита. Петро Іванович мав своїх двоє коней, а третім використовував нашу Майку зі мною як їзовим.

Косити лан ячменю першої бригади Петро Іванович приїздив двома кінсьми першої бригади, а я третім з другої. Кінчаючи лан ячменю другої бригади, мені Петро Іванович сказав навідатись до Кліма Кириловича (дядька Кліма), але чому саме — він збув мовчанкою. Я знав, що дядькове Климове господарство влада продала з «прилюдних» торгів за несплати «експортного податку», як і чимало хutorян-одноосібників, що й цього разу думали відкупитись від напастей влади. Але щоб я дядькові став у якійсь пригоді, з огляду на його нещастя, я не міг нічого певного придумати.

Лан жита, що був посіяний частинно відділом ім. Заповіту, а частинно ім. КИМУ на колишньому Воронцівському козацькому наділі між Дібровою та залізницею, ми з Петром Івановичем косили в одній заході, міняючи корінних коней два рази на день: до полудня Петро Іванович приводив з першої бригади, а по полудні я з другої. Працювати починали, як тільки коні були нагодовані ранком і кінчали перед перед самим заходом сонця. Мені це було дуже виснажуюче, і я навіть не мав часу піти накосити свого жита, щоб Гашка наварила хоч житньої каші. Я сказав про це Петрові Івановичу, а він, аж здивувався:

— А хіба ти не був у Кліма Кириловича, як я тобі казав? — І потім якось з пересердя додав: — Я надіюся на тебе, як на Трохима Матвійовича сина, а тебе ще за вухо потрібно водити.

Що саме пов'язувало мої відвідини дядька Кліма з моїм житом, посіяним у Займі, і моїм непослухом Воронцеві, я так і не здогадався до полудня. В полудне, коли я прийшов до стайні по коней, Божок перестрів мене на колгоспному подвір'ї і запитав, коли ми закінчимо лан жита за Дібровою.

— За два дні, не довше, — відповів я йому.

— Закінчите косити, Воронець щось має в жатці полагати біля кузні, а ти в той час візьми коня на першій

бригаді і перевези своїх сестер та достатки в Родіонового Кліма хату. В ту меншу половину, що праворуч,— пояснив Божок.

— А дядько? — здивувався я.

— Тобі до того діла нема чого мішатися. Сказано тобі переїздити, то мовчки переїзди. Цікавому завжди по пальцях попадає, то й ти на свої вважай, а про чужі хай той вважає, чий пальці.

Після Божкового пояснення мені стало зрозуміло, чому дядько Клим хоче мене бачити. Правдоподібно, його виганяють з хати, щоб нас там поселити, і перед тим, як іти до дядька Кліма, я забажав порадитись з дядьком Павлом Маковцем, Василем Павловичем та колишнім нашим зятем Іваном. Всі три мене запевнили про те, що дядька Кліма вже з хати вигнали з тиждень тому, але мені не радять переселитись в його хату, і для прикладу нагадали про долю Павла Хомича. В нашій хаті помешкав три роки, а вкінці довелось повертатись в свою, а вам і вертатись буде нікуди.

— Бажає Божок з Родіоновими мати клопоти, нехай поселить в Климову хату Лапицького. З нього однаково коваля доброго не буде, і він у колгоспі довго не затримається, а вам і в Стукаловій хаті буде досить місця.

За два дні скошувати жито між Дібровою та залізницею ми не закінчили. Коли я прийшов третього дня раненько до стайні по коня, там вже вештався Божок.

— А ти все ще тут? — незадоволено спитав він мене.

— Де ж мені бути? Ми ще не докосили жита біля Діброви.

— До чортової матері з твоїм житом! — вигукнув він ще гнівніше.— Тобі сказано переселитися, то й переселись! Не подобаються тобі наші порядки — давай сам собі раду, як знаєш.

Жито ми докосили задовго перед полуднем. Петро Іванович поїхав до кузні, а я з поля пішов наобминати колосків з свого жита в торбу, та в поворотній дорозі зайти таки до дядька Кліма розвідати, як він поставиться до Божкового розпорядження.

В Займі мене зустріла велика неприємність і розчарування. Наше жито було вже скошене, зв'язане і складене рядком в три півкопи.

— Паразит! Душогуб! — вирвався крик з мого горла, проти моєї волі. — Тобі мало того, що через твою придур-

кувату дружину нас з останніх харчів ограбували, і потім доля нас круглими сиротами залишила!

Я був певний, що це Федір Родіонов виконав свою погрозу переорати посів нашого жита, мотивуючи тим, що ніби цей кусень Займи він раніше розкорчував і винаймав від лісництва, а тепер полакомився на наш сирітський хліб і викосив та зв'язав наше жито.

Я посидів у куцах, поплакав. Надумався був піти в хуторян роздобути сірників та запалити півкопи, щоб не дісталось Федорові, але, добре обдумавши наше становище, вирішив залишити Федора і його зазіхання на нашу працю в спокої.

— Як не Бог, то люди йому наших сирітських сліз не забудуть. Не сьогодні-завтра колгосп видасть ячмінь авансом на трудовні. Гашка навіть вчора говорила, що вже по бригадах заготовлені списки на роздачу ячменю, по 100 грамів на трудовень. Не загинули ми до цього часу, не загинемо й тепер,— вирішив я. Сидячи в куцах Займи, я заспокоївся, витер обличчя передом сорочки і пішов розшукувати дядька Кліма на хуторі.

Господарство дядька Кліма було розпродане, включно з хатою, але Божок з Мурасем, на пораду Петра Івановича Воронця, позичили гроші таки у Петра Івановича і відкупили дядькову Климову хату від Шостенського житловідділу для потреб колгоспу. Стодола, хліви, комора та огорожа двора зникли з дядькової садиби, а хата, ніби вдовина на пустирищі, залишилась стояти. (Тут ще раз потрібно нагадати для читачів і майбутніх дослідників, що при розпродуванні господарства селян, чи у нашому випадку хуторян Воронізької сільради, доступ до купівлі мали тільки державні установи та підприємства. Приватні особи та колгоспи могли тільки відкупляти від державних установ та підприємств. Наприклад, установа купила селянську комору і потім перепродала комусь із своїх працівників, що потребував помешкання).

Втрата господарства для дядька Кліма не була певною ознакою винищення родини чи і безперечної загибелі. Три одружені дядькові сини, відділені Яценковою дубиною від хутора, навіть були не пограбовані двадцятитисячниками. Старший, Іван, вписався в члени комуні ще у 1928 році, а Федір з Грицьком подали заяви про прийняття в члени колгоспу ім. Другої п'ятирічки після оголошення молоко-м'ясо- та вовно- обов'язкової поставки державі, а тепер уцілили й від

«експортного» податку. Наймолодший син, Микола, був курсантом червоних командирів Далеко-Східньої Особливої армії.

Наразі дядько з тіткою мешкають в сина Грицька, а дві його дорослі дочки, Пронька і Манька,— у брата Івана. Чотири брати якось доглянуть за батьком, матір'ю та двома сестрами.

Дядько Клим, як і завжди, занепокоєний чимось, розмахував руками на дорозі під Яценковою дубиною. Зауваживши мене з віддалі, він голосно почав сварити:

— Небіж мені! Дядькові біда, то його й не докличешся! Ти чому не прийшов, коли я тобі переказував прийти? Забув за дядька? Жито в Займі перестояло, забув і за нього; чи тобі вже хліба не потрібно? Ти вже мабуть забув, якого ти батька син. Який, в біса, з тебе господар буде? Зразу ж мені марш до Божка (чи який там тепер чорт за старшого у вас в колгоспі) і прохай, нехай вас поселять в мій хаті. Позбутися хати! Знай, що й твоя в тому вина буде. Нехристи, можливо, на дітей-сиріт зглянуться. Не дозволить Божок, самі приходьте. Чуєш? Приходьте в мою хату і живіть, а то чорт його батька в пекло не допустив, якийсь виродок приїде з Шостки, розбере і завезе, що й око моїх мозолів бачити не буде... Ну й чого ти тупцюєш на одному місці, ніби норувиста коняка? — вигукнув дядько Клим голосніше. — Сказано поспішати, то й поспішай!

Божок чомусь гнівався і примушував мене поспішати переселюватися в дядькову хату. Дядько Клим навіть обвинувачує, що я ще не переселився з сестрами в його хату, а тому витворюю становище, в якому можуть його хату забрати з хутора. Не знаючи, як його розрадити, я залишив його далі кричати і відійшов у напрямку першої бригади, щоб там попрохати коня забрати наші пожитки з Стуколової хати.

— А з твоїм житом що я маю зробити? — вигукнув вслід мені дядько Клим.

— Федір викосив і в копи склав, я з ним сугутитись не в спроможі. Вважає Займу своєю власністю, то нехай і з нашого жита користає,— сказав я дядькові з віддалі.

— Почекай, небоже, так не є негоже! У твоїй голові щось не те.

— Ви кричите на мене,— став я вияснювати дядькові,— підійшовши до нього ближче. Божок кричить і погрожує вигнати нас навіть з колгоспу, якщо ми не поселе-

мося у вашій хаті. Петро Іванович коней зміняв, а мене ні. Я був змушений від сходу сонця до заходу йому за виїздного бути. Жито наше скошено...

— Та ти з житом не того,— перебив мене дядько Клим,— Хлопці своє косили й твоє викосили. Дівчата пов'язали і в копи склали, а завтра я хлопцям скажу, щоб до себе забрали і обмолотили. Тобі ж батько й ціпа напевно не залишив. А ти кажеш, Божок тебе сварив! — підняв дядько обидві руки вище своєї голови, як це роблять деякі люди після якоїсь несподіванки чи здивування.

— Три дні тому він сказав переселитися нам у вашу хату так скоро, як ми з Петром Івановичем упораємось біля лану колгоспного жита, а сьогодні прогнав мене з стайні, і бригадирові наказав, щоб нам з Гашкою завтра й роботи не визначував.

— Ти кажеш, що тобі Божок при людях казав переселятися в мою хату? — перепитав мене дядько Клим.

— Сьогодні сварив мене не так голосно, як ви, але в стайні і на подвір'ї було вже досить людей.

— Ти дивись, — дещо заспокоївшись, розводив дядько Клим руками,— Я грішив душею і розумом, будучи певним, що Божок падлюка, а не чоловік, і от помилився. Андрій таки наш, вороніжець, розумний і передбачливий чоловік. — Дядько Клим, споважнівши, водив пальцем правої руки по своїх устах і мабуть декілька хвилин про щось роздумував, а потім знову пожвавішав і, розмахуючи руками, наказав мені чимдужче поспішати з переселенням.

— Ну, то не стій! Не чекай з моря погоди! Нема чого тобі й мені гаяти часу. Сказано переселятись — переселяйся!

Бригадиром першої бригади був Симанців зять, а тому й родич Воронцям, Макар Ілліч Родіонів. Але Макар — один з активніших комнезамів, і я не знав, як він може до мене поставитися. Питаюся в конюхів на стайні, чи був не знають де б міг розшукати Макара, а вони мені відповідають «Макар ще вчора нам сказав, щоб ми дали тобі коня. Ось і кінь для тебе в упряжі. Січку вивантажимо в жолобі, і їдь куди тобі потрібно».

Доки Гашка повернулась з колгоспної праці, я навантажив наші пожитки на воза і чекав на неї, не знаючи, що робити з горщиком охолодженого борщу, що мав бути нам на вечерю сьогодні та на завтрашній сніданок.

Гашка, не питаючи навіщо я навантажив на віз наші

пожитки і куди цього разу ми будемо переселятися, винесла горщик з бощем із Стукалової хати, вилила борщ на перекопані хлопчиками наші грядки.

— Колгосп сьогодні видає ячмінь по 100 грамів на трудодень, а наш ячмінь на першій бригаді,— сказала вона і пішла з порожнім горщиком у руці вулицею Другої Васильківщини.

Повертаючи коня в стайню, я захопив з собою і мішок на ячмінь, і в поворотній дорозі до дядькової хати мав більше 20-ти кілограмів ячменю.

Невисушений ячмінь не бажав позбуватись остюків та шкіри, однак ми з Гашкою мали на вечерю хоч і остюкова-тої, але справжньої ячмінної каші. За тиждень Гашка спекла перший раз у житті першого нашого сирітського хліба.

ВАРОЧКА

Варочка була в наших батьків останньою дитиною і народилась несподівано після чотирьох років материної неплідності, з огляду на її вік. Народження Варочки мати чомусь вважала (чи можливо й передчувала) небажаним дарунком долі, а доля й справді для Варочки, для матері і взагалі для нашої родини з кожним наступним днем, з кожним місяцем, з кожним роком ставала все гіркішою, жорстокішою й немилосерднішою.

Варочка народилася влітку. Переселившись щойно в нову, ще не зовсім скінчену хату, матері та старшим нашим сестрам потрібно було приготувати хату для мешкання: вибілити всередині, підготувати до зимівлі, пошпарувати глиною і побілити крейдою зовні. Жнива, обмолот врожаю, посів озимини та збирання городини і приготування її на зиму також у нашому господарстві, з огляду на скаліченого батька, залежали від матері та старших сестер. Від самого народження доглядати Варочку не було коли і не було кому. Ми з Гашкою трясли колискою, пхали їй в рот нажовану куклу з хліба, але це її не заспокоювало. Тільки знемігшись від крику, Варочка засинала.

Після пожежі, в хаті дядька Михайла, Варочці навіть не було місця на колиску. Дядьків наймолодший син Іван, одружившись з Гречківною, не став чекати, доки дядько буде спроможний збудувати йому нову хату та відділити госпо-

дарство. Він прорубав двері в світлиці та відокремив собі на помешкання світлицю і спальню, залишивши дядька з тіткою та їх дочкою Катериною в передпокої, що одноразово був і кухнею. Їх троє та нас семеро... Мешкати в одній кімнаті було надто тісно. Варочка була змушена задовольнятися ночами: вдень на батьківському ліжку, а вночі під ліжком.

Наша хата на Васильківщині також була однокімнатна і дещо менша за дядькову, але в своїй хаті для Варчиної колиски місце знайшлося. Та догляд за нею не покращав. Будова господарства та пристосування до нових обставин господарювання і мешкання забирали час і сили всіх дорослих членів родини, а ми з Гашкою, ще самі діти, опікуватися не могли. Сватання Івана Вареника до Анютки (і згодом їхнє одруження) нагляд за Варочкою ще більше ускладнили. Підготовляючись до весілля, матері та Анютці потрібно було наполегливіше прясти, ткати, готувати рушники, білизну, постіль і взагалі посаг. Батькові було потрібно заробити грошей на весілля, а Катерині замінити батька на господарстві.

Коли я став ходити до школи, Варочка опинилась під опікою шестирічної Гашки, але це тривало тільки два роки. Переселившись на нашу садибу над шлях, Гашка стала також ходити до школи. Катерина доглядала Анютчині сироти. Матері та батькові в господарстві було роботи від зорі до зорі, і Варочка мусила зиму сидіти в запічку самотня.

Смерть матері, загроза розкуркулення і вивезення родини в сім'ю півночі та віддача батьком Гашки в няньки до Соньки — все це Варочку остаточно осамотнило, залякало і загнало на піч, ніби притиснутого собаками звіра в неглибокій горі.

Самітний батько належного догляду за Варочкою не міг забезпечити. Для мене Варочка майже не існувала. Навіть під час літньої шкільної перерви, окрім моїх особистих шкільних і товариських справ, одно літо вартував розсадник лісництва, а друге тягав вимірну стрічку для землеміра.

З появою в нас Марії Іванівної Варочка, так би мовити, вилізла з запічка, навикла щоранку вмиватися, розчісувати собі волосся, осмілилася виходити з хати та гратися з сусідськими дітьми, а згодом пішла й до школи. Але це тривало тільки щось більше року. Смерть батька Варочку знову «загнала в кут». Ми з Гашкою не знали, як з нею поводитись.

До вселення до нас у Стукалову хату родини Андрія

Лапицького Варочка для мене і Гашки була милою і любимою сестрою, як на це наше сирітське життя могли вилонюватися любов і прихильність. Відіслали ми Варочку до Катерини з запискою не заради власної користі чи зневаги до неї, а з прямої загрози для неї від розбурханих і неслухняних хлопчаків Лапицького та його дружини. Але сама Варочка і Катерина зрозуміли наш з Гашкою поступок зовсім інакше. Варочка, не бажаючи мешкати з Катериною, не сказала правди Катерині, від чого в неї на тілі синяки, а Катерина, не читаючи мою записку, порвала і таким чином в неї виникла дуже неприхильна думка до мене. Вона вважала мене хамом і насильником над беззахисними сестрами.

Коли ми осілися в хаті дядька Кліма, окріпи на ячмінній каші та щоденному кусневі хліба, я пішов до Катерини, щоб забрати до себе Варочку. Але Катерина не забажала мене не то що слухати, але й впустити у свою хатку-комірчину. Гашчині відвідини Катерини наші стосунки дещо злагіднили, але відпустити Варочку до нас Катерина відмовилась, зрозумівши, що Варочка не тільки для неї сестра, але й помічниця в господарстві та розрада в осамітненому житті.

Варочці у Катерини можливо й не було гірше, ніж у нас. Два роки вона ходила до школи і таким чином не залишилась цілковито неписьменною. Вона стала Катерині у великій пригоді, коли Грицько Онацький використав її для приписки своїх батьків в Кролевецькому районі, після повернення їх із заслання на Кавказі по справі пов'язання з повстанцями Ващенка. Але чому Катерина восени 1939 року, не порадившись зі мною, відпустила п'ятнадцятирічну Варочку, разом з групою кролевчан, вантажити залізничні вагони дровами для мешканців Москви аж у Пермській області — мені й до сьогодні незрозуміло.

Катерина виправдувалася потребою Варочці пашпорта для праці поза колгоспом та потребою грошей для перших днів перебування в місті. В той час я вже мав можливість постаратися за пашпорт для Варочки в Шостенському районі, забезпечити її грошима для першої потреби і влаштувати на кращу працю в Шостці, але про це в мене не питали і не порадилися.

За півроку праці в Пермській області Варочці жодної кривди не трапилось. Вона повернулась звідтіль завошивлена, але пашпорт та пара сотень карбованців були запорукою на

місце під сонцем, і вона влаштувалась у Кролевці мешкати та працювати на маслозаводі.

У Кролевці вона зазізналась із своїм ровесником Іваном, садиноким сином селян з села Божок на відрогх Надсеймських ярів. Недосвідченість в житті, чи якісь інші причини, звели їх на нешлюбну постіль, і коли Варочка виявила свою вагітність, Іванові було не до одруження. Він був уже мобілізований, і з гуртом таких самих, як і він, покидав Кролевець перед наступаючими німецькими арміями, що прорвали фронт на Десні, в районі села Пирогівка.

Затримавшись деякий час у Путивлі, Іван обдумав своє і Вароччине становище, своїми сусідами попередив батьків про Вароччине становище і наказав заопікуватися нею до свого повернення. Іванові батьки після переходу фронту розшукали Варочку вже у Катерини на хуторі й забрали до себе за невістку. Варочкою, а потім онуком Іваном, Іванові батьки були задоволені аж до відвороту німецьких армій зі сходу. З тих скупих відомостей, що до мене змогли досягнути після війни, Варочка, як і мільйони моїх землячок, залишилася вдовою.

Варочка могла б бути щасливішою, коли б ми з Гашкою не післали її в той скрутний час до Катерини з запискою. Та про це тяжко сказати чи навіть припускати. Якщо б хлопчак Липицького не скалічили Варочку за ті два-три тижні, доки ми переселилися в хату дядька Кліма, Варочка напевно б змогла під нашим наглядом закінчити хоч чотирирічну школу, коли вже не семирічку. Можливо, ще щось приємнішого зустрілося б в її житті. Можливо... Мене тільки мучить сумління, чому я не сказав їй правди, коли, порадившись з Гашкою, післав з запискою до Катерини. Не сказав сестрі, чому вона йде до Катерини з запискою, або чому я сам не пішов з нею порадитись з Катериною щодо Вароччиного перебування у неї.

Надіюся, що жодна з моїх живих сестер на мене лихого слова і в думці не має, але моє сумління неспокоїне: Варочці я правди не сказав, а Катерину запискою навів на сумнів і підозріння.

ЗНОВУ В ХАТІ ДЯДЬКА КЛІМА

Після нашого розкуркулення та прогнання нас з

батьком Хомихою від її хати, ми на деякий час були примістилися в дядьковій хаті. Тоді, незважаючи на непевні часи, дядько Клим цим не переймався і господарював владно, справно і голосно. Від раннього ранку до пізнього вечора все живе — люди і тварини — на дядьковому господарстві мали рухатись у визначеному часі та напрямку. Окрім свого господарства, де він мусив знати, чи знеслась та чи інша курка, він мусив знати також, що робиться на господарствах його двох відділених синів та зятя Трохима Родіонова.

Прийнявши нас до хати, дядько Клим до нас ставився як до членів своєї родини.

— Ти, Трохиме, сьогодні зроби те, поїдь туди і та далі.

Батькові, який не зник виконувати чийсь розпорядження, дядькові накази не подобалися, але він не противився, аж поки не настав час нам переселятися в Хомишину хату.

Тепер, втративши господарство, дядько Клим ще не втратив своєї звички господарювати по-своєму. «Покупці» його господарство розібрали, розтягли, залишивши тільки купи старої напівперегнилої соломи із стріх та ям, де стояли шули та лігарі. Дядько привів на своє дворище дочок з вилами, щоб поступово у безпечному місці на городі попалили залишену соломку, а сам лопатою позарівнював ями від шул та лігарів.

— Як же інакше? Ану підсохне солома, займеться від чийсь необережності, і сусіди втратять господарства з моєї вини. Вступить людина, дитина чи тварина необачно в яму, виламає ногу, скалічиться, а гріх на мою душу буде,— запевняє мене дядько Клим, переглядаючи колишнє своє дворище (хтозна в який уже раз!), щоб бува десь не залишилось незауваженої ями від шули чи лігаря.

Виявивши, що ми тільки вдвох з Гашкою мешкаємо в його хаті, а Варочка в Катерини), дядько не завагався взяти мене за перед моєї сорочки (так як деякі батьки беруть нечемних дітей перед тим, коли бажають від них певної відповіді, і щоб вони не вирвались та не борюкались) і почав сварити:

— Батько вас троє залишив, то й тримайтеся мені, ніби воші кожуха! Сестра! Катерина також наша сестра! Катерина віддана з Сірикового роду, в Катерини свої турботи, а в тебе свої. Ти батьків наслідник, а не Катерина. Ти мусиш і дати порядок сестрам! Тяхтій ти, а не Трохима Матвійовича синок!

Іншого разу дядько Клим довідався, що ми, вибираючись з Хомишиної хати, взяли тільки те, що нам було в той необхідне, і за це він на мене накинувся, ніби шуліка на мокру курку.

— Ти сестер не доглядаєш! Ти батькове добро марнуєш! Ти батькове ім'я осоромлюєш!...

Звичайно, тепер, мешкаючи в дядьковій хаті, нам можливо й придатяться діжки, старі вулики, дуплянки, драбини, лави і тому подібне господарське знаряддя та посуд, але восени, коли ми їхали в колгоспну сторожку, не маючи певности, чи ми взагалі переживемо зиму, такі речі нам були непотрібні і напевно до цього часу понижилися. Гашка не послухала дядька Кліма і поклялась перед ним Богом, що до Хомишиної хати близько не підійде і на неї зору не зведе. Він не став її примушувати, а щоб я була ще чогось батькового в Хомишиній хаті «не забув», післав зі мною свою наймолодшу дочку Маньку.

Десь через місяць, як ми вселились в дядькову хату, дядько Клим став приходити до нас вже не сваритися, а намовляти, щоб я за його гроші відкупив від колгоспу його хату.

Дядькова Климова хата колгоспу ім. Другої п'ятирічки коштувала рівно п'ятсот карбованців. Розраховуючи на колгоспні достатки, коли держава виплачувала колгоспові неповні п'ять карбованців за поставлений державі один центнер збіжжя, сума досить велика. Але коли розраховувати, що центнер збіжжя на ринку коштує біля трьох сот карбованців, або один кілограм спеченого житнього хліба в державні так званій «комерчеській» крамниці коштує п'ять карбованців — сума зовсім мізерна. Робітникові, що заробляє, вантажучи торф у залізничні вагони, чи підбиваючи шпали за залізницю за вісімдесят карбованців на місяць, щоб заощадити суму в п'ятсот карбованців, потрібно з десяток років. Партійному чи державному бюрократові, що користується закритим державним розподільником, або спекулянтові, що «дістає по блату» штани з державної крамниці за п'ятнадцять карбованців, а продає їх на ринку за п'ятдесят, вистачить декілька місяців «потрудитися».

Грицько Мурась хоч і був головою колгоспу вже майже півроку, але окрім «забезпечення» колгоспу ковалем Лапицьким, більшої активності в керівництві колгоспу не наважувався брати. Колгоспом далі фактично керував Андрій

Божок. Божок, який добре знав наші «достатки» та звідкіля можуть походити гроші на купівлю хати, відповів мені ясно і недвозначно, коли я до нього звернувся за порадою щодо купівлі дядькової Климової хати:

— Ти скажи своєму дядечкові, нехай руками не махає і поперед батька в пекло не поспішає. Стоїть хата на хуторі, і нехай стоїть. Тобі з сестрами є де мешкати, і йому в синів місця досить. Ми без його розуму купували і питати його не станемо, кому саме продамо, якщо на те буде потреба та відповідні обставини. Тобі хата більше потрібна, ніж твоєму дядечкові, а тому свої гроші спробуй заощадити, на всякий випадок.

Місяців за два після нашого поселення в дядьковій хаті, в другу половину хати колгосп поселив Миколу Ворошила з дружиною Оксаною. Микола та Оксана походили з села Семенівки Понорницького району. Вона — дочка розкуркулених батьків, що врятувалась від висилки на північ працею в радгоспі ім. Петровського, а він, правдоподібно, комнезам, що чимось провинився перед владою або збігелець від «рідної» дружини, щоб не платити аліментів (33% заробітку).

Ворошило, як і Лапицький, — великий «любитель» чарки, не менший говорун, з нахилом підфарбованого вихвалювання себе і «майстер на всі руки». Він — швець і кравець, лимар і чинбар, муляр і тесляр, пивовар і самогонник. Але й правди немає дві діти, з Миколи був досить добрий чоботар.

З ранньої весни 1934 року влада хотіла позбутися з залізничних станцій московського прикордоння виснажених голодом людей. Відділами міліції міст, залізничною охороною та окремими частинами військ НКВД дорослих осіб заарештували, вантажили у вантажні вагони і вивозили в райони більших будівельних проєктів другої п'ятирічки. Підлітків та дітей передавали під опіку районної влади, на терені якої знаходилась залізнична станція. Районна влада, в свою чергу, дітей розподіляла по сільрадах, а сільради передавали на так званий патронат колгоспам.

Миколі та Оксані якраз і передав колгосп під опіку патронуваного колгоспом хлопчика років десяти, на ім'я Стратон, та його молодшу сестричку Настю. Після вселення у дядькову хату ще й цих двох сиріток, дядько Клим втратив надію на відкуп хати. Але коли пізньої осені колгосп, згідно постанови правління колгоспу, запропонував мені купити

половину дядькової хати за 240 карбованців, я звернувся перше за порадою до дядька Кліма. Дядько купно хати схвалював, але за 240 карбованців, потрібних мені на заплату хати, дядько бажав мати кулі соломи з мого жита та центнер збіжжя. Про кулі соломи мені зовсім не ходило, але продавати дядькові збіжжя мені, як тій наляканій вороні, що навіть знайомого куща стала боятися, не бажалося. Колгоспники запевняли самі себе, що цього року колгосп видасть не менше кілограма на трудовень, не враховуючи двох кілограмів картоплі, що вже видали авансом. Колгоспна картопля та наше жито — нам з Гашкою певна запорука харчів до наступних жнив. Але чи після нового року колгосп видасть на трудовень по кілограмові, чи тільки по 100 грамів — ми були непевні.

Колгосп гроші за хату бажав мати перед новим роком, щоб вирівняти борги перед розрахунками за минулий рік. Дядько Клим бажав мати центнер нашого жита за потрібні нам на виплату хати гроші. Ми радились з Гашкою, радились з Катериною та Варочкою і, після суперечок та сліз, вирішили продати материну кожушанку.

— Як не дорога пам'ятка по матері, а для нас дах над головою необхідний. Гашка носити материну кожушанку вже напевно не виросте, а Варочка ще не відомо як буде розвиватися. Кожушанку може попсувати міль, і тоді жодної користі з неї не буде.

На Пречисту у Вороніжі останній ярмарок в році. На цьому ярмаркові в основному люди продають і купують речі, необхідні для зимового часу. Ми з Гашкою і вирішили скористати з цього та вигідно продати материну кожушанку. Я перекинув її через плече і ходив між людьми, вихваляючи кожушанку, а Гашка вешталась між продавцями та вивідувала ціну на одяг.

Зацікавлених кожушанкою на ярмаркові було дуже мало. Одні давали четверну (25 карбованців), інші тридцятку. Один чоловіча, довго і докладно розглянувши її, навіть запропонував мені сорок карбованців, у той час коли ми з сестрами домовились, що маємо взяти за неї не менше як три сотки. Причиною обезцінення кожушанки могла бути та обставина, що совітська влада дозволила Китайцям, що втекли з японської окупації Манчжурії на територію СРСР, займатися вільно ремеслом та торгівлею по ярмарках. Наприклад: вишиту кольоровими нитками

сатинову сорочку в Китайців можна було купити за 27 карбованців, клітчасту «модну» спідницю — за 15 крб., а штани з «чортової» шкіри — за 10 крб.

Не торгуювавши грошей за козушанку, ми з Гашкою були змушені погодитися продати дядькові Климові кулі соломи та центнер жита і заплатити 240 карбованців колгоспові за його хату і стати офіційно її власниками.

Навесні наступного року наймолодший дядьків син Микола приїхав у відпустку з «Особої Далекосхідньої Армії», відділився від батькової родини з двома сестрами і, як окрема родина, подав заяву про прийняття їх у члени колгоспу. (На якій основі і по яких законах Микола з сестрами відділявся від батька, я не знаю. Можливо навіть, що він з сестрами підписав офіційне зречення, як цього вимагалось від дітей куркулів та взагалі «ворогів народу» в той час).

Миколу з двома сестрами у члени колгоспу прийняли без заперечень. Микола для «так годиться» щось з тиждень приходив у першу бригаду на наряд, а потім поїхав на Далекий Схід, де й після афери Тухачевського наклав голову. Пронька та Манька, як і решта хуторян, призвичаїлись до колгоспних порядків. Літом 1936 року радгосп ім. Петровського остаточно занепав, і владі довелося його зліквідувати. Більшу половину земельного масиву відділу ім. Чубаря радгоспу ім. Петровського та його осідок в урочищі Копані влада передала у власність колгоспу ім. Другої п'ятирічки, на основі чого колгосп мав організувати третю бригаду колгоспу. В числі перших поселенців майбутньої третьої бригади колгосп післав нас с Гашкою. Таким чином звільнену нами дядькову половину хати колгосп перепродав Миколі та його сестрам, і дядько Клим з родиною, після більше як двох років мандрів, перейшов мешкати у свою хату.

МОЇ РОВЕСНИКИ — ПАРУБКИ

Семен Іванович Кривенко, що вчив моїх ровесників у третій класі, а мене був взявся вчити у четвертій, весною 1930 року був призначений інспектором народньої освіти Шостенського району. Правдоподібно, він не мав відповідної особи на посаду вчителя для хуторянської школи, а тому хуторянські діти навчальний 1930-1931 рік прогайнували,

чекаючи на призначення вчителя, а мої ровесники, що мали вчитись у четвертій класі новозбудованої хуторянами школи, послухали батьків і не пішли у Вороніж або на Білогривий.

Літом 1931 року хуторяни закінчили будівництво школи, але на той час не стало Кривенка в Шостці, і призначений вчитель також кудись зник перед самим початком шкільного року. Хуторянські діти та мої ровесники ще один рік залишились чекати на вчителя в хуторянській новій школі.

Літом 1932 року кандидат на хуторянського вчителя знайшовся в особі вороніжця, на прізвище Ключак. Ключак, молодий чоловік з дружиною та двома малолітніми дітьми, поселився в частині шкільного будинку і з початком шкільного року розпочав навчання хуторської дівчати в чотирьох класах. Мої ровесники, пробайдикувавши два роки, для четвертої класи були вже переростками, але всі зголосились у призначений час та поновили науку.

Навала двадцятитисячників на хутори на початку 1933 року декого примусила покинути школу й хутір. Рятувались від насуваючого голодомору десь біля батьків, що вже довгий час «не були вдома». Весною взагалі більша частина хуторянської дівчати перестала ходити до школи через брак харчів, тим більше мої ровесники, що відбували примусову працю, або знемоглися від недоїдання скорше, ніж молоді сини та дочки. Один тільки Олексій Родіонов «дотягнув» до кінця навчального року і отримав посвідку про закінчення четвертої класи. Він упрохав батька, щоб подав заяву про прийняття його до колгоспу і, отримавши посвідку від Божка, пішов до свого двоюрідного брата Івана Родіонова в Шостку і там влаштувався учнем слюсаря на заводі число 53. Решта моїх ровесників після об'єднання колгоспу стали членами колгоспу або були примушені «експортним податком» вступити в члени колгоспу.

Першого дня, перед працею у першій бригаді, ми з Гашкою знайшлися в товаристві наших ровесників, ровесниць і шкільних друзів, які до нас поставились щиро і по-товариському, запобігаючи перед бригадиром Макаром, щоб нас приділив на працю якраз у їх ланку. Перша моя праця в першій бригаді була звозити житні копи до скирди біля току. В полудне, перед тим як колгоспники мали повертатися до праці в бригаді, до мене зайшов Грицько Наумович і запропонував мені своє товаришування.

— Ти тепер будеш мешкати в нас на хуторі, то нам з тобою й товаришувати б не зашкодило. В колгоспі працювати добре, коли мати доброго напарника. От і сьогодні — все потрібно чекати на того, що подає снопи тобі на воза, а коли ми будемо працювати вдвох на спілку, нам не потрібно чиеїсь ласки. Накладемо снопи одному на воза і ув'яжемо їх, а потім другому. Мені здається, що ми вдвох з тобою не тільки тезки (одноіменники), але й роботяги однакові, — не то жартом, не то від щирого серця переконував мене Грицько.

Грицько Наумович був старший за мене на чотири роки. Як і більшість Родіонових, був невисокого росту та дрібної будови тіла. З його молодшим братом Іваном я товаришував, будучи школярем. Тепер, послухавши Грицька, я став майже його двійником на праці в колгоспі, а згодом і його близьким другом-парубком.

Парубкувати мої ровесники почали ще минулої зими, але голодні шлунки навесні їхнє парубкування зупинили на деякий час. Тепер молода картопля та ячмінна каша дещо поправила їх, і вони знову стали збиратися у ватагу для парубкування. На Бабаковому та Воронцовому хуторах, за винятком Маковцьового Федора, що був так само, як і Грицько, старший за нас на чотири роки, моїх ровесників було шість. На Андрониковому — три, а на Волжиному — два. Дівчат на Бабаковому та Воронцовому хуторах було щось більше десятка, і між ними були мої ровесниці, до яких я мав прихильність, як то: Оксана Мокрогузова, Галька Савченкова та Галька Семанцова. Але хуторянські хлопці чомусь на вечорниці до своїх хуторянок навіть не бажали й заглянути у ненависну погоду і приходили на Андроників хутір. На Андрониковому хуторі також дівчат було більше десятка, але переважно старших за нас віком, або Гашчиних ровесниць. Літом молодь ще до нашого парубкування завжди збиралась на гупі біля господарства вдови Романихи, а зимою вечорниці влаштовували дівчата по черзі у своїх хатах.

На Волжиному хуторі дівчат було щось три чи чотири, але вони добре знали, що для них на вечорниці бракуватиме хлопців. Тому вони дружили з білогивчанками, де молодь збиралась літом біля кооперативної крамниці, а зимою в колгоспному клубі, або з подругами з Брюховецького хутора, куди на гупі та вечорниці приходили якраз мої ровесники-хуторяни, а деколи навіть навідувались парубки з села Грузької.

Грицько Наумович між хуторянськими парубками був найстарший віком, і він між ними був щось подібного до провідника. Коли ми з Грицьком стоваришувались на колгоспній праці, він спершу забажав навчитись від мене фотографувати та виробляти негативи й копії з них, на що він не шкодував грошей, а згодом почав намовляти парубкувати. Маючи гіркий досвід з парубкуванням на перших гулях у Вороніжі минулого року, коли я, послухавши друзів, веселився з ними якраз напроти лікарні, де в трупарні конав мій батько, я довгий час не міг переконати своє сумління і відмовляв Грицькові та своїм ровесникам. У суботу вечором, а в неділю десь пополудні прийде Грицько, і ми з ним, засвітивши червоний ліхтар, поліземо в льох виробляти фотографії. Микола Сердюк та обидва Івани, Грицькові двоюрідні брати, придуть подивитись, що ми робимо. Гашчині подруги придуть навідати П. Дочки дядька Кліма придуть навідати свою хату. Решті хуторських дівчат, що зберуться на колодках біля Романишиного господарства, також цікаво знати, що діється біля Климової хати. І так на зруйнованім дядьковім подвір'ї збереться вся хуторянська молодь, аж доки придуть парубки з Бабакового та Воронцьового хуторів і, порадившись зі своїми друзями, підуть, співаючи, кудись далі на гупі. Біля хати дядька Кліма не залишилося ні кладочки, ні жодних колод, де б дівчата могли приміститися на гупі. Та й заводити пісні чи танці на зруйнованому дядьковому подвір'ї якось дівчата не наважувалися. Деколи навіть, забравши з собою Гашку, відходили на колодки до Романишиного господарства. Я, позбиравши свої фотографічні «причандали» в льохові, заносив їх до хати і думав свою думу: цуратися ровесників та друзів нема жодної потреби та підстав. Рахувати смерть батька пов'язаною з моїми першими гулями — також ніби безпідставно. Пішов би я на перші гупі, чи не пішов, батька однаково б викинули в трупарню. «Це тільки був збіг обставин в цей жорстокий час, — переконував я сам себе. — Ану ж піду з друзями на гупі, а з котроюсь сестрою щось станеться лихого. На кого потім будеш нарікати?»

Десь за місяць часу в другу половину хати дядька Кліма колгосп поселив Миколу Ворошила з дружиною Оксаною. Микола походив нібито з села Семенівки, що за Десною. Йому було десь коло тридцяти років і був він високий ростом, товариський і веселий на вдачу. Його

дружина Оксана, років на десять молодша від нього і, правдоподібно, віткачка з розкуркуленої родини, що була вислана на північ. Оксана була рижоволоса, проворна, привітна і дуже мила молодиця, середнього росту. До нас вона поставилась як до справжніх близьких родичів, але хуторяни до Ворошилова поставились з застереженням, а тому й наші з Гашкою друзі деякий час перестали приходити до нас і до хати дядька Кліма зокрема.

Якось вкінці жнив правління колгоспу скликало загальні збори колгоспників у нашій хаті, що тепер була вже обладнана як контора колгоспу, нарядня другої бригади та колгоспний клуб. Збори колгоспників — не вечорниці і не гулі молоді. Ішли хуторяни на збори, пішли й ми з Гашкою. Мені в нашій хаті перебувати хоч і на колгоспних зборах здалося якось дуже неприємно. Зібрані люди в хаті нагадали мені похорон матері. Залатана дівка в сінешній підлозі, через яку Павлушчина родина випорожнялась, здалась мені незносно смердючою, і я, не чекаючи на початок загальних зборів колгоспників, вирішив іти додому, і я сказав про це Грицькові. Грицько у свою чергу також не бажав збувати вечір на зборах. Порадившись з хлопцями, ми вирішили залишити збори і йти на Білогривий хутір до дівчат на гулі. Щоб позбутися неприємного враження, яке я набув перший раз зайшовши до своєї хати від березня місяця 1930 року, я пішов з хлопцями на Білогривий.

На Білогривім хуторі, в колгоспнім клубі, комсомольці мали якийсь пропагандивний вечір, з якоюсь аматорською виставою. А біля кооперативної крамниці безпартійна молодь відбувала звичайні хуторські гулі з співами, танцями, жартами та забавами. На моє велике здивування, між безпартійними білогривчанами та білогривчанами я зустрів моїх однокласників та школярів, які про мене не тільки не забули, але й знають про мою лиху долю. Дмитро Проценко узяв від мене слово честі, що відтепер я знову буду його другом і навідуватимусь до нього, а Забловського Манька увесь вечір не відступала від мене, і після гулів я був змушений відвести її додому.

До осені я не тільки з своїми друзями-ровесниками та хуторянськими парубками обходив всі навколишні гульбища та вечорниці молоді, але й обзавівся дівчатами, які вважали мене своїм «ухажором» (щось подібне до нареченого), а то й можливо надію плекали... На Білогривому — Манька Заблов-

ська, на Брюховецькому — Манька Соколова, на Жуковому — Нюрка Фесенкова, на Морозівщині — Наталка. Обидві Маньки та Нюрка — це колишні мої однокласниці з Білогривської школи, і я з ними тримав дружбу як з колишніми школярками. Окрім загальних розмов, відпровадження з гулів чи вечорниць додому та подання руки на прощання при відході, в інтимніші стосунки я з ними не заходив. Наталка — косата, чорноброва, низькоросла і надто проворна дівчина, сестра невістки дядька Кліма, дружини Грицькової Дуньки, взяла собі в голову ідею бути з сестрою «сусідками», і з цим не соромилась признатись мені. Перший раз Наталка побачила мене, коли була дружкою в сестри, ще десь в 1931 році. Пізніше вона була деякий час нянькою в сестри, а я стежкою ходив до школи повз сестрини хату, і Наталка крадькома мере провожала із-за рами вікна і плакала надію. Тепер я, ніби по велінню самого Бога, забрів на Морозівщину з друзями парубкувати, і Наталка не посоромилась з першого побачення признатися мені у своїх мріях та надіях і поведилась зі мною надто сміливо. Найбільшою журбою була тепер у Наталки моя довга відсутність з причини нашої парубоцької повинності. А вона й справді розтяглася більше, ніж на місяць.

Як я попередньо згадував, хлопці та мої ровесники Бабаковського, Воронцьового, Андроникового та Волжиного хуторів парубкували разом і б іля своїх хуторянських дівчат затримувалися тільки під час дуже поганої погоди. В інші святкові вечори в основному збиралися на Андрониковому хуторі і, порадившись тут, вирушали на гулі чи вечорниці до навколишніх хуторів. Від Андроникового хутора до Білогривого та Брюховецького — віддаль дещо більше двох кілометрів, і сюди ми ходили переважно у неділі, після суботнішнього далекого походу на Морозівщину, Жуків хутір або в котрийсь кінець Дідівщини. А суботні походи на Морозівщину, Жуків хутір чи ближчий кінець Дідівщини, як не рахувати, що хлопці з Бабакового хутора туди більше чотирьох кілометрів. До дальшого кінця Дідівщини — більше п'яти. На молоді парубоцькі ноги це багато не заваджує, але час і для парубків не стоїть. На збірку та дорогу потрібно не менше двох годин вечірнього часу. На гулях чи вечорницях познайомились, поспівали, потанцювали, пожартували, і дивись — вже перша чи друга година ночі, потрібно розходитися додому, щоб не наражатись на сварку батьків та матерів. Хто має дівчину —

мусить провести її додому. Хто не має — почекає на друга, і так що втече півгодини, а то навіть і година часу. У поворотній дорозі також може статися якась приклучка: комусь забажається виспівати журбу чи радість, одну пісню можливо співати ідучи, іншу потрібно проспівати зупинившись. Комусь забажається розповісти жарт чи з когось пожартувати. Перед тим, як розійтися по хуторах, потрібно порадитись про наступний похід чи полагодити якісь особисті справи. І так суботній наш парубоцький похід на гулі чи вечорниці закінчиться світанком у неділю.

Тепер ми, хоч і хуторяни, суцільно колективізовані. Парубок-колгоспник, повернувшись світанком з гулів, у неділю, день відпочинку колгоспників, спати довго не буде. Хто має батька, то ще може й поспить годин три-чотири, а в кого немає — то й самому зрозуміло, що розлягатися нема як. Вихідний день — день для колгоспника більш турботливий, ніж звичайний, буденний. У вихідний день потрібно за городом доглянути, за дрова на опалення подумати, для корови за сіном в кущах на зиму подивитись, у господарстві щось полагодити. Коротше кажучи, тепер вихідний день для колгоспника не те, що свята неділенька для колишнього одноосібника — шість днів відпрацював, а сьомий — Господу Богу своєму помолись та відпочивай. Тепер шість днів трудодні заробляй, а сьомий використай так, шість днів не бурчало в животі після незатовченої картопляної зупи чи капустаного борщу. Сьомий день при соціалізмі — для живота твого.

У неділю нам, парубкам, заходити далеко від свого хутора не завжди бажання виникає. Підемо на Бруховецький хутір чи Білогривий годин на дві, та й з поворотом додому, щоб на наряд в понеділок не заспати.

В дальшому кінці Дідівщини я був знайомий тільки з Шепетунюм, а в ближчому кінці — з двома Кулішивнами. Але і там, і там ближчого товариства якоїсь дівчини сторонився, і якраз на Дідівщині на гулях чи вечорницях мені було найприємніше бувати. На Білогривому, Бруховецькому та Жуковому хуторах я з Маньками та Нюркою хоч і утримував товариські зв'язки, з обов'язковим відведенням їх додому, але після подання руки та побажання доброї ночі до наступної гулянки на їх хуторі в мене жодної думки про користь з них не виникало. Побувши на Морозівщині, Наталка мені з думки не сходила не менше, як з тиждень. Відчувались її холодні

руки, коли вона засувала їх в рукави моєї сорочки аж до плечей, щоб їх нагріти, після довгої моєї відсутності. Відчувався запах її довгих кіс, коли вона притулялась вухом мені до грудей, щоб переконатись, чи моє серце так само стукає, як стукало, коли вона до нього прислухалася останнього разу. Відчувалися здриги її тіла, коли вона пригорталася до мене, щоб я її погрів, обгорнувши її полами мого жакета. Нагадувались Наталчині слова, що вона на вухо мені нашіптувала про її сни, уяви, надії і просто буденні справи ніби якісь великі таємниці. А найдовше мені не сходили з думки Наталчині сльози під час нашого розставання біля її хати. Розплачеться дівка, ніби я відхожу кудись в невідоме назавжди чи на смерть, а не додому з друзями. Я Наталці ні брат, ні сват, ні близький родич. Провів з нею вечір, так само як і інші хлопці з дівчатами, прийду ще й іншого разу за місяць чи щось, і не забороню їй руки в моїх рукавах погріти, і серця мого стук послухати, і додому проведу. «Тільки Наталка тонкосльоза дівчина, чи вона своїм серцем передчуває щось недоброго для когось з нас?»

За тиждень перед тим, як наблизиться черга йти нам на Морозівщину парубкувати, в мене нові думки виникають у зв'язку з зустріччю з Наталкою. Перша турбота — це наслідки довгого споживання зелені без хліба і деколи без солі, що витворило бурчання в животі. Від жнив ми з Гашкою вже, окрім борщу, маємо ячмінну кашу і справжній житній хліб, але бурчання в животі у мене якось не бажає зникати. Забажається Наталці послухати биття мого серця, або погрітись між полами мого жакета, а бурчання в животі я не можу стримати, а вона з цікавості запитає, чи буває не болить в мене живот. Як я зможу їй пояснити?

Більша біда за бурчання в животі — у нас з Гашкою завелися воші. Вивелись вони на нас самих від злиднів та журби, без належного прання одягу та білизни. Набрались ми їх від родини Лапицького ще в Стукаловій хаті, чи принесли нам в дядькову хату Микола Ворошило з дружиною, — тяжко сказати. Воші в нас завелись не тільки в білизні, але й у верхній одязі.

Я поїхав у Кролевець і за четвертака (25 копійок) в перукаря обстриг машинкою наголо голову. Вдома ножицями пообрізає на собі волосся під руками і взагалі там, де воно росло більшими кущами. Для золення та парення білизни та верхнього одягу з старого вулика-дуپлянки я зробив жлукто, і

Гашка не жаліла попелу та окропу, прозолуючи одіж. Для Гашки я на базарі в Кролевці купив досить густий гребінець чесати косу, але ні поради Катерини, ні наші з Гашкою заходи не допомагали позбутися вошей. Гризли б вони наше тіло — була б неприємність тільки для нас. Але вони чомусь вилазять на поверхню нашої одежі і, ніби навіжені, починають по ній маршувати, як москалі на параді. Перед тим як виходити з хати на колгоспну працю, чи взагалі кудись, ми верхню одіж обов'язково перевіряли та по можливості одне одного пильнували. Але коли Наталка, притуляючись та примиряючись, набереться від мене вошей, а потім це виявить перед своїми і моїми друзями? Хто знає, що в неї за тими сльозами в голові діється? Як нам потім з Гашкою сорому позбутися?

Проблема з вошима у нас з Гашкою тягнулась десь аж до наступної весни. З Наталкою ми призвичаїлися бачитися тільки тоді, коли мені та моїм друзям, хуторянським парубкам, забаглося навідатись на Морозівщину. А до нас тупної осені наше парубочьке товариство почало розпадатися на менші групи та зменшуватись чисельно з різних причин.

Першим з нашого товариства відпав Маковець Федір. Федір на Бруховецькому хуторі мав постійну дівчину Лавриненкову Проньку, але до Проньки ще залицявся й парубчина з села Грузької. Хто з них саме завинив з Пронькою — Федір чи грушанин, але на провесні Пронька завагітніла і Федір, коли ми йшли на Бруховецького хутір на гульбище, став залишатися з андронівськими дівчатами, але й тут Федорові довго не довелось парубкувати. Старша за Федора років на два Радіонова Сашка якось заманила Федора в садок чи в якесь інше темне місце, і потім через братів примусила його одружитися з нею.

З весною Мокрогуз Сергій пішов працювати молотобійцем до свого батька, що ковалював на Новомосковському крохмальному заводі біля Дідівщини, залишивши Нестора Шубу єдиним парубком на Волжиному хуторі. Нестор у свою чергу сподобав дівчину на Білогривому хуторі і став ходити, не чекаючи на наше товариство.

Іванові Кремзі ще минулого року померли прибрані батьки Іван Сердюк та його дружина, Іванова рідна тітка. Іванові родичі порадили йому одружитися з Савченковою Настею, але поскільки їм ще не було по сімнадцять років, Кремза став ходити до Насті як майбутній жених. На Другій

Васильківщині, окрім Насті, було ще пару можливих дівчат, а тому деколи Кремзі товаришували його друзі з Бабакового хутора.

Миколу Сердюка з Горбачем Іваном колгосп післав на курси рахівників., а повернувшись з курсів, Микола став парубкувати з Іваном на Васильківщині.

Андрій Маковець пішов працювати в ремонтну бригаду на залізниці, і там познайомився з воронізькою дівчиною.

Один з Родіонових сподобав собі Симанцьову Гальку і відстав від нашого товариства.

Восени Грицька Наумовича покликали в червону армію, а його старший брат Микола замінив мені брата на колгоспній праці і в парубкуванні. З Миколою ми парубкувати стали у Вороніжі, на торфорозробці та в селі Дубовичах. Не тільки мої колишні шкільні товаришки, але й Наталка з Морозівщини відійшли, так би мовити, на задній плян, а саме парубоцьке товариство моїх ровесників-хуторян занепаало. Літом 1936 року ми з Гашкою були змушені залишити дядькову Климову хату в хуторі на лівому березі Есмані та поселитися в урочищі Копань, поблизу села Клишок.

РАДГОСПНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Влада, «ощаслививши» хуторян суцільною колективізацією перед жнивами, не залишила їх «без опіки». Окрім зменшених податків господарств колгоспників та колгоспних «зобов'язань» хлібопоставки, гуж-транспорту, лісо-вивозки та забезпечення державних і партійних працівників необхідними засобами пересування, житловими помешканнями та харчами, коли вони перебувають в колгосп для роз'яснень заходів влади та поради в господарюванні, зобов'язала зколективізованих хуторян «підвищити» соціалістичну свідомість та бути завжди наготові «стати на вахту прориву будівництва соціалізму». Тобто, сказавши зрозумілою мовою, бути приготованими безкоштовно працювати на збиранні врожаю в радгоспі, вивозити буряки для цукроварні, допомагати колгоспам, що не справляються з плянами посіву чи якихось інших робіт.

Першою такою «вахтою» колгоспу ім. Другої п'ятирічки було збирання вики та вівса на ланах відділу ім. Чубаря радгоспу ім. Петровського ранньої осені 1934 року.

З радгоспним господарюванням, тобто з державними сільськогосподарськими підприємствами, які мали бути

передовими і прикладними господарствами, я мав досвід ще першого року навчання у Воронізькій семирічці восени 1930 року. Того року радгосп ім. Петровського ще не мав тракторів-фордзонів і підготовляв ріллю для посіву цукрових буряків частково кіньми розкуркулених селян, як тягловою силою, і розкуркуленими селянами, що, позмінявши прізвища, працювали в радгоспі як наймані робітники; а частково найманими одноосібними селянами, для чого держава виділила була гроші. На шарування, розривку та прополення буряків радгосп ще мав гроші, і воронізькі жінки та дівчата доглянули буряки для колгоспу. Але на збирання буряків держава радгоспові виділила обмаль грошей, і радгоспне керівництво заохочувало вороніжців буряковою гичкою та жомом для корму худоби. Але восени того добра мають досить з колгоспних та своїх посівів буряків, і без належної заплати вороніжці відмовились збирати радгоспні буряки. Місцева влада оголосила в радгоспі ім. Петровського прорив на збиранні буряків і зобов'язала «стати на вахту» робітників та службовців воронізьких підприємств та організацій. Про нас, учнів воронізьких шкіл, також влада не забула, і ми першого тижня мусили один день «стати на вахту», а наступні тижні, до самих приморозків, ми «ставали» по два дні тижні. Працювати нас водили вчителі цілою школою в маршових колонах, з червоними прапорами та піснями. Засоби праці, тобто лопати для викопування буряків та ножі для обрізання гички, ми мусили мати свої. За нашу працю радгосп мав нас забезпечити полуденком, а цукроварня — дозволити оглянути увесь процес виробництва цукру на цукроварні та забезпечити цукром на протязі навчального року, до так званих гарячих сніданків. Першого дня ми сумлінно запаслись лопатами та ножами і до полудня також сумлінно працювали. Але в полудне виявилось, що радгосп не тільки не може нас забезпечити якимось полуденком, за браком кухні й посуду, але й не може дати нам навіть по кусневі хліба, бо згідно пляну поставлення радгоспу хлібом, для нас хліба не передбачалось. Учні, отримавши на полуденок облизня, по полудні ножі «погубили», лопати в них хтось «покрав», і зчинили між собою з цього метушню.

— Як собак годують, так вони й гавкають,— жартували учні між собою, а буряків викопувати та гичку обрізати на них не бралися.

Наступного тижня ми витратили на радгоспному ланові

два дні, але роботи не зробили й за першого півдня. Лопат взагалі учні не принесли, бо батькам вони були «потрібні». Ножі матері «забрали» на буряки. Буряки, які лежали неглибоко в землі, ми виривали руками та скидали на купи. Буряки, що не давалися легко вирвати з землі, зірвавши на них гичку, лишали в землі. Учнівська «вахта» радгоспному ланові буряків наробила більше шкоди, ніж користі. Буряки, на яких ми позривали гички, потім і дорослому робітникові з лопатою тяжко знайти в землі.

Наступного року радгосп, порадившись з учителями перед початком праці на буряковому ланові, поділив нас на бригади, і до кожної бригади прикріпив радгоспного робітника з відповідною кількістю лопат та ножів. Ножі були дуже кепської якості, і скоро їх учні погнули й поламали: Лопати для нас були дуже вартісними речами, і за кожну радгоспну лопату завідуючий складом утиль-сировини Дубовицький виплачував два карбованці, не питаючи, чия лопата і хто її приніс до нього.

Учителі дивилися на наші учнівські витівки біля радгоспних буряків, як на справедливий спротив визиску дітей безкоштовною і непосильною працею, а приділені радгоспні робітники не мали досвіду, як з нами поводитися. Ранком нам видавали певну кількість лопат та ножів, а вечором після праці збирали тільки половину лопат та погнуті ножі, або тільки колодочки від них.

— Де поділися лопати?

— Хто знає! Скільки нам видали, ми стільки й повернули. Лопати в кишеню не сховаєш і не спечеш та з'їси, як буряка. Самі бачите, що ніхто з нас в руках немає, — виправдувалися учні.

Якби нас було з півсотні, можливо було б навести якийсь обрахунок. Але коли нас зганяли біля півтори тисячі, від восьмирічних першокласників до п'ятнадцятирічних семи-класників — порядок між нами тримати дуже тяжко. Лопати були поховані в перекопаній землі на ланові і тому, хто їх там не ховав, знайти дуже тяжко.

Буряків на радгоспному ланові ще було досить до викопування, а в радгоспі вже більше не було лопат та ножів.

Весною 1932 року через те, що Воронізьку семирічку було перейменовано на політехнічну школу, чи через те, що радгоспному керівництву та владі дійшло до розуму, що ви-

користовування учнів на збиранні радгоспних буряків було більшою шкодою, ніж пожитком, того року нас «на вахту» не посилали.

Тепер нас, колгоспників, зобов'язали «стати на вахту соціалізму» і в честь річниці Жовтневої соціалістичної революції вивести відділ ім. Чубаря радгоспу ім. Петровського, з «прориву збиральної кампанії та осінньої посівної». Партія та уряд зобов'язали. Правління колгоспу постановило, а бригадири бригад створили з нас, хлопчаків, «ударну молодіжну бригаду», з восьми візників та двох накидальщиків, і ми стали щоденно їздити на радгоспний лан за вісім кілометрів збирати овес та вику, щось мабуть тижнів зо три. Лан, гектарів мабуть з двісті, був засіяний викою та вівсом тракторними сівалками по незаскородженій ріллі, а тому поверхня була нерівна і ямкувата. Скошені овес та вика також були тракторними сінокосарками. Тому що поверхня була нерівна і тракторист, правдоподібно, не дуже досвідчений, чималі огріхи нескошеного вівса та вики залишились на ланові, ніби навмисне на підтвердження недоцільності і занепаду радгоспного господарювання. Скошені вика та овес пролежали скошеними довгий час і не під одним дощем. Пелюстки, що утримували зернини вівса від набрякання та осушення, втратили пружність і уможливили зернинам повипадати на землю. Стиглиші стручки вики також від вологи полушилися та повтрачали зернини. Від вологи та довшого лежання на землі стеблини також вже почорніли і частинно втратили споживну вартість для худоби. Радгоспні хлопчаки-підлітки кінними граблями, якими згрібають сіно, вику та овес згрібали у вали, що також було великою недоречністю, бо кінь, тягнучи граблі, ногами обмолочував не менше четвертини того зерна, що ще лишилося на стеблинах. Прибиті дощем до землі, стеблини вівса та вики затримували вологу в собі і під час довшої сухої погоди, а тому, згребані у вали в таких випадках сіно чи будь-яке збіжжя господарі тримали декілька годин у валах, а потім скидали в копиці, і не раніше як на другий день звозили в стіг чи скирту. Згідно соціалістичного плянового і «прикладного» господарювання, природні та логічні обставини не враховуються. В радгоспі стався прорив зі збиранням врожаю. Нас, колгоспників, зобов'язали стати на вахту і ліквідувати прорив збиральної кампанії в радгоспі, а тому радгоспі хлопчаки-підлітки гребли кінними граблями, що могли зачепити граблі на нерівній поверхні. Ми накидали ви-

лами те, що вони згребли та відвозили до скирти, де радгоспні дівки та молодиці складали на купу та притоптували.

Мабуть таки тижнів з три ми затратили, доки зібрали вику та овес на радгоспному ланові у дві чималі купи, яких скирдами неможливо назвати, бо вони не мали ні форми скирт, ні навіть завершення. Обмолочував ту вику та овес радгосп чи колгоспники якогось іншого колгоспу, — я напевно сказати не можу. Два роки пізніше, коли влада радгосп ім. Петровського ліквідувала як нерентабельне господарство, а його лани закріпила за навколишніми колгоспами, «на вічне користування», 500 гектарів землі і сам осідок відділу ім. Чубаря радгоспу ім. Петровського було закріплено за колгоспом ім. Другої п'ятирічки. Колгосп потім утворив там третю бригаду. Частина того лану, де ми два роки тому збирали вику та овес, з чималою купою перегнилої вичаної та вівсяної соломи, стала власністю колгоспу «на вічне користування», і мені довелося її розвозити по ланові вже як гній.

Під час нашої колгоспної «вахти» на прориві збиральної кампанії у відділі радгоспу ім. Чубаря, в радгоспних господарствах нашої околиці (радгосп ім. Петровського в околиці Вороніж та радгосп ім. Сталіна в околиці села Собичева) худоба хворіла на якусь заразну хворобу, а тому нам було суворо наказано з колгоспними кінсьми зв'їздити на осідок радгоспу для водопою чи в будь-яких справах, і ми на тих десятках будівель, що стояли серед чистого поля, поглядали здалека, а з дівками та молодицями, що складали та притоптували привезену нами вику та овес, спершу були потовариському, і деякі колгоспники-парубки, багатші на харчі та ласі подивитись зблизька на оголене тіло чи навіть помацати його, залазили до дівчат та молодиць на скирту. Вони ділилися з ними полуденком та жартували, доки не спохватились, що дівки та молодиці не тільки виголоджені, обірвані, без будь-якої білизни під порозриваними спідницями та кофтами, але й завошивлені. За тиждень чи щось я на Грицьковій одязі зауважив вошу і звернув йому вагу на неї. Грицько був змушений признатися, що набрався вошей від дівки на скирті і я, маючи досвід з ними, порадив йому оголити голову та тіло. За тиждень часу наша ціла «ударна» бригада була голомоза, і хоч полуденком ділилася з радгоспними дівками та молодицями, але жартували вже з віддалі.

— Поділіться з нами полуденком,— запрошували нас дівчата та молодиці на скирту.

— На вас, так само як і радгоспних коней, потрібно карантин накласти, відповідали вже поголені колгоспники-парубки.

— Темний ви, дрібнобуржуазний народ,— жартома відповідали радгоспні дівки та молодиці.

— Добре, що ви свідомі!

— Ми люди чистокровно радянські. Передовики збудованого соціалізму, і такої дрібноти, як воші, не боїмося. Ми з труднощами вміємо боротися. Побачили б ви нас минулої весни, з розпухлими животами та ногами і купами вошей, коли ми честь партії та любимого вождя відстоювали проти такої контрреволюції як ви, хуторяни. Ви хліб та сало жерли, а ми кропиву та лободу, щоб соціалізм і для вас врятувати, а ви тепер від нас сторонитеся. Почекайте! Прийде і на вас черга соціалізмом «жирувати»!

— Товтстошкірі і туполобі ви хуторяни! Ви навіть не розумієте значення гасел та закликів партії та уряду. Розумієте, що то значить: *Були пани — були штани; Настав совет — побачила ср... свет!* Свет, воздух і вода — залог здоров'я! Така спека надворі, а у вас сорочки позастібовані на всі гудзики. Бажаєте щасливо до комунізму — гайда до нас на скирту!

— Ваші роти, як халяви від драних чобіт, а як ще й між ноги вітер повіє, то від протягу й живіт набубніє.

— Неписьменні ви в цих справах,— заперечують радгоспні дівки та молодиці. На волі киселю не звариш, а з людини, що потрохи підірвала, будуючи соціалізм, покоління не сподівайся.

— Соціалізму у вас під спідницями нема,— осмілився хтось з старших парубків сказати їй собі.

— А де ж, по-вашому, соціалізм? Соціалізм на те й будують, щоб було все спільне і всім доступне.

— Соціалізм — то формула, згідно якої хто не буде працювати, той не буде й їсти.

— Відстали ви від життя на ціле півстоліття,— заперечували далі радгоспні дівки та молодиці.— Живемо ми незаперечно вже при соціалізмі. Ви працюєте, і ми ж не гуляємо, але у вас на полуденок торба з хлібом та салом, а в нас — дуля з маком.

— У вас, мабуть, нема такого мудрого комсорга Митьки, як у нас,— пожартував хтось з хлопців, щоб тільки позбутися настирливості радгоспних дівок та молодиць, але

вони не повірили на слова у «мудрість» Митьки, і впевнено висловилися, що Митька-комсорг напевно дурень необтесаний, коли нас виховує на фальшивій формулі соціалізму.

— Перекажіть своєму комсорові, щоб він завтра з вами приїхав сюди, ми його перекуємо на новий лад і наведемо на путь праведний.

— Він косоокий і з скирти може впасти та смороду наробити.

— До смороду нам не звикати, а комсорга вашого й засраного під скиртою «обробимо» так, що й рідна мама його потім не впізнає.

— Спізнались ви: його дружина на буряках в радгоспі ім. Петровського поперед вас соціалістичний навик набула.

— То передайте їм обом від нас привіт та нову основу соціалізму: їж воду, пий воду, не потрібно буде ходити до відходу. А вода сильна, вода греблі рве. Нехай живуть, пасуться та діток плодять на радість партії та рідного батька і друга всіх трудящих.

— По такій формулі жити, як ви нашому комсорові рекомендуєте, то не тільки дітей плодити, але й на скирті пожартувати з будь-ким не заманеться.

— Аж ми живемо, і вас на скирту до нас пожартувати кличемо.

— То мабуть вам в радгоспі не так кепсько ведеться, як ви про це кажете.

— Воно і так, і ні,— згодилися радгоспні дівки та молодиці.— Минулого року 150 грамів на день хліба працівникам давали і раз на день баланду з кропиви та лободи, а цього року вже по 300 дають і три рази баланду на день варять, над якою все ще туман завивається, але деколи й квасолину чи кукурудзину можливо ложкою зачерпнути.

— То чому ви тримаєтесь радгоспу? — поцікавився хтось з хлопців-колгоспників.

— Тому що ти, хлопче, молодий і зелений,— відповіла старша молодиця з гурту радгоспних робітниць. Без права голосу, без документів, без грошей і навіть без одягу де ти тепер подінешся, коли соціалізм усюди будують з труднощами? На торфорозробці 300 грамів хліба з баландою потрібно заробити, тягаючи тяжкі ноші з торфом у вагони. Втікти ось в цьому радгоспному лахмітті, що зветься спецовкою (одіж, що видається підприємством) кудись далі —

потрібні гроші на залізничний квиток, а ми вже два роки від радгоспу жодної копійки не отримували. Скажіть своїм колгоспним начальникам та можливо вдівцям-хуторянам, можливо кому служниці чи наложниці потрібно, з нас всяка на будь-які умови згодиться,— закінчила з висловом жалю старша молодиця.

Дехто з нас, колгоспників, розумів становище цих обездолених старших дівок та ще не старих молодиць, а особливо ті, що набралися вошей від них. Дехто з своєї недосвідченості, а дехто й з помсти продовжували з дівками та молодицями не дуже прихильну бесіду.

— Покажи вам дорогу на хутір, то від вас та ваших вошей потім не відженешся і не відкидаєшся.

— Ні, - заперечували вони.— Ми знаємо, як біля себе походити, щоб паразитів позбутися. Знаємо, як господарство і чоловіка доглянути.

— Та чому не поодружуєтесь?

— З ким? Ви бачили, кого радгосп примушує працювати на граблях? Дітей! В радгоспі тепер залишилось десятків зо два отаких непотрібних нікому жінок та наших синів, братів та сиріт, матері яких минулої весни голоду не витримали.

До закінчення збирання вики та вівса на радгоспному ланові ми з радгоспними дівками та молодицями примирилися. Привозили їм на полуденок хто що міг, і від них довідалися багато такого людського горя та злиднів, що між хуторянськими хлопцями ще були незрозумілими. Окрім мене та Кремзи, між нашими ровесниками круглих сиріт більше не було. Один я між ними був бездомний, але таки не без даху над головою. Дечіі батьки побували на примусовій праці за невиконання плянів чи податку, але це не те, що висилка цілими родинами на північ в дику тайгу, і звідкіль теперішні радгоспні дівки та молодиці втікали, жертвуючи дітьми, родичами, сумлінням та честю.

Восени, коли ми знову «лтали» колгоспом прорив радгоспної осінньої посівної кампанії оранкою лану під посів жита і ночували під скиртою старої житньої соломи, недалеко осідку відділу радгоспу ім. Чубаря, по домовленню між радгоспними та колгоспними керівниками, нам радгосп мав вивозити бочку з водою за окіп осідку, а ми потім своїм конем привозили бочку до нашого табору. Домовлення керівників — одна справа, а виконання домовлення робітни-

ками — зовсім інша. Майже кожного дня хтось з нас, плугатарів, мусив іти на радгоспний осідок і нагадувати тамтешнім керівникам, щоб нам вивезли бочку з водою.

Одного погідного вечора, коли наш ланковий питався за бажаним піти на радгоспний осідок за бочкою води, нам забагнулося піти перевідатися з нашими знайомими дівками та молодицями, з якими ми познайомилися біля скирти вики та вівса.

Осідок відділу радгоспу ім. Чубаря містився на дещо підвищеному ґрунті над Копанською дорогою, кілометрів чотири від Вороніжа, кілометрів три від Клишок та в такій же віддалі від Мостовщанської греблі на Есмані. Осідок та молодий сад біля нього площею гектарів з п'ять чи навіть більше був окопаний глибоким ровом. В північно-східній частині цього окопаного чотирикутника був великий льох, парники та чотири будинки розкуркулених селян, перевезені сюди для мешкання радгоспного керівництва. На віддалі ста метрів від цих будинків, на південний захід стояв ще один будинок розкуркуленого селянина, пристосований для лазні, а ще метрів за сто від нього був барак для мешкання робітників. Барак мав щось біля двадцяти окремих кімнат, розрахованих не більше, як на чотирьох мешканців. Метрів за сто від бараку та остатнього мешканевого будинку радгоспних керівників був збудований ще один льох та харчівня з двох розкуркулених селянських хат. Приблизно посередині цього окопаного осідку був колодязь, з якого воду добували за допомогою помпи, що приводилась в дію звичайним приводом від селянської молотарки, запряженим парою коней. Була ще прибудована до нього майстерня для ремонту радгоспних машин та реманенту. У південному куті окопаного радгоспного осідку була стайня не менше на півсотні коней, а в західньому — корівник та свинарник.

Ті, що плянували осідок відділу радгоспу, мали на меті розвиток, достаток, чимале людське селище та господарське підприємство; а ті, що керували ним, перетворили його в склеп поломаних машин, розплідник зрзави для худоби та злиднів для безправних і обездолених людей.

Нам перегородило дорогу, в дослівному значенні, безладне нагромадження машин та господарського реманенту між кінською стайнею та майстернею, прибудованою до колодязя. Тут було згромаджено поломані й гожі до вжитку

звичайні селянські вози, гарби, борони й плуги різного типу і в різному стані, сівалки, трактори, косарки, жниварки, кінні граблі, тракторні плуги, культиватори різного типу, вантажні автомашини на колесах і без них, перекинтий комбайн, дві тракторні молотарки, бочки від пального та оливи та купи різного залізниччя. Ми постояли, подивились на це безгосподарне відношення до машин та реманенту. Пожурились за радгоспних коней, через те, що вони мусять щоденно ризикувати скаліченням під час водопою, і обійшли поза стайнею, щоб не наражати себе на небезпеку скалічення. Там ми натрапили на іншу перешкоду: від лазні в напрямку бараку прокопано рівчак для збігання брудної води, з якого досить смерділо та роїлося мухами. Рівчак від лазні мешканці бараку також використовували як відхідок.

Барак був збудований кліткою і покритий фізиритом. Здалеку виглядає на солідну будову з надійним дахом і великими світлими вікнами. Зблизька — це вже облуплена, в стані розвалення, з половиною повибиваних шиб у вікнах, занедбана будова. Клітка й дах бараку були збудовані з нового лісоматеріалу і, правдоподібно, досвідченими теслярами. Стіни та перегородки окремих кімнат потім забудовувалися навсторчка пластинами, нетовстими кругляками з розкуркулених селянських господарств. Стіни та перегородки ставили не майстри, але без відповідної кількості та якості цвяхів, тому деякі стояки повипадали, а «майстри», які ставили назад стояки та закріплювали їх дошками, у багатьох випадках повідлуплювали глину на півстіни.

В час нашого прибуття на радгоспний осідок населення його було у харчівні, яка була на віддалі з сотню метрів від бараку і відділена від нього льохом. Та ми й не сподівалися застати барак цілком безлюдним і мешканеві кімнати з порозчинюваними дверима. В кімнатах, де, правдоподібно, мешкали жінки, ліжка були позастелювані ряднами з позшиваних кропив'яних мішків, і на деяких ліжках лежало по дві подушки. Над ліжками на стінах висіли в'язанки польових квітів, пучки збіжжя та дубові гіллячки з посохлим листям. Посередині кімнати стояв невеликий стіл без жодних стільців чи лав біля нього. В кімнатах, де мешкали діти або чоловіки, підлога була засмічена і, окрім матарацу з кропив'яних мішків, напханого соломною, на ліжкові навіть не було подушки з мішка. Заглянувши в декілька кімнат та переконавшись, що мешканці бараку кудись зникли, ми поспішили

його залишити і, зайшовши в один з будинків, де на прибитій дощці над входними дверима крейдою був напис «Контора», сказали старшому чоловікові, що там сидів ніби без будь-якого зайняття, хто ми і чому заблукали на осідок. Чоловік запевнив, що бочку з водою за окіп доставлять не пізніше, як за півгодини. Задовольнившись його запевненням, ми поспішили залишити осідок радгоспу, не роздивляючись за нашими знайомими дівками та молодицями.

Наступного літа посіяне нами на ораній ріллі радгоспне жито ми скошували відремонтованими радгоспними самоскидками і водою з колодязя користувалися без посередництва.

СЛАВА ПО КРИВОНОСАХ ЗАЛИШИЛАСЬ

Після перших приморозків колгосп ім. Другої п'ятирічки, звичайно з волі партії, уряду й так далі, мусив стати на «вахту» прориву бурякозбирання в радгоспі ім. Сталіна. Дорога до радгоспу з наших хуторів вела навпростець лісовими дорогами через Крутишине, деь кілометрів з двадцять п'ять, а через Вороніж — близько сорока. Радгосп ім. Сталіна, згідно плянів майбутнього соціалістичного господарювання, мав вирощувати найкращі гатунки збіжжя на насіння, а буряки на висадки, але хоч плянувальники й надали радгоспові ім'я «батька», вождя і «корифея науки», господарники радгоспу за чотири роки господарювання збіжжєві поля засмітили бур'яном. Бурякові лани належно не доглянули і на час висадок не зібрали. Повикопувані буряковим комбайном буряки, за браком відповідного транспорту, залишились в купях, не прикриті на ланові, а тому перші приморозки пошкодили майбутні висадки і їх потрібно було рятувати переробкою на цукор.

В першу поїздку по буряки в радгосп ім. Сталіна ніхто з наших колгоспників далі Крутишиного дороги не знав. В лісах правобережжя Есмані взагалі мало хуторів, а за Крутишином їх зовсім немає. Заки ми вибрались з незнаного нам лісу та між перелісками розшукали радгоспний лан буряків, потрібно було випрягати коней для годівлі та водопою. З навантаженими возами, більше двадцяти п'яти кілометрів дороги колгоспними кінсьми ми спромоглись здолати щось більше ніж за п'ять годин, тобто прибули до вороніжської цукроварні вже сутінками. Ми не застали вже ні вагара на

вагах, ні взагалі нікого з робітників та службовців, що наглядають за прийманням буряків на цукроварні. Затративши ще з годину часу, доки працівники цукроварні прийняли від нас буряки, нам і нашим перетомленим коням ще потрібно було подолати двадцять кілометрів дороги, щоб добратися до місця відпочинку та харчів. Люди, а особливо колгоспні коні, після такої подорожі наступного дня «ставати на вахту» були не спроможні.

Хто саме переконав кого: колгоспні керівники партійних та державних бюрократів, чи, можливо, й між партійцями та бюрократами знайшлися особи, що самі переконалися, що вивозити буряки до цукроварні колгоспними кінями з ланів радгоспу ім. Сталіна — справа не тільки безнадійна і затягнеться в зиму, коли позасипуваних снігом буряків неможливо буде розшукати на лані, але й для колгоспних коней, непосильна. Кінь, який щоденно має бути в дорозі 60-70 кілометрів, мусить бути годований добірним вівсом, конюшиною та доброякісним сіном, а не колгоспною січкою з вівсяної соломи. Радгоспні буряки влада вирішила звезти в бурти до залізничної колії і потім навантажувати їх у вагони.

Худоба радгоспу ім. Сталіна, так само як і радгоспу ім. Петровського, була заражена і перебувала на карантині, а тому нам було заборонено заїздити на осідок радгоспу. Ночувати коням і людям на полі було вже досить холодно, а тому нас примістили в селі Собичеві.

Село Собичево знаходиться тільки в п'ятнадцяти кілометрах від Шостки, з населенням більше двох тисяч осіб. Село хоч і розкинулось на узліссі Есманського лісу, що, в свою чергу, є передліссям Синельникового лісового масиву, але досить заможне, завдяки смузі врожайної землі на північний схід від села, заливних лук понад річкою Шосткою та довільного пасовища для худоби в навколишніх лісах. Собичани — переважно нащадки козаків, що після замирення гетьмана Виговського з поляками були змушені втікати від польських панів у ліси Сіверщини, вміли за свою волю, добробут і життя постояти. А тому село Собичів в околиці вважалося мірилом спокою. Собичани не ворохолюбляться — у Шостці ціна на базарі стабільна, а урядників та стражників і на понюх табаку не знайдеш. Собичани заворохолюбляться — в Шостку на базар хоч не їдь: можеш вторгувати, а можеш і проторгувати. На в'їзді в Шостку стражники перевіряють, хто ти і що везеш на базар. На базарі урядники нишпорять і

поміж продавцями і поміж покупцями. На лихо, й зовсім базар в Шостці на день чи на два можуть заборонити. Принаймні я таку характеристику собичан чув від батька, як він торгував борошном у Шостці.

Під час колективізації в селі Собичеві також було неспокійно, і десь весною 1932 року навіть в шостенській районній газеті «Зорі» появилася стаття про ліквідацію банди Кривоноса в селі Собичеві, але потім ні з газети, ні від людей неможливо було довідатися, що саме трапилось в селі Собичеві з Кривоносом.

Колгоспники, що буртували буряки біля залізниці, які ми підвозили до буртів, з нами в розмови зовсім не бажали вступати, а ті колгоспниці, що варили нам куліш на сніданок, полуденок та вечерю і випікали хліб, взагалі поводитись ніби німі. Скажи їй *Добрий день*, то вона на тебе навіть не гляне. Запитай у неї щось — тільки плечима здвигне і відійде.

Комсорг Митька кожного вечора намагався відвернути нашу увагу від поводження собичан лекціями про необхідність збереження соціалістичної власності, соціалістичної пильності і тому подібної пусто-порожньої пропаганди. Нам, парубкам, Митька навіть заборонив вечором виходити за ворота подвір'я, на якому ми стояли постоем.

Після перших декількох холодних днів погода потепліла. В суботу мабуть було якесь свято, бо сільська молодь десь неподалік від нашого постоя мала гулі на колодках, і нам було чути виразно пісні та вереск дівчат. У суботу вечором ми змовились, і як тільки Митька всівся біля столу читати нам чергову лекцію про потреби соціалізму і т.п., ми поза спинами старших повтікали через вікно і подалися сільською вулицею в ту сторону села, звідки було чути пісню та жарти молоді.

Сільські хлопці та дівчата на гульбищі до нас поставились дуже прихильно. Вони підходили до нас з простягнутою рукою і знайомились: «Я Іван, а це моя дівчина Марія», або: «Я Іван, а це моя сестра Марія». Дівчата також не сторонились від нас і пропонували руку і своє товариство потанцювати чи тільки порозмовляти.

Я познайомився з дівчиною на ім'я Пріся. Вона була дещо нижчою за мене на зріст, повнотіла, але чи вона була чорнява, білява, кирпоноса, кароока чи зовсім ряба та негарна — в темряві осіннього вечора придивитись було неможливо. Згідно з її словами, вона була моєю

ровесницею, одинокою дочкою в батьків, якщо не рахувати старших братів, що служать у червоній армії і не бажають повертатися в село. До школи ходила чотири роки. У Шостку працювати пішла б хоч і сьогодні, якби було на кого залишити батька та матір. Парубка Пріся не має, бо з тими, що підуть на призов, нема чого заводити любови, — як вислови-лась Пріся. — «Підуть в армію і про тебе забудуть, а ті, що вже відслужили службу, вертатися в село не бажають».

Пріся мені здалася дуже порядною дівчиною та доброю бесідницею, і ми з нею першого вечора простояли під чиймсь плотом (як у нас кажуть), переливаючи з пустого в порожнє, далеко за північ, і Пріся, здається, готова була «щебетати солов'їну пісню та слухати небилиці про неї», мабуть, до світанку, але за мною міг шукати Митька-комсорг, та й буряки потрібно було наступного дня цілий день накидати.

У неділю молодь на гулях довго не затримується. Ми з Прісею не чекали, як то кажуть, до розбору шапок, а пішли вулицею в напрямку її двора, де ми стояли минулого вечора. Але Пріся забажала звернути у вуличку і присісти на колоді біля іншого двору. Дещо поговоривши, так би мовити про ніщо, Пріся поцікавилась, чи то правда, що у Вороніжі колись жив чоловік, що писав цікаві книжки, яких тепер чомусь не дозволяють читати. І я їй розповів про Пантелеймона Куліша та його «Чорну раду», а потім, в свою чергу, нагадав про історичну постать козацького полковника Кривоноса та повідомлення газети «Зоря» про собичевського Кривоноса.

— А ваше село, бува, не було місцем народження козацького полковника Кривоноса, що з Богданом Хмельницьким воював проти поляків, і кого поляки замордували у Новгороді-Сіверському?— звернувся я з таким питанням до Прісі.

— Про таке щось я навіть і не чула,— відповіла Пріся, не думаючи.

— Років два тому я в шостенській газеті «Зоря» читав, що у вашому селі була якась банда Кривоноса, то цей Кривоніс був не з вашого села?

Замість відповіді Пріся не поспішаючи встала з колодки і, нахилившись майже до мого обличчя, повагом стала вимовляти слова, ніби намагаючись закарбувати їх в моїй свідомості:

— Ти підлий і підлесливий комсомолець, посланий до нас, щоб нас покарати за наших родичів та добрих сусідів,

що не пошкодували свого життя за нас та за правду. Нас попереджали, що вас у наше село прислали не буряки возити, а за нами наглядати та владі про нас доносити. То ж знай, що слава про наших Кривоносів ніколи в наших серцях не померкне.

Пріся стояла переді мною, і раптом її не стало в темряві вечора. Я сидів на колоді зовсім невідомого мені села і не міг зібратися з думками, що властиво зі мною трапилось. Чому ця балакуча, привітлива і безжурна дівчина образилася на мене, звинувативши мене у підступстві й підлості? Якщо історичний Кривоніс чи той, що влада в газеті «Зоря» називала бандитом, мали якесь відношення до цього села чи безпосередньо до цієї дівчини, то я ж не висловлював проти них якихось обвинувачень чи зауважень, а тільки запитав, чи бува їй щось про це відомо. «За спрос не б'ють в нос»,— каже приказка.

Посидівши на колоді під чужим тинем і не прийшовши до жодного припущення, за що могла нагніватись на мене Пріся, я прислухався, чи нема де поблизу когось з хлопців та дівчат, щоб запитати, в яку мені сторону йти до нашого постою. Не виявивши ніякого руху чи розмови, я встав з колоди і попрямував темрявою вулички ніби в тому напрямку, де мало бути господарство селянина, в якого ми стоїмо на постої. З вулички я вийшов на широку вулицю і не знаючи певно, в яку сторону завертати, став розглядатися пильніше. Я зауважив на другому боці вулиці, біля тину, ніби людську постать. Я підійшов. Тільки я відкрив рота, щоб запитати, в яку сторону йти, як Пріся випередила мене:

— Це я. Тобі потрібно йти в цю сторону.

— А ти де тут взялася? — здивувався я, знаючи певно, що Пріся зникла в протилежному напрямку вулички, з якої я вийшов.

— Я передумала,— сказала вона. — Тому городами оббігла, щоб ти не блукав селом. Пробач мені,— добавила Пріся,— що погорячилась. Комсомолец ти чи ні, але ти до мене говорив як ніхто з наших хлопців не говорив ніколи, і питав ти в мене без примусу й по-доброму. Якщо ти чесний хлопець, то мене буде сумління мучити, що я тобі чесно не відповіла. Якщо ти не чесний, то те, що я тобі розповім буде на твоєму сумлінні.

Запевнивши Прісю у моєму безкорисному відношенні до неї як до дівчини-ровесниці та людської істоти, що

непевна свого місця в теперішньому суспільстві, на своїй не нашій землі, ми з нею вернулись у вуличку на колоду, і вона почала свою розповідь про собичевських Кривоносів.

— Про того козака Кривоноса, що там десь колись воював і потім був замордований ляхами, я не знаю і ніколи ні від кого не чула, щоб хто згадував про нього, але завтра обов'язково у матері запитаю. Моя мати та я в селі тільки й залишились з роду Кривоносів, а тому я навіть вдячна тобі, що ти про це мені нагадав.

Рід Кривоносів в нашому селі був великий і заможний. Без Кривоносів тут нічого не відбувалося, і Кривоноси за всім доглядали без кривди для покривджених долею, природою чи навіть самим Богом.

На початку колективізації влада розкуркулила три родини Кривоносів і везла на станцію Маків, щоб завантажити у вантажні вагони та вивезти на Соловки чи кудись там на загибель. Господарство, яким ви тепер користуєтесь для свого постою — то одне з тих Кривоносів. Зараз за селом в лісі група озброєних і замаскованих чоловіків перестріла підводи з розкуркуленими родинами Кривоносів, заарештувала сільських та шостенських активістів і міліціонерів, і, повернувшись в село, скликала загальні збори селян. Замасковані та озброєні чоловіки були також Кривоноси, — пояснила Пріся. — Обеззброївши міліціонерів та активістів, замасковані й озброєні чоловіки наказали активістам керувати зборами селян та записати в протокол, що загальні збори селян становляють більшістю голосів, відкритим і прямим голосуванням, тобто підняттям рук, як і на всяких зборах.

Загальні збори селян під охороною замаскованих і озброєних чоловіків постановили, що селяни не бажають, щоб будь-кого з їхнього села влада вважала куркулем і розкуркулювала. Податки, які влада перед тим накладала на селян, селяни зобов'язуються платити повністю і вчасно й надалі. Колгоспні активісти, які бажають працювати спільно в колгоспі чи комуні, нехай організуються на добровільних умовах. Безпідставний арешт будь-кого з селян селяни вважатимуть актом насильства над всіма і будь-кого з активістів візьмуть у заложники.

Після закінчення загальних зборів селян, шостенських активістів та міліціонерів з протоколом зборів відпустили, а місцевим активістам наказали далі поряdkувати селом, згідно волі селян, виявленої на загальних зборах.

Десь за тиждень в село приїхав більший відділ шостенської міліції з активістами й заарештували поновно ті самі родини Кривоносів. Тільки вони їх примістили в коморі біля сільради, як Кривоноси, вже не маскуючись, оточили відділ міліції та активістів у сільраді і загрозили винищенням, якщо міліція не звільнить заарештованих і, склавши зброю, не залишить село. Кривоноси мали кулемети та гранати, а міліціонери тільки рушниці та нагани. Після короткої перестрілки двох міліціонерів заплатило життям за спротив, а решта піддалася Кривоносам і їх, обеззброєних, знову відпустили, попередивши, що це роблять в останній раз.

Від того часу фактичною владою в селі були Кривоноси. Сільські активісти вільно їздили в Шостку. Шостенські беззбройні активісти приїздили в село, скликали збори селян, мітингували, але жодного насильства над селянами не робили. Кривоноси, в свою чергу, копали землянки в молодій хвоїні за селом, поглиблювали окоп навколо неї, робили засіки та кулеметні гнізда. І так двоєвладдя в селі протягнулось до ранньої весни 1932 року.

Напровесні того року відділи шостенської міліції та спеціальні частини військ НКВД стали підсуватися до нашого села з двох сторін. Але Кривоноси завчасу дізнались про це і з родинами відступили з села в укріплені опірні пункти окопаної молоді хвоїни на узліссі бору.

Два дні відділи міліції та частини військ НКВД вели бій з Кривоносами, але не могли їх перемогти або вибити з укріпленого кусника лісу. На підмогу міліції та енкаведистам влада прислала декілька відділів червоноармійців з полку, що охороняв шостенські військові заводи, але знищити чи навіть прогнати Кривоносів з укріпленого лісу не могли. За тиждень боїв з Кривоносами влада викликала якусь військову частину з гарматами та мінометами, і ті нарешті знищили не тільки Кривоносів, але й хвоїну, в якій вони боронилися. Ранених та тих, що залишилися живими в землянках, незважаючи на вік та стать, міліція та енкаведисти постріляли таки там на узліссі, а тих Кривоносів, що не брали участі в боротьбі, чи навіть були незгідні зі своїми родичами щодо відвертого збройного виступу проти влади, та тих, що були одружені з Кривоносівнами, постріляли на узліссі другого дня. Прямих нащадків Кривоносів у нашому селі залишилось тільки двоє: я і моя мама, а вимовляти слово «Кривоніс» у селі тепер означає те саме, що прилюдно викласти Сталіна.

Ми з матір'ю залишилися в живих через те, що мій

батько, хоч і не заможний селянин, але розумний і здогадливий чоловік, завчасу нас післав до мого брата, що служить в червоній армії вже довгий час, а в сільраді сказав, що мати його залишила і втекла з села невідомо куди.

— Де служить мій брат — не скажу, а донесеш владі на нас про те, що я тобі розказала — проклену так, що тобі й у пеклі місця не буде. Твої батьки називали тебе Григорієм, ім'ям Божого архангела Григорія-побідоносця, а тому знай, що опоганювати ім'я святого Архангела — гріх непростимий. Вийдеш з вулички — поверни ліворуч, а тепер бувай здорові! — сказала Пріся, підхопившись з колоди, і зникла знову в осінній темряві.

Ще цілий тиждень ми звозили цукрові буряки з радгоспного лану в бурти біля залізниці. Цілий тиждень, вдень і вночі, я обдумував, що я маю сказати Прісі в суботу після гулів. Як я зможу віддячитись їй за довір'я, за щирість та відвагу.

До суботи погода дещо похолодніла, але сільську молодь не стримала ще від одних гулів на колодках. Митька також нас не міг допильнувати, але на гулях в суботу Прісі не було, а в неділю пополудні нам наказали вертатися додому, бо на самій воронізькій цукроварні стався «прорив», і ми мали підвозити буряки від залізничної вітки до мойки у Вороніжі.

Рік пізніше я з колосниками приїздив в радгосп ім. Сталіна забрати лишки посівного вівса після ліквідації радгоспу, але в село Собичев нагоди більше не було заїхати.

ХУРТОВИНА З ПРИЄМНИМИ ПРИГОДАМИ

1935 рік ми з Гашкою в хаті дядька Кліма зустріли не тільки в товаристві наших друзів та ровесників, але і в надії на краще майбутнє. На додаток до нашої звичайної вечері — борщу та ячмінної каші — ми ще мали кисіль, засолоджений виваром з цукрових буряків, що я по десяткові зумів сховати під сіно на возі чи в мішок з-під кормів для коня, вертаючись з возовиці буряків в радгосп ім. Сталіна та воронізької цукроварні. Після вечері до Гашки почали сходитися її подруги, щоб іти на вечорниці до старших дівчат, а мене бабаківські та воронізькі парубки викликали піснюю, щоб іти в черговий парубоцький «рейс» на сусідні хутори.

З новим роком у нас поновилася певність в самих себе, доброзичливість людей і друзів, в наше місце під сонцем, дах над головами. Останні два роки, що були почалися чортівим млинком — навалою двадцятитисячною зграєю московських євнухів «великого» кремлівського Коби-хана — завдали стільки жертв моїм землякам, мені та моїм сестрам, принесли нам і нашим землякам стільки жаху, горя, страждань та безнадії, — ніби проминули, відійшли у небуття, залишивши по собі тільки незагоєну рану в людських серцях та жахливу згадку в людських умах. Мученицький відтинок шляху було пройдено і можливо на нього більше не ступатиме наша нога. Можливо...

Найгіршою згадкою про минулий рік на моєму сумлінні була Варочка. Вона тепер не була з нами (зі мною і з Гашкою), а це через мій поспіх, нерозважність та лінівство. «Навіщо я післав Варочку до Катерини з запискою, не сказавши малій сестрі, навіщо посилаю її? Чому я не пішов з Варочкою, щоб домовитись з Катериною про її побут в неї? Мене мучило сумління. Можливо Катерина сама забажала мати Варочку біля себе. Для осамітненої Катерини Варочка тепер розрада, порада і велика допомога в господарстві. Але коли б Варочка відійшла від нас в інших обставинах та при інших умовах, у мене була б інша думка, а так — жаль та скорбота за долю малої сестри турбують моє сумління і карбують серце та душу. Катерина з батькової родини відійшла по своїй волі й дорослою, а Варочку я від себе підступно відіслав, хоч і до сестри. Катерина — наша сестра так само, як і Варочка і їй там не гірше, ніж було б з нами. Вона й до школи пішла минулої осені, і харчі покращають, як Катерина заколе кабанця до Різдвяних свят, а там через рік, найбільше два, й молока шклянку матиме від Катерининової корови. Ми з Гашкою чи спромоглися б на поросля наступної весни та теля наступної осені — це велике питання, а в Катерини це вже dokonаний факт. Свекрусі в лікарні відрізали тільки частину стопи, але вона присмирніла і не стала противитися своєму чоловікові, щоб виконав зобов'язання за допомогу господарювання Катериною під час її перебування в лікарні. В Катерини тепер біля комірчини сіночки прибудовані, хлівець збудований для поросят та телички. Поросята за зиму та літо стали свиньми, кабанець забезпечить м'ясом не менше як на півроку, а там свинка поросят приведе. Теличка також до корови доростає, і Роман на Біломорсько-Балтій-

ському каналі думку змінив. Катерині через батьків листи присилає... Можливо я й даремно з своїм сумлінням та думками спокою не маю через сестру Варочку. Божі шляхи та справи нам невідомі й незрозумілі, можливо мій несвідомий поступок з малою сестрою — Боже веління.

Ми — сироти через людську злобу та несвідомість, що вилилась на нас за можливі гріхи як Божя кара, а от моєму теперішньому другові Грицькові біда насувається через незгоду в родині.

Грицьків батько Наум, один з чотирьох братів Семеновичів, що відрізнялися від своїх двоюрідних братів Кириловичів небажанням обробляти землю і заробляли собі та родинам на прожиток в навколишніх економіях та підприємствах. Наум, низькорослий, рижоволоий чоловік, більше був подібний на захожого кацапа в лаптях, ніж на хуторянина. Землю, що мав з батьківського наділу, віддавав обробляти за половину врожаю Кириловичам, а сам працював на Бирваровій винокурні (гуральні). В революцію, коли винокурнею заволодів дубовицький «батько» анархії Шуба, а Кириловичі поставили на шляхові заставу і Андроників хутор оголосили «незалежною республікою», Наум у них був за кашовара, і тільки після спалення московськими більшовиками Бирварової винокурні та ліквідації Андронівської «незалежної республіки» Наумові довелось завестись конем та обробітком землі.

Наумова дружина, також низькоросла і щупла жінка, чотирьох синів та одну дочку повивала Наумові через кожних чотири роки. Тому він, не поспішаючи, міг обдумувати долю кожної дитини і вирішив так: старший син, Михайло, має навчитися кравецтва, наступний син, Микола, має бути шевцем, третій син, Грицько, — ковалем, а останній син, Іван, — учителем. Дочці, як і кожній хуторянській дівчині, Наум з дружиною мали зібрати посаг і підготувитися до сватів.

Частково революція, а частково самі Наумові сини звели його мрію нанівець. Старший син, Михайло, побув у науці воронізького кравця щось з півроку, потім пристав до станційних комсомольців, а ті допомогли Михайлові влаштуватися на станції Терещинській стрілочником. Микола, «закоштувавши свободи» у навколишніх лісах, про чоботарювання й думати перестав. Замість того щоб колоти пальці шилом та нюхати сморід людських ніг, латаючи їхнє взуття, він, як і хуторяни взагалі в той час, рубав ліс, колоди возив в

Конотіп на базар, а дрова у Вороніж, і мав «свіжу копійку» на щоденні потреби. Грицько, допомагаючи братові поратися біля чужого лісу, також не забавив пріти біля горна та кувадла. Тільки один Іван послухав батька, закінчив Воронізьку семирічку і пішов працювати спочатку секретарем школи, а потім кореспондентом газети «Зоря», з мрією стати письменником.

Довший час між Наумовими старшими синами була згода і взаємне порозуміння, але між Михайловими друзями-комсомольцями були комсомолки, що не визнавали «буржуазної моралі й обов'язків шлюбу», доки одна з сестер Коханівен не завагітніла. Коханівна, окрім сестер, ще мала щось з півдесятка братів. Вони за сестру заступилися і Михайлові довелося привести вагітну коханівну в батькову хату. Миколі братів поступок не сподобався, і він поспішно став будувати собі хату. Перед тим як Миколу покликали відбувати військову повинність в червоній армії, він спромігся тільки звести стіни хати та накрити дах над нею. Після відходу Миколи в армію, Наум, порадившись з синами, прийшов до переконання, що Микола сподобає собі службу в червоній армії і там залишиться на довгий час. Без згоди Миколи, вони вставили вікна та двері в половині хати, найняли муляра щоб зліпив піч, прибудували біля хати дещо хлівців для худоби, і залишивши Михайла з Коханівною в старій хаті, з рештою родини переселилися в нову Миколину хату.

Микола служив в Астраханській військовій окрузі, в частинах спеціальних військ НКВД чи так званих «чекістах Фелікса» (Дзержинського). Там йому не сподобалось не тільки через те, що ці частини вживались для ліквідації повстань місцевого населення, але й через те, що його не взяли у школу червоних командирів, а заплутали в сітку донощиків. Восени 1934 року термін Миколиної служби в армії, але комусь з хуторян не бажалось, щоб Микола вертався на хутір і йому повідомили про батькове поселення в його хату. Розгніваний вчинком батька, Микола почав листовно домагатися від батька, щоб він з родиною залишив його хату, не чекаючи його повороту з армії. Наум, не знаходячи інакшого полагодження справи помешкання родини (бо збудувати якусь хатину в той час було вже неможливо за браком лісоматеріалу, грошей та витвореного становища суцільною колективізацією хуторян, а вертатися в свою стару

хату до Михайлової родини, що збільшилася трьома нащадками, також було неможливо), вирішив поставити Миколу перед необхідністю його опіки над рештою родини: пішов у Займу ніби за маслюками і там повісився на молодій хвійці.

Микола не перейнявся батьковою смертю, а далі листовно вимагав від матері та брата Грицька, щоб вони виселилися з його хати.

Тимчасом на терені Астраханської військової округи восени 1934 року спалахнуло нове, більше повстання місцевого населення, і Миколу затримали у війську до весни, що дало Грицькові час подумати й за свою долю.

Через Миколину службу в червоній армії, а потім через батькову смерть, незважаючи на те, що Грицько уже відбув так званий всеобуч, поклик до відбуття військової повинності відкладали вже два роки. Тепер Грицько вирішив розглянутися за відповідною дівчиною з можливостями приймів і, одружившись, поставити приймальну комісію перед неможливістю його поклику в червону армію. Таким чином Грицько думав позбутися служби в червоній армії та залишити матір і сестру під опіку Миколі. Остатнього нашого «парубоцького рейду» на хутір Білогривий Грицько познайомився з білогривчанкою Оксаною, яка ніби була моєю однокласницею і в батьків одинокою дочкою. Оксан на Білогривому хуторі було як Іванів на навколишніх хуторах. Якщо батько не Іван або Іванович, то сина напевно звуть Іваном. Моїх однокласниць Оксан (старших і молодших віком) було п'ять — дві Коноплівни та три Плясівни, чи навпаки, з чого було багато мороки при переключці, а тому хтось з учителів пономерував їх: Оксана Перша, Оксана Друга і т.д. Одна з старших Оксан (я напевно знав, що вона була єдиною дитиною в батьків і мешкала з батьками на віддалені від хутора), але там було два двори — один Плясів, а другий Коноплі, і в обох дворах були Оксани. Тому я напевно сказати Грицькові про його милу Оксану нічого не міг аж до наступного. «рейду» з парубками на Білогривий, а Грицько такої нагоди не бажав відкладати «в довгу коробку». Ми вирішили використати Різдвяні свята, щоб заізнатися ближче з Оксаною, можливістю прийм у неї і, по змозі, з майбутніми Грицьковими тестем та тещею. На перший день Різдва нам на перешкоді став передріздвяний снігопад, що позавалював товстим шаром снігу дороги й стежки. На другий день Різдвяних свят, хоч ще дороги та стежки не були добре попроби-

вані, але ми вирядились після обіду на Білогривий. Іти прямо на хутір і там біля кооперативної крамниці чи колгоспного клубу зустріти когось з наших добрих знайомих, а особливо Забловську Маньку і сказати їй, що ми прийшли не до неї, а до одної з її товаришок-Оксан, щоб роздивитись за її прийомами і так далі, — нам здалося недоречно. А тому ми, увійшовши на залізницю, пішли нею, щоб обійти хутір і зайти потім на нього дорогою з роз'їзду Брюловицького, над якою саме й були господарства батьків Оксан. На залізничному переїзді біля роз'їзду, замість білогривчанок-Оксан ми зустріли двох Маньок з Бруховецького хутора: Соколова Манька — ніби моя дівчина, коли ми приходимо парубкувати до них, а Лавриненкова — Грицькова. Нас на Бруховецькому хуторі навіть інакше й не кликали як *два брати-Грицькита дві сестри-Маньки*. Зустрівшись в невідповідний час і несподівано, нам не залишилось нічого як запитати:

— Куди вас несе нечиста сила, ради свят засніженою залізницею? — здивувалися дівчата.

— А вас куди?

— Нас гінець з Білогривської сільради вигнав відкидати сніг на роз'їзді, — пояснили вони.

— Нас також, — сказали ми неправду, не знаючи як пояснити нашу присутність на засніженій залізниці.

— А чому вас тільки двох випровадили. — поцікавилися ми, щоб переконатися в правдивості їхніх слів.

— Наші батьки залізничники, то ми знали ще зранку, що людей збиратимуть на очищення роз'їзду від снігу, то ми й були готові. Гінець прийшов на хутір, ми й пішли першими.

Ми з Грицьком, переглянувшись, зрозуміли один одного й без слів, що тепер нам на Білогривський хутір нема чого йти. Оксана і взагалі білогривчанки, Оксани й не-Оксани, правдоподібно, вже на роз'їзді відкидають сніг. Тим більше, що батько з одної бажаної нам Оксани також працював на роз'їзді, здається стрілочником.

Нам з Грицьком навіть не випадало дати до зрозумінням Манькам, що ми їм сказали неправду, а тому пішли з ними на роз'їзд Брюловицький.

В будинкові залізничного майстра, що керує ремонтом та обслугою колій залізниці, нам сказали, що робітники, які мають відкидати сніг, пішли години дві тому на роз'їзд і мабуть вже від'їхали. Чому й куди від'їжджали, той чоловік,

що був у будинкові, не міг нам пояснити. Маньки такою відповіддю того чоловіка не перейнялися. А в нас з Грицьком виникло зацікавлення, куди б могли від'їхати робітники і можливо з ними Оксана? Випадковість чи сама доля сприяє Грицькові, чи може перешкоджує?

В будинкові роз'їзду черговий знав обох Маньок як дочок залізничників і, не питаючи, чого вони прийшли і ми з ними, виписав чотири квитки на проїзд до станції Хутір Михайлівський з поворотом та пояснив, що група білогривчан під керівництвом залізничного майстра роз'їзду від'їхала на станцію Хутір Михайлівський дві години тому, а пасажирський потяг буде через півгодини. Отримавши квитки на проїзд, ми з Грицьком тільки посміхнулися, як то кажуть в ус. Ми йшли і не знали, як поступати у непередбаченому випадку, а тут «везе ніби по маслу». Маньки — не кепське товариство в дорозі до Хутора Михайлівського, а там будемо бачити. Білогривчанки й бажана нам Оксана там, ми роздивимося на неї з усіх боків і ближче познайомимосся, а ні — то першим потягом за годину і будемо вдома. На залізниці, та ще й з проїздними квитками, ми знаємо як поводитися.

Пасажирський поспішний потяг і справді прибув за півгодини і зупинився спеціально за нами. В кінці потягу були причеплені два вагони в Конотопі для таких, як ми, робітників, що їхали на захист залізничного вузла Хутір Михайлівський від хуртовини. У вагоні, в який нас впустив кондуктор, було досить людно і надимлено тютюном-самосадом, з чого можна було зрозуміти, що це їдуть селяни, сусіди та куми, що використовують нагоду попалити сусідового чи кумового дармового тютюну, згідно народньої приповідки: *кури, куме, та покурюй, дякую, що прийшов.*

Дядьки вступилися для нас з однієї лави, щоб нам чотирьом було досить місця. Не встигли ми роздивитися добре в нашому вагоні, як до нас присів залізничник і звернувся до мене напівжартома:

— А ти, бува, не Розкарікин зять?

За чотири роки, відколи я мешкав в Розкаріки та коли я мусив його наймолодшу дочку Женьку супроводжувати до її одружених сестер, через що вони та їх чоловіки жартома називали мене зятем, я вже й забув. Вдивляючись в широке, білобрисе, з кирпатим носом, ніби у жінки, обличчя, я не міг ніяк пригадати, де я цього чоловіка міг бачити.

— А не я на Катерининому весіллі тебе за свою сестру

Харитину сватав?

Зрозумівши моє здивування та коротку пам'ять, білобрисий залізничник продовжував далі жартувати. Нагадавши Катеринине весілля та ластовату, рудоволосу й надто товариську Плавківну Харитю, я здогадався, з ким маю до діла, і ми майже всю дорогу до Хутора Михайлівського провели з цим залізничником за розмовою.

Никон Плавко — найближчий сусід Окальників на хуторі Хрещатику. Як він потрапив у залізничну школу з далекого хутора від залізниці — я не знаю. Працюючи підмайстром (бригадиром) на станції Терещинській, Никон одружився з Розкарікивною Палажкою. Тепер вже п'ять років працює майстром на станції Мельня, а Палажка з родиною все ще мешкає на Хрещатику.

Від Никона ми дізналися, що з північного сходу в околицю Хутора Михайлівського насувається велика хуртовина. А щоб не перешкодити праці важливого залізничного вузла, яким є Хутір Михайлівський, влада виділила належну суму грошей та належну кількість харчів на тисячу осіб на протязі тижня. Окрім безкоштовного проїзду, харчів та приміщення, робітникам по боротьбі з сніговією залізниця заплатить готівкою за кожну пропрацьовану годину на відкиданні снігу та так звані підйомні, тобто затрачений час робітниками в дорозі.

Роз'яснення Никона про нашу непередбачену поїздку в Хутір Михайлівський здавалися нам з Грицьком ніби байкою про царевича, що розшукував за сплячою красунею. Ішли ми розвідати Грицькові про можливість прийм в одній з білогривських Оксан, а тепер, правдоподібно, повернемось додому не тільки з відомостями про Оксану (якщо не зі згодою від самої Оксани), але ще й з грішми в кишені.

На станції Хутір Михайлівський ми з Маньками пристали до групи селян-мельничан, яких провадив Никон. У клубі залізничників нас приписали до бригади Никона, видали нам номерки на отримання хліба та вечері в харчівні цукрозаводу, та сказали зачекати в клубі, поки прибуде солома з навколишніх колгоспів для ночівлі. Надворі мотрошив лапатий рідкий сніг, але це виглядало на звичайний січневий снігопад, а не на метелицю. Ми з Грицьком позаглядали по закутках клубу залізничників і, не знайшовши білогривчан, сказали Манькам, щоб нам тримали куток у приміщенні для ночівлі та отримали хліб і для нас, якщо на час не повернемось. І

ми пішли розглядатися за нашою основною метою — білогривчанкою Оксаною.

Хутір Михайлівський — великий і важливий залізничний вузол. Через нього проходять дві залізничні магістралі — одна одноколійна, яку називали Московсько-Київською дорогою і по якій возили хліб та цукор з України в центральні московські області, а звідтам пиляний лісоматеріал та колоди для експорту через чорноморські порти, а друга — двоколійна, що пов'язувала Донбас з балтійськими портами. Але сам Хутір ще був не то хутором, не то містечком. На схід від перехрестя колій була сама залізнична станція (двоповерхова велика цегляна будівля), більші і менші цегляні будинки службовців залізниці та цукроварні, школа, клуб залізничників, харчівня, депо паротягів і цукроварня рафінованого цукру. На західній стороні перехрестя був сам Хутір Михайлівський, з звичайними селянськими дворами з міцними воротами та хвірткою на вулицю та набіло побіленою хатою під солом'яною стріхою.

Вийшли ми з Грицьком з клубу залізничників, розглялись за білогривчанками, а на пероні біля станції наткнулися на групу дівчат та молодиць з Васильківщини, що переступали з ноги на ногу та хунали в руки, вже добре померзнувши.

— Вас звідкіль тут навіяло? — здивувалися васильківчанки, побачивши нас.

— А ви чому мерзнете на морозі?

— Наш провідник, Митька-косой, пішов у розвідку і мабуть згубився.

— То чому хоч у станцію не зайдете погрітися?

— Як підемо в станцію то не тільки Митьки, але потім і дорогу додому не знайдемо,— жартують васильківчанки, але на нашу пораду зайти таки у будинок станції та погрітися вони без заперечень згодилися і пішли за нами.

У станційних залях-почекальних було повно народу, як і на всіх більших станціях, де пасажири міняють потяги і напрямки подорожі. І справді, необізнаним особам та ще й без домовлення легко розгубитися. Васильківчанок ми залишили біля вхідних дверей, а самі стали розглядатися за Митькою.

— Куди й чому пішов ваш провідник Митька. — питаємо їх.

— Та ми ж приїхали відкидати сніг, Митька пішов за лопатами в містком, партком чи комсомольську ячейку.

— То ви приїхали також сніг відкидати?

— А то ж що робити?

— То вже дві години мерзли на пероні?

— Тан ні,— заперечують васильківчанки.— З півгодини, а той менше.

— А як же ми вас не бачили на роз'їзді Брюловицькім?
— дивуємося ми.

— Ми всідали на потяг на Пироцинському роз'їзді.

Ми ще раз розійшлись з Грицьком по залях станції розглядатися за Митькою, стукали в двері, де не було напису «Вхід стороннім особам заборонений», заглядали в кімнату чергового станції, але Митьки ніде не було. Повернувшись другий раз до васильківчанок, ми з Грицьком запропонували бути в них за провідників, на що вони з радістю згодилися. Спровадивши їх в клуб залізничників, де їх і нас ще раз записали в списки, видали номерки на хліб та вечерю, а поскільки нас з васильківчанками було тільки неповних два десятки, і до того між нами не було залізничника за провідника, нас приписали в бригаду селян села Журавки.

За півгодини ми з Грицьком таки розшукали Митьку на пероні станції і привели в клуб до його «підшефної» бригади васильківчанок. Ще за півгодини ми всі гуртом повечеряли в заводській харчівні картопляним супом з макаронами, підмащеними справжнім коров'ячим маслом, запили солодким чаєм і отримали по півкілограма хліба на особу. З харчівні нас повели в приміщення школи на нічліг. По дорозі в школу Грицько змінив думку розшукувати білогривчанок і виразив бажання ночувати з васильківчанками:

— В нас дома діти не плачуть. Корову та поросят мати з сестрою доглянуть, а в тебе й доглядати нічого. Люди тут ніби добрі і, можливо, хата буде теплою. Переночуємо і побачимо, що з цього всього вийде. Ти добре знав, що на Васильківщині дівчат ціла копа, а між ними он та руда аж червона аж кольки в серце пуска, як з-під лоба гляне. Чому ти мені про це ніколи не згадував і на Васильківщину на гулі піти хлопцям не пропонував?

— Сестер та племінниць, сам знаєш, виставляти не гоже.

— Вона твоя племінниця? — здивувався Грицько.

— Вона ні, але тут більша половина.

— То ти може з нею знаєшся?

— Не тепер, але як в школу ходили, вона одна з васильківчанських дівчат зі мною дружила.

І я розповів Грицькові по Івгу: — На хуторі П звали Женькою, а в школі Івгою. Батьки П незаможні і мають щось з півдесятка дітей, молодших за Івгу. До школи вона ходила у батьковому кожущкові і дружила з моїми друзями, а тому старші дівчата, що верховодили школярами, не приймали П до себе, а то й напастували, особливо допікаючи їй за ластовиння. Минулої зими П батько ще не був колгоспником, а тому я навіть не знав, що Івга виросла в струнку і миловидну дівчину, а П червона коса та ластовате обличчя муляє тобі око.

— Та не тільки око,— висловив своє захоплення Івгою Грицько,— але й душу.

— У Івги приймів не сподівайсь,— попередив я друга.

— З такою дівкою про прийми варто й забути.

Лапатий вогкий сніг густішав, але на хуртовину ще не заносилося. Біля чималого цегляного будинку школи стояли сани, навантажені житньою соломою. Для нашої ночівлі нам приділили одну з клясних кімнат, з якої заздалегідь повиносили парти та чорну дошку, залишивши для нашого вжитку стола. Занісши по оберемкові соломи в кімнату для лігва наніч, васильківчанки та Митька розміщалися, як кому буде вигідніше спати, бо в них були вузлики з додатковим одягом, а в нас з Грицьком навіть рукавиць в кишенях не було. По-знайомивши Грицька з моїми племінницями, Івгою та добре знаними мені васильківчанками, ми ще дещо пожартували з дівчатами, щоб Грицько ближче придивився до Івги, і потім вирішили таки піти розшукувати за білогривчанками. Група залізничників з роз'їзду Брюловицького, білогривчани (переважно старші чоловіки та молодіці) і хуторяни з Гарячого хутора примістились в кімнатах управління цукроварні.

Не знайшовши між білогривчанами Оксани (чи Оксан взагалі), через яких ми забрели на роз'їзд Брюловицький і заїхали в Хутір Михайлівський, ми ще зайшли до Маньок, що примістилися з мельничанами в будинкові іншої школи, напроти управління цукроварні. Маньки отримали на наші номерки додатково по півкілограма хліба та наносили соломи й для нас на ночівлю. Ночувати з Маньками ми не бажали, але відмовлятися від їх товариства не випадало — ми ж таки їхні постійні парубки на гулях, а до того приїхали з ними допомогти залізничникам в боротьбі зі сніжною хуртовиною. Ми прогуторили з Маньками на соломі десь аж за північ, коли прийшов Никон з наради залізничників (а може ще

звідкись) і наказав своїй бригаді вкладатися спати, бо о шостій годині ранку треба йти відкидати сніг. Маньки почали лагодитися спати, а ми, подякувавши їм за товариство, пішли ночувати до васильківчанок.

Сніг уже не падав, а валив навалом під поривами східнього вітру. В будинкові школи, де ми мали ночувати з васильківчанками, не світилося і двері були замкнені. Я запропонував Грицькові повернутись до Маньок і там біля них перебути хоч до того часу, як бригада піде на відкидання снігу, але Грицько, подумавши про Івгу, сказав, що це може викликати в неї підозріння, і вирішив постукати в двері настирливіше, щоб збудити когось. Стукати в двері нам довго не довелося. Двері відчинилися, і старша жінка без запиту що нам потрібно, повідомила нас, що вся бригада о десятій годині вечора пішла відкидати сніг на станцію.

В будинок школи нас жінка-сторож не пустила. Вертатися до Маньок Грицько відмовився. А блукати вулицями під навальний снігопад з вітром в нашій парубочькій одязі надто холодно. До того ми аж тепер зрозуміли, що наша одіж до праці під час хуртовини на просторі, на коліях чи біля стрілок зовсім не надається. Без рукавиць ми навіть пообморожуємо руки. «Половивши» дещо дриглів на вулиці біля шкільного будинку, ми вирішили йти на станцію і при першій нагоді їхати додому, без розвідки про Оксану, без залицання до Івги та без можливого заробітку.

В станційних залах-почекальних людей було як оселедців в бочці. Цікаво, коли буде пасажирський потяг в Конотопському напрямку? На таблиці з розкладом руху потягів крейдою написано: «С опозданием на 8 часов» (З запізненням на 8 годин), що означало на зрозумілій мові того часу: Потяга, згідно розкладу руху потягів, не буде, а коли на нього чекати — ніхто навіть з залізничних керівників не знає. Зігрівшись у станційному приміщенні, ми задрімали, а тому нам потрібно було рухатись, щоб розігнати сон. На дверях одної з раніше замкнутих кімнат нам в очі кинувся свіжий напис чорнилом на кусневі картонного паперу: «Командний пункт по борьбе со снегом». Ми з Грицьком засперечалися. Він був переконаний, що ми ввечері напису над дверями недобачили, коли розшукували за Митькою-комсоргом, а мені здалося, що та кімната була замкнута, коли ми стукали в її двері, і що жодного напису над дверима не було. Робити нам однаково нічого, пішли перевірити. Двері до кімнати були

навіть не дуже добре закриті. В кімнаті було з півдесятка старших залізничників, що сиділи навколо стола посеред кімнати, перемовляючись між собою. Тьм'яна електрична лампочка під стелею та чимало тютюнового диму. На нашу присутність в кімнаті ніхто з залізничників не звернув уваги. Послухавши розмови залізничників, що здались нам жартами у випадковому товаристві, ми звернулись до них з питанням чи, бува, вони не знають, де саме на станції працюють наші знайомі васильківчанки. Залізничники переглянулись між собою, і один з них сказав, що про станцію Васильківщина він ще не чув. Зрозумівши нашу помилку, ми пояснили, що вони приписані до бригади з села чи станції Журавка, але вони всідали в потяг на роз'їзді Пирощині.

— О, це ті веселі дівчата, що мають за бригадира біля себе дурнуватого комсомольця! — обізвалось декілька залізничників нараз.

— Куди їх післали? — запитав старий залізничник в тих, що сиділи біля нього за столом. — На Ворожб'янські чи Конотопські вихідні стрілки? — І, не отримавши відповіді, звернувся до одного з залізничників біля стола, щоб пішов довідався у чергового по станції.

Повернувшись, той сказав коротко:

— На Ворожб'янські.— І сів знову на своє місце біля столу.

— А ви що будете? — звернувся до нас старший залізничник, мабуть зрозумівши, що ми не задоволені повідомленням того залізничника, що ходив до чергового,— посланці від тих дівчат чи чайоноси?

— Чайоноси,— сказав я, навіть не повіривши своїм вухам, що почули мої слова.

— Відра та чашки в харчівні, то й ідіть туди, там не потрібно жодних записок чи розпоряджень,— сказав старий залізничник.

У нас виникла нова проблема через мій поспіх до признання «чайоносів»: іти за чаєм у харчівню та нести його до васильківчанок, чи лукавить далі у станційному будинкові до нагоди.

— Нам холодно у невідповідній одежі і неприємно іти під час навального снігу з вітром, але й людям, що працюють на відчищенні стрілок та колій, також холод та сніг дошкуляє,— порадилися ми з Грицьком і вирішили нести чай не тільки васильківчанкам на Ворожб'янські стрілки, але й

тим їхнім спільникам, що очищають стрілки і на Конотопському напрямкові. В харчівні ми взяли по відрові солодкого чаю та по півдесятка бляшаних кухликів і подались на вихідні стрілки. Працювати біля очищення стрілок — не так то вже кепсько й дошкульно від холоду, бо бригада розділена на дві групи. Коли одна група відкидає та відмітає сніг від стрілок, то друга частина групи гріється в будці стрілочника. Кухлик теплою чаю при такій праці — велика підмога, велика моральна підтримка, бо це переконаний доказ того, що за людину хтось турбується, про людину не забувають.

Ще перед шостою годиною ранку, коли мале кінчатися праця, нам сказали занести лопати та мітли до клубу залізничників, а самим іти на сніданок до заводської харчівні. В харчівні, не питаючи нас, хто працював цілу ніч, а хто тільки був «чайносом», видали кожному по півкілограма хліба, по кусникові коров'ячого масла (грамів, можливо, з 50) та запропонували в довільній кількості гарячого і досить солодкого чаю. Поснідавши хлібом з маслом, зігрівшись гарячим чаєм та позбувшись снігу з одєжі та взуття в теплому клубі, перша зміна робітників та селян, звезених з околиці на залізничний вузол Хутора Михайлівського, щоб боротись зі сніговією, групами розходилась з клубу на відпочинок. Ми з васильківчанками також пішли в шкільний будинок на солону, щоб дещо задрімати.

Коли нас прийшли кликати на обід в полудне, надворі дещо роз'яснилося. Хоч східній вітер похолоднів і налітав поривисто на вчорашній випалий вологий сніг, але не мав сили, щоб його зірвати та утворити з нього хуртовину. З залишків хмар час від часу ще сипало новим снігом, і ним вітер закручував і хурдєлив, але справжньої хуртовини не було.

В полудне нас нагодували помащеними макаронами та солодким чаєм. Десь біля четвертої години прийшов посланець з «Командного пункту» і заповів збірку бригадирів бригад у клубі залізничників. Митька зібрався іти, але старші васильківчанки заперотєстували:

— Піде Митька сам — загубиться або нас в ударну бригаду припише. Нехай з ним іде котрийсь з Грицьків, припильнує Митьку і нас від халєпи оборонить.

В нас з Грицьком якось так уже в звичку увійшло: куди один Грицько, туди і другий. В клубі не потрібно було ні Митьку пильнувати, ні васильківчанок від якоїсь «ударної»

халепи боронити. Залізничники, не мітингувавши і не вихваляючи «мудрости» вождя та вчителя, повідомили нас, що небезпека сніжної завірюхи майже минула, і якщо до десятої години вечора не буде ніяких змін вітру та напрямку хмар, то перша зміна вийде на працю о десятій годині вечора очищати перон та станційні колії, а друга зміна на півгодини пізніше. Праця відбуватиметься так: перша зміна за півгодини мусить навантажити снігом підсунуті паротягом порожні плятформи і передати лопати другій зміні, що поїде з плятформами на вивантаження з них снігу за станцією. Під час праці на перонах та коліях в околиці станційного будинку залізничники потурбуються тримати одну з заль-почекалень вільною від пасажирів, і там робітники по черзі зможуть погрітися. З пересуненням праці ближче до паротягового депо, робітники будуть ходити грітися в депо. Третя зміна, що зараз на праці, після короткого відпочинку закінчить те, що дві перші зміни не поспіють обробити, і також завтра отримає зарплату за два робочих дні і зможе від'їхати додому першим потягом, який буде їхати в потрібному напрямкові. Тобто, коротше кажучи, перед нами одна ніч праці або «чаєношення», розплата і поворот додому.

Митька виявив бажання залишитись у клубі на деякий час, мабуть щоб підшукати якщо не комсомольську ячейку, то принаймні комсомольця, а ми пішли відвідати Маньок та показатися Никоніві, бо ми ж таки приписані в його бригаді першими.

«Наші» Маньки за цей час познайомилися з мельничанками, алтиновчанками та хлопцями й дівчатами, що мешкали в будинкові управи цукроварні і зібралися на корилори на справжні гулі з піснями та танцями. Молодість не знає меж, втоми та упереджень. Дівчина, зустрівшись з хлопцем, чи навпаки, бажають взаємно сподобатися одне одному. Зустрівшись, дві пари затівають якусь гру чи забаву між собою. А де збереться гурт молоді — там уже жарти, пісні та танці. Біля наших Маньок крутилося з півдесятка парубків, і ми з Грицьком вирішили їм не заважати. Ми позаглядали по закутках заводської управи і повернулися до васильківчанок у шкільний будинок.

Обтрушуючи в сінях сніг з одягу та взуття, ми зауважили якийсь рух біля кімнати, де приміщувалися ми з васильківчанками, але не звернули зразу уваги. Але ті, що були біля дверей кімнати, зауважили нас і почали швидко зникати в

сусідні кімнати, а за ними вибігли старші васильківчанки і, помітивши нас з Грицьком, накинулися на нас з лайкою:

— Вас десь чорти носять, а нам спокою не дають смаркачі задрипані! Світло розбили й пазухи обірвали! Парубки з вас такі самі, як і комсорги та бригадири!

— Що тут вам за пригода трапилася? — заспокоївши старших молодиць, поцікавилися ми.

— Та що ж! — І васильчанки почали розповідати. — Коли ви та їхні наглядачі пішли з тим післанцем, три хлопчачки прийшли до нас в кімнату і стали розпитувати, звідкіль ми і інше. Згодом до кімнати прийшло ще декілька. Ми з ними поводитися як з чемними дітьми. Ми відповідали їм що їх цікавило, і у них дещо питалися. Але потім їх назбирався цілий гурт, вони насмілилися сідати з нами на соломі, щипати ніби ненароком, а потім розбили лампочку, щоб ми не бачили котрий з них відважніший, і почали хапати нас за пазухи і взагалі давати рукам волю.

Зводити порахунки з незнайомими хлопчачками ми вдвох не могли, але ми знали, куди потрібно звернутися, та й для освітлення кімнати потрібно було роздобути нову лампочку. Ми з Грицьком, навіть не сідаючи, намірилися йти з кімнати, але васильківчанки, підхопившись зі своїх леговищ, заступили нам двері.

— Ви куди знову? Боїться хлопчаків чи що?

В приміщення школи зайшло декілька старших дядьків, правдоподібно, бригадири тих хлопчаків, що ходили з нами в клуб на нараду. Ми, скориставши з прибуття дядьків, бажали переконати васильківчанок, що небезпека минула, але вони не згоджувалися, щоб ми ішли вдвох.

— Один нехай іде, розшукає Митьку і скаже, що за недогляд ми поскаржимося в райком комсомолу, — вислови-лась Горбачова Мотря. — Наумович нехай іде, дядько нехай догляне за своїми племінницями, — добавила Мотря з виразом сұвортстї на обличчі.

«Не забула вража дівчина дитячої образи», — думав я, вглядаючись в насуплене обличчя Мотрі. За непослух та вирвану з вух сґрежку не помстилась школяркою, а тепер, дівкою, бажає розрахуватись.

— Грицько, — кажу васильківчанкам, — за мене старший, сильніший, він за вами догляне, — і штовхнувши Грицька під ребро, я поспішив з кімнати, підсміхаючись з Мотриної затії. «Я вже старий горобець, мене на полові не

спіймаєш, а Грицькові сподобалась руда, аж червона, Іва, нехай при звичається до неї та моїх племінниць, щоб потім на мене не нарікав, як вони його «вдягнуть у шори». Вони не тільки вміють танцювати «Метелицю» та приспівувати до неї: «Я ж його підманула, я ж його підвела, я ж його, молодого, з ума-розуму звела». «Вони мають чим і знають, як це зробити», — міркував я собі, поспішаючи в клуб за Митькою та до залізничників за новою електричною лампочкою для освітлення кімнати.

В клубі слухати Митькині теревені не бракувало слухачів. Там же знаходилась так звана «летюча бригада», в обов'язки якої входили всякі нещасні випадки та біжучі потреби робітників, що прибули боротись з хуртовиною. Заки я повернувся до васильківчанок з Митькою, залізничники вже змінили електричну лампочку в кімнаті та попереджували хлопчаків по сусідніх кімнатах про те, що бешкетники можуть дорого заплатити, коли вони викличуть міліцію.

Напад журавських (чи якихось там інших хлопчаків) на васильківчанок був поладований не по моїй волі, вмінню чи навіть відвазі. Ми з Грицьком тільки нагодилися в час, але Мотря свого задуму не облишила, і як тільки ми з Митькою зайшли до кімнати, вона, підійшовши до мене, взяла мене цупко під руку і, вивівши на середину кімнати, звернулася до мене з зовсім незрозумілою мені вимогою:

— Ану, Грицю, признайся при всіх — ти мій дядько чи ні?

В мене аж вуха ніби полум'ям припекло, ніби шпигцею біля серця кольнуло. «Жовтороте ти, Грицю, ще пташеня, а не старий горобець, коли дався Мотрі так легко «на полові» спіймати. Осоромить тебе перед всіма своїм розідраним вухом та ще й в обличчя ляпаса дістанеш. Не боронитись, не оправдуватись тобі тепер. Ти — парубок, а не хлопчак-школяр. Для тебе особа жіночого роду — істота, варта пошани, співчуття та охорони, а не предмет насильства та фізичної переваги», — обдумував я своє становище, вагаючись, як саме відповісти Мотрі на її питання.

Мотря, правдоподібно, свій поступок обдумала заздалегідь та радилась з подругами, бо лукаво до них підморгнувши, знову звернулася до мене, не вимагаючи відповіді на попереднє питання.

— Тобі нема чого соромитись мене чи їх, — показала вона вільною рукою на васильківчанок. — Я за тебе віком

старша, то мала б бути і розумніша, але тоді ми були діти, по-дитячому й поводитись. Тепер ми з тобою вже дорослі, а дитинства все ще не позбулися і споріднення та молодечої дружби не полагодили ще й досі. З своїми друзями наш хутір обходите, ніби ми там не дівки, а якась чума чи короста. До мене ти навіть не вітаєшся. Чи ти мене навіть своєю небогою не вважаєш?

— Слухай, Мотре, — сказав я з повагою і намагався зором чи думкою збагнути по її очах і виразу обличчя дійсну причину Мотриної затії. По ширості цупко тримається Мотря моєї руки, чи має на думці якийсь підступ? — але я вирішив бути з нею щирим і відвертим. — Відношення між нами, і взагалі між нашим родом, заіснували не з нашої з тобою вини, і до цього часу я не був в спроможності щось поладжувати, а парубок я ще дуже зелений і між друзями я не маю авторитету, іду на гулі і вечорниці куди вони ідуть. Наше споріднення з тобою я не можу заперечити, ані відкинути та забути про нього. Ми споріднені не на словах чи на папері, а сумлінням, обов'язком та кров'ю. З огляду на наш вік, можливо й недоречно, але з огляду на наше споріднення ти мені небога, а я тобі дядько, і ніхто цього змінити жодними заходами не зможе.

— То ти справді мене вважаєш своєю небогою? — зраділа Мотря.

— Можливо, хтось тобі наговорив якихось небилиць? — поцікавився я.

— Ні, — заперечила Мотря. — Мені давно вже бажалося з тобою про це поговорити.

— Ну от тепер маєш, моя небога, — сказав я, позбувшись сумніву щодо Мотриної ширости. — Ти — моя небога, Пронька (Маковцівна) — моя двоюрідна сестра і взагалі між вами, мабуть, моєї не-родички не знайдеться, а тому й парубкувати біля вас мені навіть гріх, — закінчив я жартом.

— Ви чули, що мій дядько сказав? Ви чули, що мій дядько сказав? — два рази вигукнула розрадувана Мотря. — Мій дядько вам усім родич. Ану підійміть руки, — звернулася вона до своїх подруг та сусідок, — хто визнає мого дядька родичем?

Більша половина васильківчанок весело замахала руками над своїми головами по всіх кутках кімнати, між ними і Івжина рука забіліла аж по лікоть. Мотря, відпустивши мою руку, стала кивати пальцем в сторону Івги:

— Хто-хто, а ти в небоги до мого дядька не лізь!

— А то чому? — запитала Івга.

— Тому, що як прийде мій дядько на вечорниці до нас зі своїми друзями, то до тебе одної зможе залицятися.

— Грицькова сестра Анютка, мені доводилась тіткою, то чому він мені не може бути дядьком? — ніби оправдуючись перед Мотрею, поспішно сказала Івга і почервоніла на обличчі, ніби рак в окропі.

— Якщо так,— сказала з повагою Мотря,— то наступної ночі дядько Грицько з своїм «братом», також Грицьком, будуть спати між небогами та сестрами, обігріті і вкриті, а не так, як минулої ночі, поскулювані в куточку. — І вона стала порядкувати на соломі між товаришками так, щоб місце біля Івги випало не мені, а таки Грицькові.

Але приготоване нам місце між моїми небогами ми використали тільки вранці для короткотривалого відпочинку. О шостій годині вечора нас нагодували знову картопляною зупою з макаронами, дали по півкілограма хліба і сказали збиратися, щоб іти очищати сніг з перонів та колій станції. До вечора вітер розігнав решту снігових хмар з околиці Хутора Михайлівського, а з настанням вечора і сам вцух. Залізничникам потрібно було якнайскоріше позбутися снігу і нас та налагодити нормальну працю вузла.

Уникати праці й цієї ночі нам з Грицьком тепер не випадало, з огляду на «споріднення» з небогами, та й Ніконова бригада працювала з нами разом. Сніг з колій залізничники позгортали на перон та між колій залізничним плугом. З понагортуваних хребтів сніг на платформи накидати зручно і не важко. Доки залізничники вивезуть навантажений сніг за станцію і там інші робітники його розвантажать, ми маємо час погрітись в станційному будинкові і випити теплого чаю. Цієї ночі залізничники ще пощедріли і до кожного відра чаю давали в'язанку бубликів.

Ми з Грицьком не лінувалися накидати сніг на платформи, бо це охороняло від холоду і продовжувало нам час на постачання робітників гарячим чаєм та бубликами. «Даяють, то чому не використати нагоди»,— згоджувалися з нами робітники, споживаючи чай з бубликами, а деякі ховали їх по кишенях.

Очищення станції від снігу ми закінчили десь о четвертій годині, а о сьомій годині ранку нас розбудили і бригадирам наказали зібратися в клубі для отримання вказівок про

порядок розплати робітникам та від'їзду додому.

Залізничники в Советському Союзі рахуються на військовому обліку. Керівники і службовці при виконанні обов'язків та служби мають носити однострої та відзнаки родів служби та ранг, а тому на довгі та нудні мітинги не звичні. Зібраним бригадирам в клюбі коротко подякували за успішну та організовану працю по вичищенні снігу з важливого залізничного вузла, наказали далі дотримувати порядок в бригадах до посадки їх на потяг та в дорозі додому. Солома з помешкань, де ми ночували, мусить бути винесена на віддаль від будов і спалена, а помешкання виметені. Старі мішки з-під цукру, що служили нам за наволочки подушок, хто бажає може забрати з собою, а хто ні — нехай спалить разом з соломою. Поснідавши та отримавши кілограм хліба на дорогу, побригадно потрібно вийти до клюбу і зголоситися у відповідної особи для отримання зарплати. В приміщенні клюбу потрібно буде чекати до прибуття відповідного потягу.

Очищення приміщень та сніданок не забрали нам багато часу, бо кожний мав на думці отримати гроші та не запізнитися на потяг. Але окрім залізничних керівників на залізниці, як і в інших советських господарствах та установах, існують парткоми, профкоми та «ячейки», а тому і їм належалося використати нашу працю для оправдання свого існування та пописатися перед «вищестоящими» деспотами. Вони на сцені клюбу поставили стіл, накритий червоною скатертиною. В глибині кону повісили величезний портрет вождя, друга, батька і корифея, товариша Сталіна, та прикрасили його наскоро виписаним плякатом з подякою за мудре керівництво та скоро минулу хуртовину.

Обсівши стіл з трьох сторін, вони по черзі вітали нас з перемогою хуртовини, викликали до столу передовиків соціалістичної праці та ударників і нагороджували їх перехідними червоними прапорами, валянцями, залізничними куртками, кашкетами та по п'ять карбованців грошима. Прапори, куртки та валянці чомусь припали залізничникам, а кашкети та гроші, мабуть, дістались і декому з звичайних селян, що зналися з залізничниками. На закінчення цього мітингу, ми, під гучні оплески «однодушно» ухвалили телеграму-подяку вождеві, і так далі, «мудрому» товаришеві Сталіну.

Після мітингу залізничники приступили до виплати нашого заробітку. Як кому виплачували, я не можу сказати, але нам з Грицьком, правдоподібно, дякуючи Никонові чи

нашому добродушному ставленню до Маньок та васильківчанок, випало подвійно. Викликали Никонову бригаду, викликали й нас з Грицьком та виплатили по 36 карбованців. Викликали бригаду журавчан, до якої були приписані васильківчанки з Митькою — викликали й нас та виплатили також по 36 карбованців.

В напрямку Ворожби, Унечі та Навлі потяги розвезли робітників домів це перед полуднем. Нам (в конотопський напрямок) потягу довелось чекати до четвертої години. Цукроварня та станція в нас і у Вороніжці є, але «чортового колеса» ніхто з васильківчанок не бачив і навіть не підозрівав, що таке може бути, а тому вони конче бажали розглянути його зблизька, і мені тепер, як визнаному дядькові і родичеві, довелось проводити васильківчанок до депо паротягів. «Чортовим колесом» вони називали звичайне поворотне коло, чи вірніше рухомий міст, навколо своєї осі. Працює міст на рівновазі, з порушувальним повітряним або електричним мотором. Васильківчанкам вночі здавалось, що паротяг на колії підняла і обернула нечиста сила, а тому те місце й назвали «чортовим колесом».

Оглянувши ближче «чортове колесо» та стайню для паротягів (депо), на цьому ми й закінчили наше перебування в Хуторі Михайлівському, але нам з Грицьком непередбачена хуртовина на довгий час залишилася приємною пригодою. Заробити по 72 карбованці «на брата» за три доби з харчами, переїздом та ще й з приємними пригодами — не завжди трапляється нагода. Як для кого — тяжко сказати, але нам з Гашкою мішок з-під цукру — певна спідня сорочка і певна захорона від вошей.

Для мене особисто було великою приємністю довідатися, що мої небоги, двоюрідні сестри, свахи і так споріднені васильківчанки призналися у своїй прихильності до мене і пошані як їхнього родича.

Мій друг, Грицько, пізнав Івгу, яку згодом любив парубоцькою любов'ю і мав думку з нею одружитися, хоч вона й була без можливості приймів.

А Оксана? Оксана дійсно виявилась моєю однокласницею, милою дівчиною, з дуже привітними та милими батьками, що всім своїм серцем і розумом бажали дочці щастя і надійного та вірного зятя в приймах. Але Оксана вже біля року була заручена з Дмитром Проценком, також моїм добрим другом і однокласником. Тільки Дмитро, будучи

певним вірності Оксани, підтримав парубоцьке товариство і подався з друзями на Дідівщину на вечорниці, а Оксана, знаючи Дмитрову дружбу зі мною та Грицьком, забажала, щоб Грицько провів її додому і цим викликав у Дмитра заздрість, чи, вірніше сказати, через свою дівочу образу на Дмитра та мене з Грицьком Наумовичем, викликала «хуртовину» з приємними пригодами.

ДРУГИЙ З'ЇЗД КОЛГОСПНИКІВ-УДАРНИКІВ — «КУМЕДІЯ» ДЛЯ КОЛГОСПНИКІВ

До зароблених 72-х карбованців в Хуторі Михайлівському, під час «хуртовини з приємностями», нам з Гашкою ще добавилися гроші за трудодні в колгоспі та за мою допомогу Миколі Ворошилу поратись біля вичинки хуторянам шкір, латання взуття, сукання дратви для нового взуття чи навіть забивання дерев'яних цвяхів в підошви та підметки. Таким чином за зиму, окрім витрат на сіль, гас, нитки, голки та сірники, до провесни в нас з Гашкою зібралося біля сотні карбованців «недоторканого капіталу», призначеного нами на придбання білизни, одягу та мила, щоб виповісти нещадну війну нашим основним ворогам — вошам і ліквідувати їх «як клясу».

Після запровадження владою вільної торгівлі так званим «комерчеським» хлібом, що коштував надто дорого не тільки на колгоспні заробітки, але й робітничі, хліб в крамницях був, і люди якось його купували, споживали і не припухали більше з голоду. Про забезпечення населення крамом та милом, люди впевнено запевняли самі себе і один одного: «Після жовтневих святкувань чергової роковини революції влада постачить певну кількість матері та мила крамницям». «Після Нового року — напевно».

Поголоски між людьми кружляли, але певного заходу з боку влади про забезпечення населення крамом та милом все ще не було й після Нового року, а нам з Гашкою з початком «офензиви» проти вошей не чекалося, і я майже кожної неділі навідувався то в Шостку, то в Кролевець, перевідуючись за можливістю роздобути краму на білизну та одіж і мила на очищення нас від завошивлення.

В Кролевці колишня ткацька фабрика, що виробляла льняні рушники, скатертини та різну мистецьку тканину, тепер виробляє грубу клітчасту тканину з хемічно створеного

волокна, і обрізків з сукон, розміром дещо більше метра, можливо купити в крамницях (постоявши години з дві-три в черзі), по три карбованці, і таку саму тканину можливо купити на ринку по п'ять карбованців, але ця тканина на білизну не надається, бо від неї свербить тіло гірше, ніж від вошей. Штанів з неї пошити також зовсім не доречно. Тканина білого кольору з синіми або зеленими смугами, що утворюють квадрати, одного кусня на штани не вистачає, а підібрати два кусні одного кольору та одного розміру квадратів дуже важко, а то й неможливо. В крамниці продають тільки по одному кусневі на особу, а на ринку міліціонери пильнують «за порядком» і настирливого міняйла можуть заарештувати за спекуляцію. На базарі тепер переважно все купується і продається «з-під поли». Фарбуванню вільшаною корою чи наваром з чемериці кралевецька тканина не піддається, так що соціалістичне суспільство створило вже відповідну примовку щодо соціалістичного одягу: «Пузо голе, штани в клітку — виконуймо п'ятилітку!». В клітчатих штанях різного кольору люди якось ще не сміли ходити. Катерина пошила з кралевецької клітчастої тканини Гашці та Варочці по спідничині, але це не було розв'язкою нашої вошивої проблеми.

У Шостці з купном тканини дещо краще. Мені навіть пощастило однієї неділі зовсім легко дістати аж п'ять метрів якісного ситцю. Я потиснувся з три години в черзі і замість стандартної «норми» три метри на особу, того дня «давали» (продавали) по п'ять.

В неділю, під кінець березня, не спавши після чергового «походу» з хлопцями на вечорниці на Морозівщині та вислухавши Наталчині сні про близьку весну та її надію набирати відрами воду з того самого колодязя, що й її сестра Дунька, біля зруйнованого господарства дядька Кліма, я поснідав крайцем хліба з водою і подався на станцію Терешинську, щоб застати ранковий робітничий потяг до Шотки. В Шостці, обходивши всі знані мені крамниці «Універмагів» та «Гастрономів», я не знайшов біля жодного зібраної черги покупців, що було певною ознакою, що крамниці цього дня не матимуть жодного краму, тобто окрім горілки, сірників, нікому непотрібних бляшанок з портретом «вождя і батька», нічого не матимуть. Я пішов ще перевірити «ларки» (базарні будки — відділи крамниць) на базарі. Там в одному з «ларків» нашвидко зібраній черзі «давали» бавовняні

панчохи. Мені також дісталася одна пара. В іншому «ларкові» я ще роздобув німецьку автоматичну застібку (ziper). Саме тоді такі застібки вважалися верхом моди і на зрозумілій тодішній мові називалися «замок молнія». По дорозі на станцію у мене виникла думка вернутися на базар, щоб продати «замок молнію» та заробити на ній не менше п'ятки. Я ніяк не міг прийти до рішення: тримати «молнію» для себе для можливої святкової сорочки та поспішати на станцію щоб, прибувши додому, я ще мав декілька годин відпочинку та сну перед вечірнім парубоцьким «походом», чи таки пожертвувати сном, відпочинком та «молнією» і заробити п'ятку? Аж на одному розі вулиці я майже вдарився чолом з розчервонілим і задиханим Олексієм Антоновичем Родіоновим, моїм другом і однолітком, що рік тому покинув хутір і тепер працює учнем чи підручним робітником на заводі число 53.

— А ти де тут взявся? — не то здивувавшись, не то з пересердя, що я йому став на перешкоді, вигукнув Олексій. — Не бачив, бува, когось з хуторян, делегатів на з'їзд колгоспників-ударників? — обминаючи мене запитав він, поспішаючи в напрямку базару.

— Там жодних наших хуторян немає, — сказав я, показуючи рукою в напрямку базару.

— Десь же має бути колгоспна делегація з нашого колгоспу! — замахав руками Олексій, ніби дядько Клим, і зупинився вже кроків за двадцять від мене.

— Чому ти гарячишся? Якої тобі делегації потрібно? — питаюся його, підійшовши до нього.

— Як якої? Колгоспної! — розгнівався Олексій. — Ти живеш на хуторі, ніби щур у печурці і не цікавишся, що діється на світі Божому, а тут сам «батько» скликає перший з'їзд колгоспників-ударників! Мені потрібно делегацію колгоспників-ударників. От якої мені делегації потрібно!

Олексій вже зранку бігає по Шостці, розшукуючи за кимось знайомим з хуторян.

— Я вже цілу Шостку оббігав, — пояснює мені Олексій. — Мав надію, що прийдуть колгоспники возами і спочатку заїдуть на ринок. Я чекав там майже від світанку, але ніхто туди не приїхав. Два рази вже був на станції, зустрічаючи робітничі потяги, але й там не було нікого з наших хуторян. У палаці також ніхто з наших колгоспників ще не записаний у списки. З вас, хуторян, порядних людей не було, не

буде з вас і свідомих колгоспників. — Олексій знову почав вимахувати руками і гніватися. — Вам, як порядним людям і свідомим колгоспникам, «кумедію» влаштовують, де не тільки розуму та культури навчатимуть, але й добре «підлататись» там можливо: крамничку там незабаром відчинять з «барахлом» і по божеській ціні, а вас чортяка на печі біля баб тримає. Мені колгоспників потрібно, а не тебе!

Мені Олексієва мова й поведінка зовсім не сподобалась, і я дещо подражнено звернувся до нього:

— Якщо тобі когось чи чогось потрібно, і в тебе немає часу по-людськи поговорити чи спитати, то біжи собі, хоч і в'язи скрути. Про жодну делегацію колгоспників-ударників ніхто на хуторі не чув. Що буде за «кумедія» і де вона буде — мені також невідомо. Бувай здоров! — сказав я йому і відійшов.

— Почекай! — озвався Олексій, ідучи вслід за мною. — Ти мене не зрозумів, а я повівся дещо не по-товариськи. А тому давай помиримось і можливо щось удвох придумаємо, щоб обдурити тих, які реєструють делегатів-колгоспників в палаці ім. Карла Маркса. Окрутимо тих, що реєструють, дістанемо мандати — тоді діло буде «в шапці» — І Олексій докладно став пояснювати про відносини в новозбудованому палаці культури ім. Карла Маркса та можливості набути краму в тимчасовій крамничці в палаці по мандатах делегатів-колгоспників на з'їзд колгоспників-ударників.

— Тебе з вигляду й без колгоспної посвідки, напевно, за хуторянського колгоспника порахує. Такої витертої шапки та свитки, як ти маєш, навіть на тих колгоспниках, що базарюють у Шостці, більше не видно, — запевняв мене по дорозі до палацу культури Олексій та навчаючи, як і що кому відповідати. Згідно плянів першої та другої п'ятирічок, Шостку, як місто військових заводів, досить добре реконструювали та розбудували. На колишньому піщаному пустирищі, що відділяло Петухівку від Шостки, збудували пекарню та чотири чи п'ять п'ятиповерхових корпусів хемічного інституту. Над перехрестям Воронізького та Глухівського шляхів побудували фабрику-кухню, клуб «Динамо», трьохповерховий будинок лікарні-поліклініки та ряд чотирьохповерхових будинків для мешкання партійної та адміністративної бюрократії. На південь від заводу число 9, над річкою побудовано окрему дільницю мешканевих, адміністративних та продукцій-

них будинків фабрики кіноплівки число 6, але це були будови без будь-яких прикрас чи відмінностей. Вища чи нижча цегляна будова з рудої цегли, з одноманітними прямолінійними вікнами та вхідними дверима. Будинки будувалися в залежності від терену, ближче чи далше від доріг та шляхів, без будь-яких відгороджень, під'їздів чи навіть так званих тротуарів для пішоходів.

Про будову палацу культури ім. Карла Маркса, в газеті «Зоря» було декілька згадок, але він будувався за Шосткою, майже біля села Локотки, куди від центру міста було майже два кілометри. Мені й на думку не спало заглянути на чудо нової техніки будівництва. Тепер, коли ми з Олексієм наблизилися до входової брами палацу ім. Карла Маркса, у мене, як то кажуть, очі на лоб полізли від самого вигляду вхідної брами. Я звик до звичайної брами-арки, що після встановлення совєтської влади будували перед кожною державною установою, школою, підприємством, клубом і навіть перед садибою колгоспів та радгоспів, де на бантині між двома стовпами вивішувалось пропагандивне гасло чи заклик в честь біжучої події або свята. Наверху трикутного покриття прикріплювався червоний прапор, а в трикутнику портрет самого вождя чи когось з його ближчих «апостолів». (У випадку з палацом культури ім. Карла Маркса — портрет новітнього бородатого «Мойсея»). Тут фактично жодної вхідної брами не було. Тут був позначений двома невисокими цегляними тумбами, з білими кулями наверху, в'їзд широкою алеєю до палацу, принаймі якогось князя чи щось. Від цегляних тумб в'їзду — півколом також цегляна низька огорожа відділяла шлях від садиби палацу. Метрів за двадцять від огорожі, навскіс до алеї, також на низькій цегляній огорожі зліва від входу був напис: «Дворец ім. Карла Маркса», а зправа на такому самому заборі «Привет колхозникам-ударникам». Жодної крикливої показухи, жодної крикливої пропаганди не було, але людина, зіткнувшись з чистотою, порядком і достатком, відразу відчуває інший «світ», що бачила на шляхові чи навіть в середмісті Шостки.

Сама будівля палацу ім. Карла Маркса збудована посередині великої площі, частина якої була колись чиймсь садом з старими каштанами, яблунями, грушками і навіть розлогими дубами, а друга частина — полем. В саду частково вже прокладені хідники та закладені грядки на квітники. Поле, правдоподібно, призначене для спортових майданів,

але там, окрім перекошених футбольних воріт, не видно жодних спортових пристосувань та споруд. Перед самим будинком палацу квітник, викладений різнокольоровим камінням п'ятикутною зіркою, і посередині квітника — висока щогла для прапора. Перший поверх передньої стіни палацу збудований з чорного граніту, чи тільки стіна, оздоблена плитами чорного лискучого матеріалу, — я тоді не придивлявся, а тепер не можу бути певним. Другий поверх на цілу стіну зашклений вікнами. Від огорожі над шляхом, до самої будівлі палацу, все здавалось мені в першого погляду привітним, спокійним, заможним, а головне не пропагандивно надтодливим.

Перед широкими чорними, лискучими сходами, що зливалися кольором зі стіною і вели до ряду шкляних дверей я, не довіряючи навіть собі, зупинився та звернувся до Олексія в недорозумінні:

— Куди ти мене ведеш? Пожартувати з мене тобі забажалося, чи що? В облупленій шапці та ось в цій свитці, що нам хтось з родичів подарував після пожежі, і мати перешила дівчатам на сачок, мене, напевно, й не впустять.

— Не вигадуй, — сказав Олексій, підштовхнувши мене в ребро. Поводься як справжній колгоспник-ударник: упевнено і задоволено! На те тут і кумедію «добрі дяді» влаштовують, щоб колгоспникам «культури» в побут впровадити. Двері відчиняються надвір, то не вдарся лобом в шибу, тягни до себе. Іди першим, а я за тобою. Сьогодні тут таким, як ти, в сачках та свитках, все можливе і відчиняється навстіж, ніби в байці. Зайдеш до середини — сам переконаєшся.

За першим рядом шкляних дверей, які автоматично зачинилися за нами, — простора з високою стелею зала, з виложеною кахлями підлогою, була наповнена чималим скупченням людей, що гуртувалися в невеликі гуртки і щось негolosно між собою домовлялися чи обговорювали.

Біля подібного ряду шкляних дверей, через які ми увійшли в залу, що були ліворуч від входу, стояло щось з півдесятка холуїв-швайцарів в яскравочервоних киреях, з позолоченими шнурками через плечі та ще якимись лискучими «цяцьками» на грудях. Таких холуїв-швайцарців я ще змалку бачив на малюнках в старих журналах «Нева», що їх була ціла купа в дядька Петра на Лисаревичах. Потім бачив таких цяцькованих чудаків у кінофільмах у воронізькому «наркомі», коли з друзями-школярами мав досить грошей за купони

облігацій на квитки. Уявляв їх з опису Гончарова в «Обломові» та з Гоголевих творів, але щоб зустрітися з холуями-швайцарцями віч-на-віч в соціалістичному суспільстві — я навіть не міг про щось таке й мріяти. Я зупинився перед тими шкляними дверима та холуями, як то в нас в народі кажуть, як бик перед новими воротами.

— Не зупиняйся, іди прямо! — підштовхує мене в ребро Олексій.

— Куди? — питаюся Олексія, не повертаючи голови. — До тих ангелів-хоронителів?

— Вони вслужливі,— шепоче він позаду мене. — Прямуй до дверей.

І справді, як тільки ми з Олексієм наблизилися кроків на п'ять до дверей, один з тих холуїв-швайцарців похитнувся ніби струнке дерево від вітру, простягнув свою довгу руку в білій рукавичці, і двері перед нами миттю розкрилися. Вступивши на м'який килим притемненої залі, за дверима яких стояли швайцарці, перед моїми очима нова несподіванка: дві молоді дівчини в червоних хусточках, коротких синіх спідничках і підперезані білими коротенькими фартушками-запасками з широкими поворізками, що зв'язані на поперекові бантом. Вони заступили нам дорогу і запропонували службу, так само, як колишні покоївки в панських хоробах.

— Будьте ласкаві віддати свій одяг до гардероби.

Олексій поспішив скинути свою пінджачину, а я завагався, ану ж, думаю, проклята воша вгрілася на тілі від швидкої ходи до палацу і вилізла під свиту на поверхню сорочки «подихати» свіжим повітрям. Осоромлюсь не тільки перед Олексієм, але й налякаю цих чепурних і милих поковок. Але згодився подивитись на «кумедію»,— потрібно було якось пристосовуватись до обставин. Я відвернувся спиною від поковок, потягнув щільно по плечах свиткою і, згорнувши її в трубку, щоб бува воша не витрусилась на видному, віддав його покоївці, що терпеливо чекала на мою «процедуру» зі свиткою. Завісивши нашу одіж в сусідній кімнаті, покоївки вслужливо, з подякою передали нам дерев'яні дошки з номерами, і тут же зразу перед нами з'явилась інша покоївка в червоному фартушкові-запасці та пілоткою замість червоної косинки на голові і, розвівши руками, показала нам в напрямку столів, за якими сиділи жінки та дівчата в звичайних міських одягах.

— Будь ласка, зареєструйтесь. — І повела нас до столів.

Мені з цієї ввічливості покоївок та холуїв біля дверей не те що сміятись, а реготати бажалось на всю цю велику залю з засланою підлогою м'яким килимом. А з своїх завошивлених злиднів — плакати. Я роздвоївся і зупинився посередині залі в розчаруванні: слухатись Олексія, чи забрати свою свитку та шапку і, не набравшись сорому, зникнути. Але Олексій, здогадавшись, залишив покоївку, що проводила до столів і, насупивши обличчя (як це роблять люди у великому гніві), почав мене картати: — Ти зіпсуєш своїм поведженням «оплату» на «кумеді». Зніми, — каже він крізь зуби, — дурну міну з обличчя. Удавай задоволеного. Діло поплатне.

Старші жінки за столами, так само як і холуї біля дверей та покоївки біля роздягальні, не стали питати в нас жодних посвідок чи документів, а записавши наші прізвища, вік, стать та якого колгоспу ми колгоспники, видали нам посвідки делегатів з'їзду колгоспників-ударників та доручили нас ще іншій покоївці, щоб познайомила нас з розташуванням палацу культури.

Покоївка, провадивши нас досить широким коридором, пояснювала нам призначення перегородок та відгороджень попід стінами.

— Тут зможете виграти щасливий приз. Тут почуєте нові пісні, гарні, на патефоні. Тут зможете повчитись танців. Тут даватиме видатний шахист лекції гри в шахи. Накінець покоївка завела нас в залю з похилою підлогою та пояснила, що це зала засідання з'їзду колгоспників та показала, в якій частині залі відведені місця для делегації нашого колгоспу, і на цьому вона побажала нам доброго здоров'я і залишила в залі.

Як тільки вона вийшла з залі, Олексій аж підскочив з радости:

— Наша взяла! Я тобі казав, що «кумедія» нам оплатиться! Пішли, — смикнув він мене за руку і побіг в протилежний бік залі, звідки ми прийшли. Пройшовши неосвітленим коротким коридором, ми знову увійшли в залю з покоївками та холуями-швейцарами біля шкляних дверей, але ця зала була меншою і майже безлюдною.

— Це для справжньої «сметанки», — сказав мені на вухо Олексій. — Походимо децо тут, наберемося колгоспного духу, а потім он туди, — і він показав пальцем на холуя в червоній киреї з позолоченим шнурком через плече. Там «ласуха-барахолка».

Постоявши дещо біля вікна та розпитавши про хутір та батьків, Олексій вирішив розіграти основну дію «кумедії», — як він висловився. Він сказав мені знову йти прямо і сміливо попереду нього в напрямку холуя біля дверей.

— Не зупиняйся і розглядайся, — попередив він. — Я цього холуя добре знаю, і він мене може розпізнати і завернути від дверей.

Але холуй в киреї біля шкляних дверей, як і його попередники, вслужливо відчинив перед нами двері, і ми увійшли в невелику залю, де дві стіни були суцільно зашклені вікнами, а дві інші мали тільки по одних шкляних дверях.

— Оце і є головна точка «кумедії», — пояснив Олексій. — Бачиш отой напис над дверима? — показав він, де на кускові паперу невеликими літерами хтось ніби знечев'я написав: «Одна покупка на мандат». — Та не заздри великій купі дешевого хламу, купи щоє вартісне. Тобі не сподобається, то продаси отим, що купами в передній залі чекають на хабар. Кожна вартісна річ за отими дверима коштує подвійно, — показуючи на двері, на якими прикріплено папірець з попередженням: «Одна покупка на мандат».

Розпитувати Олексія, що він фактично бажав мені сказати про купно вартісної речі, подвійну ціну за дверима, напис про одну покупку на мандат чи навіть про «точку кумедії», куди ми зайшли між вішаки, позавішувані одягом, столи, позакладувані коробками з взуттям, я не встиг. Біля нас появилися дві покоївки в синіх фартушках-запасках і такого ж кольору хусточках.

— Що товариші-колгоспники бажають набути? Маємо вовняні костюми, маємо модні черевики. Будь ласка, ось, — улесливо говорили покоївки.

Я побачив вішак з чорними вовняними куртками, що коштували по 48 карбованців. В мене аж дух зайняло! Парубкою в материному сачкові, перешитому з чужої свитки, а тут за 48 карбованців така куртка! Та ж таку куртку на базарі за півтори сотні карбованців не купиш. Покоївка допомагала мені надіти куртку на плечі, а вона ніби на мене пошита. Я й скидати не забавав. Покоївка пропонувала різного краму, але в мене було 50 карбованців своїх грошей та десятка Грицькових на купно йому фотографічного приладдя. Купити пару теплої трикотажної білизни, що коштувала майже 20 карбованців — в мене з Грицьковими грішми коротко, то я ще додав до «одної покупки на мандат» в'язану кофтину

(чи так званий кашмірський светер) та хустку для Гашки, що й вичерпало мій капітал. Залишилось тільки три карбованці з копійками на залізничний квиток з Шостки до Терещинської.

Олексієва «одна покупка на мандат» вартувала щось більше півтори сотні карбованців, включно з вовняним костюмом за 80 карбованців.

Перед виходом з цієї «головної точки кумедії» (кранічки), мене Олексій попередив, щоб не заводився з тими спекулянтами, що гуртами чекають на колгоспників з «одною покупкою на мандат» у вхідній залі палацу. Але як ти з ними не станеш заводитись, коли вони вже досвідчені в таких справах? Вони відділили мене від Олексія, обступили щільно навколо і один тягне куртку в мене з плечей, інший сує гроші в руки, а третій сує руку в кишеню за мандатом і запевняє:

— Товарищ колхозник! Ваш мандат вже с отметкой, іспорченний, а двадцать рублей на улице не найдёшь».

Куртки я, звичайно, за будь-яку ціну продавати не збирався. а що з мандатом робити без Олексієвої поради не міг вирішити, і заки вирвався з оточення шостенських спекулянтів — добре зіпрів.

Сховавшись за шкляними дверима, що охоронялися холуями в червоних киреях, з моєю «покупкою на мандат», я пізніше розшукав Олексія між колгоспними делегатами, що товпилися біля перегорожок на коридорі. Я запитав у нього, чи бува нам не пора зникнути з цього палацу перед тим, як хтось розпізнає, що ми за колгоспники-ударники.

— Будуть перевіряти мандати, тоді й зникнемо, а зараз пильнуй, щоб у цих шарманщиків ще дечим «підлататися». Ставай у чергу, бо тут також одне «щастя» на мандат. — І він став мені пояснювати правила розвагових ігор в палаці ім. Карла Маркса та про своє життя-буття в Шостці.

«Шарманщик», що мав три шапки на столі, і під одною мав бути м'ячик (запорука щасливого пакунку з годинником) запевняв, що в нього кожний третій пакунок з годинником, але якимось так пересовував ті шапки, що дуже рідко хтось підіймав шапку, під якою був той м'ячик. А в пакунках, окрім плящинки одеколону, жодного дорожчого «щастя» не було. «Шарманщик» мав тільки дві звичайні карти на столі, і мав до вибору коробки сигарет, одеколон, запальнички, цукерки, плитки шоколаду і тому подібну дрібницю. З правилом гри — червона виграє, чорна програє — також дуже рідко видавав виграш, бо люди чомусь все підіймали карту чорного

кольору. Біля «шарманщиків» ми витратили з годину часу, стаючи по декілька разів в чергу, але нічого там не виграли. В «шарманщика», що мав понавішувати на довгих нитках нагороди. Їх потрібно було відрізати ножицями з зав'язаними очима. Тут нам пощастило: Олексій відрізав бритву, що ватувала десятку, а я — коробку сигарет. За другим заходом я не пішов навмання до будь-якої нитки з нагородою, а конче бажав мати також бритву і зіткнувся з стіною перегородки. Олексій цього разу відрізав кільце, але третього разу нас «шарманщик» розпізнав і чемно попросив залишити його «підприємство» за перегородкою і більше в чергу не ставати.

Збуваючи час біля «шарманщиків», що накручували патефон з новонаграними піснями, де вчили колгоспників нових пісень, вчили їх танцювати під музику з патефону, Олексій запевняв мене, що йому в Шостці ведеться дуже добре. На заводі, де він працює підручним у майстра-слюсаря, хоч і платять тільки половину того, що майстрові, але через рік підвищать заробіток до трьох четвертин, а ще через рік він сам стане майстром. Відбувати військову повинність він плянує в школі летунів, тому вступив в члени ОСОБІАХІМу (Організація содействія освоєнію военной авіації і хімічної оборони), доповнює шкільну освіту (він закінчив тільки чотири класи), привчається до військових вправ та ознайомлення з летунством. Він мешкає в одного селянина в селі Локотках. Мені також радить залишити хутір та знайти працю в Шостці.

Олексієва порада не була кепська. В Шостці з помешканням дуже скрутно, але я б міг користатися робітничими потягами і мешкати у Вороніжі. З шестирічним шкільним навчанням я б міг навіть влаштуватися в школу «фабрично-заводського навчання», але в мене «соціальне походження» для Шостки не надається.

Правдоподібно, я б зумів його «обійти» через завгоспа Петра Івановича Воронця або навіть домовитися з теперішнім рахівником колгоспу Іваном Горбачем підсунути Мурасеві на підпис папірець, з якого потім зробив би потрібну посвідку. Довідку-метрику про рік і місце народження у Воронізькій сільраді видадуть без заперечень, але у Шостці підприємство чи установа, що наймає робітників та службовців до праці, вимагає власноручної автобіографії, а мені батька, «ліквідованого як класу-куркуля», в автобіографії не згадати неможливо. Не згадуючи вже військових заводів, жодне під-

приємство чи установа на працю в Шостці мене не візьме. Залишити осамітнену Гашку на хуторі, а самому податися кудись в більше місто і там «загубити» своє соціальне походження і таким чином поліпшити для себе життя? Але для мене доля сестри важніша, ніж особисте задоволення. В Катерини можуть зайти зміни; Романові батьки змінять своє відношення до неї, на бажання Романа, або вона з кимось іншим пізнається. Варочці біля неї може забракнути місця, і вона знову буде на моєму сумлінні. Мені ще років три доведеться їсти колгоспний хліб, чекати на «батькову» ласку, коли то він «зглянеться на своїх вірнопідданих колгоспних трудівників» та задовольнить їхні стремління та надії, виражені в новоствореній примовці: *«Батьку Сталін, дай нам мила, бо вже в вошей ростуть крила»*.

В коридорах і залах палацу через гучномовці розпочали передавати маршову музику та бойові пісні, перетикані гаслами та привітаннями партії, урядові, вождеві та колгоспникам-ударникам. Олексій знав, що це означає і сказав мені:

— Ну, перша дія 'кумедії' закінчена. Спритність рук без всякого шахрайства. Швидко закриватимуть і перейдуть до «укреплення і усовершенствовання соціалістического міровоззрення». Бажаєш послухати — залишайся, а мені тут більше нема чого вештатися.

До відходу вечірнього потягу я мав ще досить часу, але слухати брехливої пропаганди про щасливе та заможне життя колгоспників мені також не бажалось, і ми, вибравши свій одяг та «одну покупку на мандат» в покійок, вийшовши за «культурну» браму палацу ім. Карла Маркса, пожартували з новітнього «Мойсея» та спритних шостенців, що додумалися назвати таку дорогу і досить культурну будівлю іменем, до якого жодні «вороги трудящего люду, хижі лакеї «капіталізму» не зможуть підкопатися.

Олексій пішов у напрямку Локоток, а я до станції. Глухівський шлях у Шостці досить широкий від середмістя в напрямку Локоток. День хоч і був похмурий, але досить теплий. Шостенців на хідниках, тих, що кудись спішили, і тих, що без поспіху йшли, було досить. Розглядатися я не мав потреби, а тому й не зауважив на протилежному боці шляху колгоспної делегації, очоленої Іваном Павловичем Вареником, що розглядалися за місцем з'їзду колгоспників-ударників.

— Гей, дядьку! — почувся мені ніби знайомий жіночий голос. Але я був певний, що мене в Шостці ніхто не знає і не

став оглядатися.

— Гей, дядьку! Грицю! — почувся знову той самий жіночий голос, дещо ближче у мене за спиною. Я обернув обережно голову і побачив Горбачову Мотрю, яка бігла навпростець до мене через шлях.

— Оце мені дядечко, — підійшовши до мене, почала жартувати Мотря. — Примусив небогу горло надривати: гукаю, гукаю, а він і вухом не веде. А що, ти вкрав у когось свитку та й тікаєш?— посмикала вона за мій сачок під пахвою. — Чи, можливо, розбагатів на подвійному заробіткові в Хуторі Михайлівському, то з бідними небогами та сестрами вже й знатися більше не бажаєш? Ходімо! — Мотря взяла мене під руку, не питаючи згоди. — Он там, по той бік шляху Іван Павлович хоче щось у тебе запитати. Свистали тобі, гукали, а ти ніби сліпий і глухий зробився,— говорила Мотря, ведучи мене під руку через шлях і не даючи мені зрозуміти, де вона тут взялася і що властиво від мене бажає.

За старими крислатими деревами, під будинком районної газети «Зоря» стояла делегація колгоспу ім. Другої п'ятирічки на з'їзд колгоспників-ударників, під керівництвом Івана Павловича Вареника, і в складі його замісника Михайла Стукала та членів: Вареникової та Маковцьової Проньок і Мотрі, що привела мене перед делегацію.

Вчора перед вечором голова колгоспу Мурась привіз з Вороніжа розпорядження про висилку делегації з десяти колгоспників-ударників на другий з'їзд, але вже не було часу скликати засідання колгоспу та визначати ударників, тому їх тільки п'ять вирядили сьогодні ранком від другої бригади, не порозумівшись з делегатами першої бригади. На ранковий потяг до Шостки вони спізнилися і мусили чекати до другої години пополудні. Шостенці, до яких вони зверталися за вказівками про місце з'їзду колгоспників, чомусь їх спровадили на фабрику кіноплівки. Там кінопалацу чи кінотеатру не виявилось, і звідам їх направили в кінотеатр у середмісті, але й там про з'їзд колгоспників ніхто нічого не знав. В Райземвідділі, через з'їзд колгоспників, ніхто не працював. Редакція «Зорі» також була закрита, з огляду на з'їзд колгоспників, згідно прибитого папірця на дверях. Але де той з'їзд відбувається — ніхто з шостенців не знав, а де той кінопалац, шостенці не могли пояснити.

Шостка — місто невелике і до встановлення совєтської влади на Україні було адміністративно підлегле Воронізькій

волості. Людність Шостки — переважно друге покоління переселенців з московських околиць, розуміє тільки базарну українську мову, а на праці та вдома користується виключно російською.

Ставши районним містом, Шостка та її міщани залишилися не підлеглими районній владі. Шостенський райвиконком — влада для району, а для міста влада — міська рада та міський партком. Районна газета «Зоря» для селян району, а для шостенців — заводські багатотиражки. Тому-то й колгоспній делегації з хуторянського колгоспу в своєму районному місті тяжко порозумітися з міщанами. Колгоспники питалися за театром-палацом, за кіно-палацом, а шостенці про таке щось і не чули. Вони добре знають про «кіно-дворець», «дворець-театр» чи просто «дворець ім. Карла Маркса».

Перевтомлені чеканням на станції Терещинській та походеньками по Шостці і розчаровані безвідповідальністю організаторів з'їзду, Іван Павлович та Стукало обіцяють мені заплатити трудовими, як справжньому делегатові від першої бригади колгоспу, та як старші хуторяни, родичі і впливові люди в колгоспі, при нагоді дати якусь допомогу, а дві Проньки і Мотря вимагають від мене, як дядька, брата і парубка, захисту для них в майже незнайомому місті й зовсім незрозумілих обставинах. Ранком Олексій був мені провідником в чудовому будинку-палаці ім. Карла Маркса та «кумедії» для колгоспників, що там відбувалася, а тепер я був змушений провадити делегацію другої бригади нашого колгоспу.

За півгодини, як передбачав Олексій, делегатів не покликали на засідання. Коли я з делегатами колгоспу прийшов в палац, все було по-старому: холуї відчиняли шкляні двері, покоївки ввічливо прохали роздягатися і опікувалися одягом. Інші покоївки запрошували реєструватися, а поважні громадянки записували делегатів у списки і видавали мандати.

В «основній точці 'кумедії' — крамничці — пересувні вішаки та облавки були вже майже порожні. Між дитячим одягом Стукалові ще пощастило знайти для сина костюм за 35 карбованців, а Іван Павлович та Проньки з Мотрею задовольнилися шкіряним взуттям та панчохами. «Одну покупку на мандат» потрібно було робити поспішно, бо голос диктора через гучномовці наполегливо нагадував: «Товаріщі колхоз-

нікі-ударнікі! Пожалуйста, зайдіте в зал засіданій. Первоє засіданіє второго с'їзда колхозніков-ударніков откривається!»

Перша частина засідання другого з'їзду колгоспників-ударників Шостенського району тривала неповну годину. Низькорослий, лисий і огрядний дядько, що нагадував більше карикатуру куркуля, який, розтопивши руки, бажає зупинити трактора, що переорює межі вузьких селянських смужок поля, ніж першого секретаря комуністів району, подякував «батькові», вождеві і так далі, за «мудре» керівництво партією, урядом та народом. Привітавши колгоспників-ударників з успіхами колгоспної праці, він потім став викликати по прізвищах тих, що сиділи за столом президії, для коротких подяк вождеві та привітів колгоспників.

Після першого засідання делегати мали півгодини перерви, і за цей час Іван Павлович та Стукало встигли відрізати по коробці сигарет, а дівчата потанцювати якогось дуже рухливого модерного танцю.

Другу частину з'їзду відкрив молодий комсомолец, мабуть ще не дуже «підкований» соціалістичним реалізмом, бо спершу привітав колгоспників-ударників, а потім, запинаючись, став дякувати товаришу Сталіну, другові і вождеві, але за що саме — мабуть був не впевнений, чи зовсім не уявляв селянського життя та сільських обставин, і цим викликав у залі веселий настрій, а не гучні оплески, як мало бути згідно соціалістичного реалізму.

Після виступу комсомольця розпочалась так звана політично-розвагова частина другого засідання з'їзду колгоспників-ударників. Накінець стали виходити артисти так званого легкого жанру, або по-селянськи «шарманщики», що під звуки «катеринки» виспівували частушки «на злобу дня» (саркастичні віршики біжучих справ), як то:

*Чушкі, люшкі-перелюшкі,
Чемберлен сідел на пушкє,
А я его по макушкє:
Ушівайся, сволочь, с пушкі!*

або:

*Господу Богу помолімся,
А почему не мне?*

Після виступу цих «артистів легкого жанру», два шарманщики-кацапчуки взялися навчати колгоспників «нових соціалістично-народніх» пісень. Один стояв на коні і проказував слова пісні, а другий ходив поміж рядами колгоспників і

заохочував їх співати вслід за «артистом» на конові. (Чи, можливо, приглядався хто з колгоспників займається «саботажом» і не роззявляє рота).

Типічна пісня, що нею кацапчуки намагались «окультурнити» колгоспників, мала такий зміст:

*Вдвойом ми жیلی с Ванькой-братом, Умпа, арарам,
Всьо делілі пополам, умпа, арарам!*

Десь біля шостої години той самий комсомолец, що розпочинав другу частину з'їзду привітом колгоспникам, а не подякою товарищу Сталіну, викликавши розпінтих кацапчуків з кону й залі, нагадав їм, що це таки завдяки турботам «любимого вождя і друга», товарища Сталіна ми зібралися в цю прекрасну залю, щоб відпочити тілом і душею після наших тяжких трудів. Після двогодинної перерви, делегатів запросили на третю частину. При виході з залі кожний делегат отримує безкоштовний квиток на вечерю в фабриці-кухні.

Голод мені докучав, бо я від спожитого окрайця хліба з водою ще світанком дома жодної крихти якихось харчів не мав в роті, але й останній вечірній потяг з Шостки відходив щось за кілька годин перед сьомою годиною, а тому я бажав залишити делегацію колгоспу і, не вечерявши, їхати додому. Але Проньки та Мотря про це й слухати не хотіли, ставлячи мені докором споріднення та парубоцтво:

— Ніч. Небогу може якийсь посіпака в темний кут затагнути. Чужий кут 'лихий як прут. Ти, дядечку, доглянь за нами. Та й дружини Івана Павловича та Михайла Прокоповича можуть нас ревнувати.

Мою поїздку додому знову довелось відкласти. Ми домовились їхати всі разом останнім нічним потягом в одинадцятій годині 30 хвилин перед північчю.

На фабриці-кухні делегатам з'їзду колгоспників-ударників жодної уваги не приділяли ні кухарі, ні рознощиці. Маєш талон (квиток на вечерю) — займай місце за столом, і тобі принесуть сто грамів хліба, тарілку зупи та пару ложок гречаної каші. Хліб у Шостці, хоч і випіканий по-соціалістичному, але не глевкий, не кислий і не з підпаленою шкоринкою. Зупа — згідно Ленінової вказівки Сталінові: «Щоб сала й не показував». Гречана каша добре зварена і впріла, але до неї потрібно було б дещо масла або молока, а так — то хоч водою запивай, дещо засуха. Пити воду на фабриці-кухні чомусь не заведено. Бажаючим напиться води рознощиці

радили піти до колонки на подвір'ї фабрики-кухні. Про харчування на фабриці-кухні шостенці жартома кажуть: «Фабрика модерна, їжа мокра й тепла, жити будеш, але потрудитися над майбутнім поколінням бажання не виявиш».

На виході з фабрики-кухні після вечері ми зіткнулися з Олексієм, але він, зауваживши мене в товаристві незнаних йому двох чоловіків та трьох дівчат, подумав, що я спіймався з незаконним мандатом і тепер ці люди розшукують за ним, вийшов за нами назирцем на вулицю і подав мені знак рукою, щоб я відійшов від гурту.

— А ти що? — спитав він стривожено. — Спіймався з незаконним мандатом? Хто ті люди?

Запевнивши його про підтвердження наших мандатів офіційною колгоспною посвідкою, я розповів йому, яким чином я став провідником офіційної колгоспної делегації.

— А гроші маєш? — повеселівши, запитав він.

— Маю.

— Скільки?

Три карбованці з копійками.

— Я про це знаю, — заперечив Олексій. — Дома гроші маєш?

— Щось біля шістдесяти карбованців ще залишилось.

— Це також не гроші, — почухав потилицю Олексій. — Нам потрібно не менше як по пару соток на брата. А з твоїх спільників-делегатів грошовитого дядька нема?

— Можливо котрийсь з них і має, але тобі дві сотні напевно не позичить, — сказав я йому відверто.

— Не мені. Тобі. Вам, колгоспним делегатам, потрібно чималу купку грошей на завтра. Я для себе якось за ніч роздобуду, а ні, то продам костюм. Братові дарунок гарний був би на Великдень, але шкода й нагоди не використати. У залі палацу вам байки розповідали, а біля палацу дві автомашини мануфактури розвантажували. Завтра знову буде «кумедія» — «Одна покупна на мандат». Послухай мене і використай нагоду. Ніч не поспиш, але шкодувати потім не будеш, — запевняв мене Олексій і вернувся у фабрику-кухню вечеряти.

Олексія з васильківчан ніхто не знав, але Іван Павлович та Михайло Стукало з його братом, Іваном, парубкували, а тому з недовір'ям поставились і до Олексія.

— Ти чув про те, щоб замість зборів ярмарок хтось влаштовував? Нас післали на з'їзд, а не на ярмарок. Ти

уявляєш, скільки мануфактури вміститься на двох автомашинах? У тій крамничці ти був і ми були. Там немає ні полиць на мануфактуру, ні навіть місця. Іван любив робити з мухи вола, і його брат не розумніший,— запевняли мене Іван Павлович з Стукалом.

Я не мав жодних підстав не вірити Олексієві і псувати стосунків з моїми небогами, Стукалом та Іваном Павловичем. Небогам я ніби дав слово честі дядька, в Хуторі Михайлівському, два місяці тому. Тепер ігнорувати їхнє наполегливе прохання залишитися з ними в Шостці до кінця цього з'їзду не випадало. Михайло Стукало був комірником другої бригади, і він вже мені дав був пару ковшів гречки, коли нам було скрутно з харчами. Іван Павлович вважає мене своїм швагром, незважаючи на теперішню дружину. Не послухати їх — значить наразити себе на можливі неприємності в майбутньому.

За мою пропозицію поїхати мені самотньому на хутір вантажним потягом та попередити батьків та дружин, щоб підготували гроші, Іван Павлович та Стукало на мене розгнівалися і стали доводити, що я бажаю наробити тільки заколоту на хуторі та осоромити їх як керівників делегації. Їхні докори ніби були слухні. Я не був певний, що Олексій говорить правду, а до того в розпорядженні райвиконкому про висилку делегації на з'їзд колгоспників було виразно зазначено, що з'їзд матиме двоє засідань. Одне відбулося вдень, а друге відбудеться ввечері.

— Пристав до нас, то й тримайся з нами до кінця. Закінчиться з'їзд сьогоднішнім вечірнім засіданням, то й поїдемо всі разом додому об одинадцятій годині 30 хвилин останнім нічним потягом і забудемо, де були. Якщо дійсно друге засідання відкладуть на завтра, то ночі не доспимо всі разом, а можливо Мурась, розщедрившись, коней дозволить вжити — приїдемо підводами, і тоді з мануфактурою не потрібно буде по потягах тягатися. Підемо назад в палац, на засідання, і там докладно розвідаємо,— не то наказом, не то порадою переконували мене Іван Павлович та Стукало, і я їх слухався до закінчення з'їзду.

Мої ровесники та шкільні друзі-вороніжці в колгоспники-ударники не потрапили, та й з них мало хто залишився працювати в колгоспах. Іван Павлович має зятя — колгоспного активіста в колгоспі ім. Жовтня, а Стукало — в колгоспі ім. Сталіна. Та й парубкувати їм доводилося з воро-

ніжцями, що сьогодні в колгоспах «ударнічають» на «теплих» колгоспних посадах — бригадірами та ланковими. Повернувшись в палац ім. Карла Маркса, Іван Павлович з Стукалом розшукали знайомих вороніжців і, порозумівшись з ними, вияснили, що дійсно друге засідання з'їзду відбудеться завтра вранці. Щодо вивантаженої мануфактури, вони не певні, але також вже чули. Зять Івана Павловича навіть запевнив нас ночівлею в його хаті, і при потребі навіть по сотні карбованців для нас всіх зможе роздобути.

— Журитись нема чим,— запевнив зять Івана Павловича в присутності всіх нас хуторян. — Засідання з'їзду закінчиться, тоді й знатимемо, що далі плянувати. До відходу останнього нічного потягу з Шостки часу ще досить.

Коли час проводити на безділлі або в очікуванні, то часу від розмови Івана Павловича з зятем до одинадцятої години 30-ти хвилин, коли відходив останній нічний потяг з Шостки, було досить. Але коли людина чимось захоплена або пильно зайнята — час пролетить непомітно.

О восьмій годині, як попередньо було заповіджено, засідання з'їзду не розпочалось, і ми з годину провели біля «шарманщиків», намагаючись щось більш вартісного виграти на кольорі карт чи підрізати ножицями з зав'язаними очима.

Від дев'ятої години нам щось більше години показували виступ справжніх артистів: співаків, музикантів, танцюристів та факірів. Після півгодинної перерви нам показували циганський табір в кольоровому освітленні та жартівливі сцени з селянського побуту. Закінчилось це все десь за декілька хвилин перед дванадцятою годиною ночі. Свого зятя, чи будь-кого з вороніжців, Іван Павлович в палаці ім. Карла Маркса не зміг розшукати, бо він, правдоподібно, не чекаючи закінчення другої частини художнього виступу артистів, від'їхав додому останнім нічним потягом. Іти нам пішки додому 30 кілометрів — потрібно не менше шести годин. В нічну пору та після турботливого дня це майже не під силу, а до того завтра ранком як делегатам потрібно буде вертатися на з'їзд. Будинок станції Шостки не пристосований до обслуговування пасажирів почекальнею. Від півночі до шостої години ранку опустілий, обезлюднений, замкнений будинок, а під будинком на пероні до ранку ми можемо добре намерзнутися. Палац ім. Карла Маркса опустів не тільки з делегатів-колгоспників, а й холув та покоївок, а ми стояли на широких лискучих східцях палацу і не знали, куди подітися чи де перебути до

ранку в нашому, не своєму районному місті. Нами поцікавився один з робітників, що приходили в палац як виборальники, вартівники та їхні наглядчі, і взявся нам допомагати; він знайшов десь в палаці ще запізнілого працівника райземвідділу, а той завів нас ночувати в приміщення райземвідділу.

Переспали ми столах. Поснідали в фабриці-кухні куснем хліба, двома вареними яйцями та солодкою шклянкою чаю, завдяки заходам того молодого службовця райземвідділу, і десь о дев'ятій годині прибули до палацу ім. Карла Маркса продовжувати свої обов'язки делегатів з'їзду колгоспників-ударників Шостенського району. Порядок в палаці цього дня був дещо змінений: холуї в червоних киреях, з позолоченими шнурками через плечі та в білих рукавицях стояли перед віхдними дверима і чемно зверталися до кожного:

— Будь ласка, ваш мандат, товариш колгоспник! — перед тим як нахилялися з протягнутою рукою відчиняти шкляні двері.

Покоївки в червоних фартушках-запасках чемно обслуговували біля вішаків з одягом, а ті, що були в синіх фартушках-запасках, пропонували шклянку гарячого чаю замість вчорашньої «одної покупки на мандат».

Шарманщиків з своїми «чорна програє, а червона виграє» призами, патефонами та наукою модерних танців, більше на коридорі не було, і навіть перегородки від їхніх «заведень» зникли з коридору.

Делегати воронізьких колгоспів та навколишніх сіл, незважаючи на весняне бездоріжжя, поприїздили хто возом, а хто саньми, і отаборилися на майбутньому спортовому майдані.

Зять Івана Павловича вибачився перед нами за вчорашній поспіх на потяг, через що забув за нас, але за позичку нам грошей мабуть також «забув». А чи Іванові Павловичеві він позичив, чи можливо він ще з дому мав десь біля сотні карбованців — я напевно не знаю.

Перед входом до залі засідань холуї в чорних краватках-метеликах чемно запитали в нас за мандати, які вони відбирали від делегатів, що дало навіть причину Івану Павловичу пожартувати з мене:

— Наробив би вчора переполоху на хуторі, а сьогодні навіть папірця не маєш, де б можливо було прибити печатку «Одна покупка».

Рівно о десятій годині засідання з'їзду відкрив той

самий лисий опецькуватий чоловіча, що подібний більше на куркуля, ніж на комуніста, довгою промовою про «мудрість» вождя та відданість йому, партії та урядові колгоспників Шостенського району, і в кінці запропонував колгоспникам-ударникам вислати привіт-телеграму товаришу Сталіну, вождеві, батькові, корифеєві і так далі. Ми мусили вставати та голосно плескати в долоні, щоб ухвалити телеграму, а коли ми всілися і ляпання в долоні вщухло, нам оголосили, що робота з'їзду колгоспників-ударників закінчена. Делегати, вийшовши за двері цієї залі, вважатимуться звільнені від обов'язків і в залю повернутися не зможуть. Хто бажає набутти пам'ятку-дарунок про з'їзд, нехай виходить з залі праворуч (у ті двері, що ми з Олексієм виходили перший раз до крамнички за «одною покупкою на мандат»), а хто ні — нехай виходить ліворуч. Більшість делегатів ринула напролом праворуч. Призначені нам місця знаходилися майже біля самих дверей, то волею обставин ми одні з перших вийшли праворуч і широкими сходами потрапили на другий поверх, де в просторій залі були полиці, прилавки й облавки, закладені звозами мануфактури. Десятків з два проворних продавців не питали за мандатом, щоб позначити покупку, і не попереджували: «Три метри чи десять метрів в одні руки», а питали: «Що бажаєте?» і «На яку суму?». Ті, що послухали таких, як Олексій купували мануфактуру звозами. Зять Івана Павловича, правдоподібно, розщедрився сотнею карбованців, бо він з чималою частиною звозу вийшов за двері залі. Стукало та дівчата мали своїх грошей карбованців по двадцять, а в мене коли продавець запитав, що саме я бажаю та на яку суму, я відповів:

— На троячку ситцю.

— Три двадцять, то відріжу чотири метри.

В кишені я зібрав копійок щось вісімнадцять, але продавець, не рахуючи, змахнув їх рукою з прилавка і віддав мені згорнутий шматок рудуватого ситцю.

Вийшовши з палацу на широку алею під'їзду, ми ще кілька хвилин постояли, полюбувалися його будовою, подивились з заздінстю як колгоспники та шостенці звозами зносили звозами мануфактуру на вози та сани (не понесе ж цілий звій мануфактури по місту!). Пожартували зі свого хуторянського відсталого розуміння соціалізму старою народньою припо-відкою:

— На весіллі були, молоду бачили, мед-вино пили, по

губах текло, але в рот не попало.

Прийшовши на станцію, ми опам'яталися щойно біля віконця квиткової каси, що в нас порожні кишені. На шість осіб нашої групи в наших кишенях дрібних грошей не на-збиралося й карбованця 30-ти копійок на один квиток до станції Терещинської.

Іван Павлович та Стукало відмовились дивитись за якимось знайомим вороніжцем, щоб позичити п'ятку на квитки, і готові були йти додому пішки, але мої небоги не втратили в мене довір'я і йти пішки відмовились:

— Наш дядечко нас в Хуторі Михайлівському не підвів. Вчора добре радив, нехай ще й сьогодні за нас потрубується.

Де працював Грицько Крисько вагарем, я добре знав, і знав, як зайти до нього в будку непоміченим. Але Грицько працював на іншій зміні, а його змінний вагар, також знайо-мий вороніжець, порадив мені звернутися до Петра Андру-сенка або до Івана Коноплі.

— Вони твої хуторяни, і ти зними краще порозу-мієшся,— порадив мені вагар.

Іван Конопля, чоловік племінниці Івана Павловича Соньки, був одним з більших начальників на залізниці. Мені два рази не випадало звертатися до нього за позичкою п'ятки. По-перше, щоб не соромити Івана Павловича, а, по-друге, щоб бува не навести на його підозріння наглядачів порядку. Підгляне «всевидячеє око», що група колгоспників-спекулянтів з клунками зверталась до Коноплі з якимись справами і подумає, що Конопля також спекулянт.

Між вантажниками я також не знайшов Петра, бо він працював на нічній зміні, але вантажники — люди без пересу-дів та без страху перед «всевидячим оком», поцікавилися, для чого мені саме потрібно Петра, і порадили звернутися за допомогою до його сестри Нюрки.

— Нюрка — наш касир і наш «хліб з маслом», якщо не знайде в себе п'ятки, то в касі позичить,— жартували вантажники.

Нюрка не тільки згодилася позичити мені п'ятку, але пішла зі мною до своїх шкільних подруг, перевідати їх, і купила нам всім квитки за свої гроші не до станції Терещинської, а до роз'їзду Пирощини.

Третього з'їзду колгоспників-ударників «батько» чомусь не скликав. Офіційно мені потрапити в ударники було на заваді моє соціальне походження.. Народи передовиків сіль-

ського господарства час від часу відбувалися все ще в палаці ім. Карла Маркса. Я самотужки і з Олексієм декілька разів намагалися, вдаючи колгоспників-делегатів, проникнути в палац на нараду, але холуї в червоних киреях з позолоченими шнурками через плечі та в білих рукавичках вперто не бажали нам відчиняти скляних дверей палацу і завжди вимагали: «Будь ласка, товариш колгоспник, ваш мандат!» або: «Товариш колгоспник, вашу командіровку!»

«Кумедії» в московському «царстві» відбувалися й відбуваються ще й дотепер, але побути на них «безкоштовно» не всім і не завжди вдається.

В ШТАНЯХ ЖИТИ МОЖЛИВО, А БЕЗ НИХ БІДА

Ще не було оголошено «мудрим» нової «мудрости» — «Жіть стало лучше, жіть стало веселей», але в нас з Гашкою життя внормувалося і майже не відрізнялось від решти хуторян. До нового врожаю нам мало вистачити житнього борошна на хліб. Проса, гречки та ячменю також мали дещо на кашу, а картоплі «натягали» так, щоб вистачило ранком на зупу до нової. Вошей ще остаточно не збулися, бо достатньої кількості білизни ще не мали, але вони наших заходів налякалися, сиділи по рубцях та попід латками, а на поверхню не вилазили. Гашка мала пару спідніх сорочок, суконку з светром для свят та неділь і спідницю з кофтою на будень та до праці. У мене появилася нова куртка, нова сорочка на свято, а то й більше — костюм. Іван Павлович, правдоподібно, відчуваючи свою провину за нерозважність під час з'їзду колгоспників-ударників, десь на якійсь нараді колгоспного активу, роздобув костюм з так званої «чортової шкіри», але на нього був малуватий, то він мені запропонував за ту ціну, що він купив. Двадцять чотири карбованці — гроші невеликі, але я тепер в новому костюмі не боявся підставити Наталці вухо, щоб вона йому шептала нові сни.

Город дядька Клима колгосп приділив Ворошилу, а нам з Гашкою виділили під город ще кращої землі на колишньому городі брата дядька Клима Івана, та й не півгектара, як переважній родині колгоспників, а 0,65 гектара. «Помилка» в списках зайшла через «недогляд» Івана Павловича, але ніхто з колгоспників йому на це уваги не звертав, так ми й надалі користувалися побільшеним городом. 0,15 гектара для кол-

госпника — чимала допомога в забезпеченні родини харчами та прибутком з продажі врожаю на городі. Минулої осені ми хоч городу ще й не мали приділеного колгоспом, але Петро Хомич про нас не забував і дозволив посіяти півгектара жита в Займі, наступна зима не марить голодом для нас з Гашкою.

На колгоспній праці нас ніхто не випихав вперед на якусь тяжчу працю, і не залишав позаду, мовляв, котресь з вас до такої чи іншої праці не надається, а тому почекайте до завтрашнього наряду, як це бувало на Васильківщині за бригадирування Суклетовича. Бригадир другої бригади Макар Ілліч Родіонов, хоч і був довголітнім хуторським комнезамом, але одружившись з Симанцівною Катериною, при звичався до господарства, тепер і в колгоспі був перше людиною, а потім колгоспним бригадиром. Наше сирітство Макарові було не байдужим. Особливо Гашку він завжди приділяв для праці з досвідченими жінками, де вона не тільки при звичавалась до праці, але й набувала досвід жіночого хатнього господарювання та обходу біля себе, як доростаючої дівки і можливої чиєсь дружини.

Ланкова система праці в колгоспах була примусовою, і вона виглядала добре тільки в пляхах на папері, але в щоденному житті колгоспників вживати її можливо тільки тимчасово, бо зимова праця в сільському господарстві відмінна від весняної, весняна від літньої і так далі. Ланку плугатарів можливо використовувати від ранньої весни до пізньої осені, але з ланкою косарів так поступити неможливо, бо косарям праця розпочинається сінокосом, а до того скосити сіно та зібрати його потрібно на протязі тижня, не більше двох. Сама ланка косарів з цією працею справитись не в спроможності. Ланка боронувальників у колгоспах вважалась своєрідною, «примусовою» (табором примусової праці). В нормальних сільськогосподарських умовах, при незасмічених ланах, норма виробітку для одного боронувальника троє коней, в один слід, сім гектарів ріллі зараховувалося півтора трудодня. Але колгоспні лани за час «соціалістичної перебудови села» позасмічувалися бур'яном та пирієм. За браком досвідчених ковалів, колгоспні плуги належно не лагоджені і часто невідповідно відремонтовані досвідченим плугатарем, ними справно орати тяжко, але недосвідченим та малосильним — зовсім тільки псувати ріллю. Колгоспні коні також не однакової сили та однакового при звичавення ходити над бронзою. А тому плуга-

тарі (одні змушені з огляду на коней, а інші через свою неспритність та недосвідченість) відвертають плугами неоднакові скиби землі, від чого рілля залишається кострубатою та з огріхами. Ходити боронувальщико́ві та коням по такій ріллі тяжко, що збільшує втому коней і людини та зменшує виробіток трудоднів. Дещо розрівняна і підсохла рілля для коней та боронувальщиків — нова проблема. Висохлий бур'ян та пирій набивається між зуби борони і обтяжує коней та робить ріллю знову кострубатою. Боронувальщик в таких випадках мусить бігати від борони до борони і звільняти їх від бур'яну та пирію підкиданням борін, що перевтомлює його до знемоги.

В другій бригаді ланка бронувальщиків існувала згідно плянів на папері, але Макар не бажав надуживати своєї бригадирської влади і посилав боронувати молодших чоловіків та нас, парубків, по черзі, незважаючи до якої ланки хто прикріплений, з чого завжди на наряді зводилися порахунки колгоспників з бригадиром або з тими, що вхитрялися свою чергу обійти.

Нехить колгоспників до боронування ми вирішили з Грицьком використати, щоб потрапити в список колгоспників-ударників на третій з'їзд і по можливості добре «підлататися». В додаток до того — дістатися на курси трактористів до новоорганізованої у Вороніжі МТС. Маючи на увазі ці дві можливості, ми звернулися до бригадира Макара з пропозицією:

— Висунеш нас восени в колгоспні ударники і запевниш нам першенство в делегати на з'їзд колгоспників-ударників та в кандидати на трактористів — будемо боронувати ціле літо, скільки і коли матимеш потребу.

Макар з радістю згодився і дав слово честі, що нас не підведе і про нашу умову не забуде. Ми приборонували ярину, пар під гречку і вже кінчали приборонювати посів гречки, як зі мною трапилась пригода. Того дня ми мали замість шести запряжених у борони коней (як вимагала норма) — цілий десяток. Гони були довгі. Пирій з пересохлої ріллі витягувався дуже легко, і мені потрібно було досить швидко метатися, щоб звільняти пирій з зубів борон, підкидаючи їх. Вже майже перед закінченням лану я нахилився підкинути борону, а розігнутися вже не зміг: живіт обважнів, ніби хто туди каменюку вкинув. Присівши на ріллі, я запевняв Грицька й себе, що це можливо тільки забурення від неякісної їжі, і коли спорожнюсь то біль вщухне, але Грицько закін-

чив боронувати лан, а все розігнутися не міг, а до того з правого боку під животом випукла кулька з куряче яйце. Оглянувши вдвох мій живіт, ми прийшли до переконання, що у мене прорвався здір в животі, або як це в народі називають, в мене обсунувся живіт і витворив грижу.

Підперезавшись зайвим повідком, я допоміг Грицькові повипрягати коней з борін та поскладати борони на воза, а вже скидати їх з воза та розводити коней в стайню не зміг; порачкував додому.

Вечором Ворошилова Оксана та сусідка Ворончиха Катерина з мого живота «каменюку» ніби випхали і гулю назад в живіт запхали. За ніч болі в животі ніби зникли, але коли я встав з ліжка, то гуля знову випнулась і «каменюка» назад в живіт вернулась. Для мене не було інакшої ради, як звернутися за допомогою до баб-шептух Вареничок, Євдохи або Сукліти на Першій Васильківщині, або до лікаря у Вороніжі. Після підобрання живота бабами-шептухами людина не завжди позбувається грижі, але коли лікар зашиє прорваний здір — допомога людині певна. Я вирішив спочатку звернутися до лікаря.

Заки я підперезував живіт та добрався на подвір'я бригади, наряд був уже Макаром розданий і колгоспники роз'їхались працювати. Макар співчував мені, але коня зайвого на стайні не мав і радив мені почекаати до завтра. Я спочатку згодився, а потім передумав:

— До завтрашнього ранку мені потрібно терпіти болі. Завтра потрібно буде комусь їхати зі мною у Вороніж, щоб забрати коня на хутір, коли мене залишать в лікарні для операції, а я краще сьогодні доберусь якимось до Вороніжа за допомогою костура або якоїсь випадкової підводи і за тиждень-два звідти прийду здоровий.

Підперезаний мотузком, окрилений надією та з рокарукуватою палицею під пахвою я добрався до Воронізької лікарні ще перед полуднем. В лікарню мене без оглядин лікаря не взяли, а лікар, як я довідався, у Вороніжі залишився самотній Разнатовський, і він хворих приймає не в лікарні, а в тому будинкові, де він мешкає.

Разнатовський «лікував» Анютку, доки в неї матка загнилася. Він, будучи головним лікарем Воронізької лікарні, відмовився прийняти матір в лікарню з політичних причин, бо вона була «лишенкою голосу». По його розпорядженню, її батька ще живого викинули з лікарні в трупарню. Тепер і я

прийшов до нього. «По смерть чи по здоров'я», — міркував я, шкандибаючи від лікарні до мешкання Разнатовського в будинкові колишньої земської лікарні. Разнатовський, людиноненависник-коновал, поляк з походження, вислужник ще «дому Романових», та теперішні «царі-вожді» винищували лікарів-вороніжців та позаганняли їх в «козячий ріг», ПО ЗАКУТКАХ Есесерії, а йому довірили нагляд над життям і здоров'ям обездолених вороніжців.

Прочитавши на дверях прибитий папірець про те, що «Прийом больных во 2-м часу дня, за исключением выходного — шестидневки», я подумав, яке саме число сьогодні? Переконавшись, що то не був вихідний шестидневки, я вирішив не признаватися, що я син Трохима Сірика, і пішов через дорогу під старі осокори відпочити в затінку та почекати до початку приймання хворих лікарем Разнатовським.

Клинкуватий парк, що між Новгород-Сіверським шляхом та вуличкою від ярмаркового майдану до колишніх Гудиминих палат і теперішнім будинком школи, був обсажений з усіх трьох боків осокорами, правдоподібно, тоді, як вороніжці виставляли погруддя царя Александра Першого на високий дерев'яний п'єдестал. Коли я познайомився ближче з Вороніжем, навчаючись у вороніжській семирічці, а особливо два роки в колишніх Гудиминих палатах, на п'єдесталі колишнього московського царя було погруддя Тараса Шевченка, а в пожежних сараях, що були розташовані в основі трикутника, на колишньому земляному оборонному валі ще стояли поіржавілі пожежні помпи, валялися клепки з розсохлих бочок та висіли замки на воротах. Діти та школярі використовували парк для гри в м'яча та цурки, а пожежний сарай — для переховування гілок, цурок та різної особистої власності, що могла придатися для гри чи на щось інше, але не мала великої вартості. Кожна група дітей мала «свою» підірвану дошку в задній стіні сараю і за своєю сховкою пильно доглядала.

Воронізька молодь у свята та в неділі в цьому паркові влаштувала загально-воронізькі танці, але не за моєї пам'яті. Старші учні казали, що навіть у паркові різні драматичні аматорські гуртки виставляли п'єси, влаштували змагання хорів і навіть мали велику духову оркестру. Старші вороніжці влаштували в парку виставки плодів землі, досягнень у тваринництві, мистецьких виробів і всього того, чим міг хто з вороніжців похвалитися перед сусідами та земляками.

Тепер тільки за два роки, відколи я був останній раз у цьому паркові, все змінилося. Не стало погруддя Шевченка і дерев'яного п'єдесталу. Цегляна основа була розібрана, а цегла поскладувана в чотирикутні клітки, мабуть якомусь активістові на ремонт печі. Пожежні сараї зникли, мабуть також на опалення якщо не активістам, то, правдоподібно, сусідам парку. Самого парку, мабуть, вже довгий час не вживали ні діти, ні молодь, а вороніжцям тепер немає чим пишатися та виставляти свою працю. Вони перестали користуватися парком ще від осені 1930 року. Парк заріс бур'яном та будяками.

Замріявшись під осоком за долею парку та моїми двома шкільними роками, що були пов'язані з ним, я мабуть задрімав і не догледів, що на прийом до лікаря потрібно заходити в будинок з двору, а не в двері з вулиці, і коли пожежник телепну у дзвін на дзвінниці Миколаївської церкви два рази, а я, наслідуючи якусь старшу воронізьку жінку, зайшов в почекальню, там уже було десятка з два чоловіків та жінок в черзі для оглядин Разнатовським. В черзі мені довелося чекати мабуть години зо дві, заки огрядна санітарка відчинила переді мною двері і сказала: «Слідуючий».

Разнатовський сидів за досить великим столом в просторій кімнаті і щось записував у розгорнутій перед ним книзі, не підняв навіть своєї виголеної, як то кажуть, ніби коліно, і чимось лискучим намазаної голови, і почав випитувати мене та записувати в книгу:

— Прізвище? Ім'я? Вік? Коли попередньо був у мене на прийомі? На що скаржишся?

Задовольнившись моїми відповідями та записавши в книгу, він поклав олівець та, випроставшись на стільцеві, звів на мить на мене очі і почав випитувати мене за хворобу, блукаючи очима по стелі.

— Що з твоїм животом?

— В животі маю болі, а права сторона живота біля ядер опухла,— пояснив я ще раз Разнатовському.

Маєш тільки опухлість живота чи випуклість?

Ощупавши свій живіт і переконавшись, що гуля все ще випинається з живота, я сказав йому, що маю опухлість і гулю.

— Велику?

— Не велика, але дуже болить. Можливо, з куряче яйце,— пояснив я йому.

— І ти аж з хутора приплентався мені тут заважати? — розгнівався Разнатовський. — Бажаєш, щоб я тебе поклав у лікарню, витрачав на тебе час і державні гроші? Бажаєш, щоб я і санітарки з тобою в лікарні няньчилися, коли у вас на хуторі люба баба-шептуха тобі живіт підбере і дасть тобі пораду! Геть мені звідціль! Наступний,— буркнув він до огрядної санітарки і знову нахилив свою виголену голову над розгорнутою перед ним книгою.

Пришкандибавши знову під затінок осокорів, розчарований «допомогою» Разнатовського, я розплакався і цим мабуть розбурхав болі в животі. Я пробував підтягнути мотузкою, підтримувати живіт обома руками, спиратись на костур так, щоб правою ногою не доторкатися землі, ліз рачки у полі та лісом, коли не було близько людей, і тільки вже після заходу сонця добрався до двору Вареникової Євдохи на Першій Васильківщині.

Баба Євдоха, не питаючи мене, хто я та чого до неї прийшов, запросила в хату і сказала лягти на лаві, головою до покуття. Помивши руки над помийницею, обмачала докладно мій живіт, запалила лампадку перед іконами, приклякнула на коліна біля лави, де я лежав, і довший час шептала молитви та час від часу торкалася пальцями лівої руки до випуклої гулі на моєму животі.

— Тепер, синку, з Божою допомогою, підберемо тобі живіт.

Перехрестившись останній раз і вставши на ноги, баба Явдоха взялася розперезувати мотузок, пасок і стягати штани з мого живота.

— І виростеш ти, синку, здоровий та кріпкий, як дуб,— говорила весело і голосно баба Явдоха, запихаючи пальцями гулю в живіт та перебираючи своїми пальцями й пересуваючи кишки. Щось там в моєму животі зрушилось з приналежного йому місця. — І не чіплятиметься тебе більше ніяка хвороба. І будеш ти радіти і славити схід сонця благословенного кожного Божого дня. І не забудеш ти помолитись за душі праведників перед кожним заходом сонця — світла Господнього.

«Навести порядок» в моєму животі бабі Явдосі не забрало багато часу. Вслухуючись в її слова молитви, чи ще не чутого мною заклику-закляття баб-шептух, я забув за болі в животі. Баба Явдоха сказала:

— Болі та неміч, ідіть на темні ліси, у нетри, у тіпкі

болота! — Підтягнувши мої штани, застібнула гудзика на них і закрила живіт сорочкою. Я вже більше не відчував болі в животі.

Замовкнувши, баба Явдоха знову стала на коліна перед іконами. Перехрестившись декілька разів та поклонившись іконам, встала, взяла мовчки дійницю і пішла доїти корову. Лежачи горілиць на лаві, я обмацував свій живіт, те місце, де була випукнута гуля, і сам собі не довіряв: болів у мене живіт, чи це тільки я прокинувся від якогось кошмарного сну і передумую його перебіг? Лежу я в лікарні після вирізання грижі, чи у баби Явдохи на лаві?

Лампадка ще блимає червоним світлом перед іконами, нагадує хату баби Явдохи, а усунутий з живота біль заперечує мою свідомість про те, що баба Явдоха своїми струдженими руками, молитвою та якимись закличками могла зробити те, що лікар зробити не забажав.

Баба Явдоха, повернувшись у хату з дійницею молока, вивела мене з задуми та нагадала дійсність. Перецідивши молоко в глечики та вимивши дійницю і цідилку теплою водою, витягнутою з печі, вона витерла руки насухо рушником і, знову розстібнувши гудзик на моїх штанах, докладно обмачала мій живіт і сказала вставати з лави та допомогла затягнути туго пасок низько на животі. Потім налила шклянку ще теплого молока з глечика і, передаючи мені, сказала:

— Бог не без милості, козак не без долі. В тебе тільки з одної сторони не дуже міцний здір, але це тільки через довге голодування та тяжку працю. Будеш на себе вважати — заживе. Випий оце та йди тепер, синку, з Богом. Дуже не скачи, не бігай швидко, не піднімай тяжке та не журись багато за свою долю. Всім людям тепер тяжко, але з Божою допомогою все можливе.

Коли я її подякував, поцілувавши руку, баба Явдоха крізь сльози вимовила: «Бувай здорові!»

Дякуючи Богові та бабі Явдосі, я й до старости літ не мав турбот з правою стороною мого живота.

Кличка «брати» на нас з Грицьком з парубоцької ватаги перенеслася і в колгоспну бригаду після виявлення нашого бажання бути колгоспними боронувальниками ціле літо. Тепер один «брат» захворів і не зможе бігати за боронами деякий час. Макар не став надуживати своєї бригадирської влади і не став посилати Грицька на боронування, щоб не змінити клясово-братської лінії, як він любив пожартувати. Іхали

скирдувальники ланки Павла Симанця з дівчатами та молодцями на сіножать на урочищі Скорик, він післав і нас з Грицьком стягувати кіньми копиці до стога. Стягувати копиці конем до стога — це для підлітків. Прив'язану до двох посторонків довгу загострену спичку підпхав під копицю сіна, обвів її мотузком та прив'язав кінець до посторонка. Гукнув на коня «Ho!» — і копиця, ніби на grindжолах по снігові, поїхала по скошеному лузі.

Де саме починається річка Есмань — в Синельникових лісах та болотах чи тільки-тільки від з-підесманських джерел, що пробилися з-під каменю піщаника так званої Середньоруської височини — напевно не знаю, і у верхів'ї Есмані не доводилось бувати, але приблизно на лінії сіл Собичево-Землянка Есмань натрапила на відріг Середньоруської височини з нетовстими пластами каменю-піщанику, засипаного місцями товстим шаром піску, і на протязі біля двадцяти кілометрів була змушена пробивати собі русло в сипучому піскові, спадаючи місцями біля трьох метрів на кіло метрі. Від Пирощини Есмань сповільнювала свій біг. За мостами натрапила на товстий пласт глини, звернула круто на схід і потім текла широкою долиною аж до Наддеснянського лівого піщаного берега. В долині були тільки дві гатки: на Холодівщині та біля Пристані, що пізніше стали з якихось мені невідомих причин перейменовані на Московське. Нижче Пристанської гатки розлогі луки біля двадцяти кілометрів до першої п'ятирічки належали навколишнім хуторянам, клишківцям та чеплівцям. Від початку першого п'ятирічного пляну долина Есмані вище Пристанської гатки перейшла у власність Київському торфо-трестові для видобутку торфу. Половина долини нижче гатки — для видобутку сухого розпильного чи так званого торфу. Решта долини стала власністю радгоспу ім. Петровського. Торфо-трест, поруйнувавши гатки, влучаючи гатку на Мостах та осушивши болото, безперебійно видобував торф, але радгосп ім. Петровського не спромігся загосподаритися ні на лузі, ні на полі, і вже в 1934 році відмовився від луку на Скорикі. Шостенський райземвідділ розділив Скорик між воронізькими колгоспами. Колгоспові ім. Другої п'ятирічки дістався чималий шмат Скорикі на лівому боці Есмані. Минулого року влітку мені на Скорикі не довелося побувати, через працю з Воронцем на жатці, але хлопці, що побували на Скорикові з косарями, гребцями та скирдувальниками, вихвалялись прихильністю дівчат набережного хутора Губарівщини, та воронізьких кол-

госпів, що мали сіножаті на правому боці Есмані.

Виряжаючись на Скорик не менше, як на тиждень часу, ми з Грицьком належно підготувалися. Перш за все запаслись кіно-плівкою та фотоапаратом, щоб зробити декілька світлин з Івги для Грицька, чи навіть Грицька з Івгою, а по-друге, понадягали нові штани та сорочки, щоб не соромитися латками. Окрім Івги, нас ще цікавили дівчата воронізького колгоспу ім. Жовтня. Весною нашому колгоспові наказали «становитися на вахту» прориву посіву цукрових буряків. Ланка плугатарів тиждень орала в колгоспі ім. Серпа та Молота, а ми з Грицьком кінчали боронити ріллю в своїй бригаді. Другого тижня плугатарі їхали орати в колгосп ім. Жовтня. Нам боронувати вже ріллі не було, ми також пристали до ланки плугатарів.

Засновуючи колгосп на Троєщині, тамтешні комнезами все ще не забули свого великого сусіда Панька Куліша і назвали колгосп його іменем. А можливо заклали колгосп в Паньковій садибі, — я напевно сказати не можу, бо з Троєщиною дуже мало ознайомлений. Згодом владі назва колгоспу не сподобалась і його перейменували на колгосп ім. Жовтня, а сам осідок колгоспу перенесли на поле, залишаючи старий осідок в Кулішовій садибі недоторканим. В цій садибі примістили нас на постій. Господарські будівлі — хліви, стайні, комори були збудовані над вулицею, як в давно осілих заможних вороніжців. В'їзд у двір — через міцні ворота під повіткою. Двохкімнатна хата з сіньми та коморою через подвір'я в садкові, покрита бляхою. Таких господарств у Вороніжі було більша половина, а що воно раніше належало комусь з заможних вороніжців і через нього господаря та його родину розкуркулили і запроторили в Тайгу на загибель — в той час не було жодною новиною і на це ніхто не звертав уваги. Ночували ми на розстеленій соломі на підлозі в світлиці. Колгоспні жінки готували нам їжу у вітальні, де ми Іли. Хто змінював нам солому та чепури в хаті — ми не знали і цим не цікавились. Ми приїхали в колгосп ім. Жовтня виорати певну кількість гектарів під посів цукрового буряка. Ми орала, Іли, доглядали, коней, спали. Хто з старших хуторян мав знайомих вороніжців — ходив у відвідини, а парубки розглядались за гулями. На Троєщині я шкільних друзів не мав, тому думав, що мене тут ніхто й не знає. На гулях познайомився з Парасочкою. Парасочка — дівча малоросле, проворне, говірливе, ласковате і з довгими

рудими косами. Чому це дівча подружки звали Парасочкою — через її зріст чи вік — мене не цікавило. На гулях Парасочка ніби всім подобалась за її дотепність та веселість, а коли я з нею пішов з гулів, мені було приємно послухати її оповідань про її подруг, порядки в їхньому колгоспі, і взагалі Парасочка вміла зацікавити слухача своїми оповіданнями з щоденного життя. Я їй провів з нею три або чотири вечори в товариських відносинах, і забув навіть за те, що я мав з собою книжку, яку мав переглянути заради Вареникового Федора. Першого вечора, як читав її біля вікна, доки потемніло, там і залишив на підвіконні. Книжка називалася «Фотографія і кліше», а для чого її купив Федір — згадаю дещо пізніше.

Останнього дня, коли ми зібралися від'їздити додому перед вечором, я вже був виїхав конем з подвір'я, як нагадав за книжку і повернувся за нею в хату. Не сподіваючись застати когось в хаті, я, не розглядаючись, підбіг до вікна, але там моєї книжки вже не було. Я нагнувся, щоб подивитися її в соломі на підозі, коли Парасочка озвалась майже в мене за плечима.

— Що ви там за народ на тім хуторі, коли не вмієте ні свого добра доглянути, ні чужого. Книжку залишив на вікні, доки вона від поту на шибках відсиріла і скорчилася від променів сонця. Солому я кожний день вам міняла, і кожний день ви з неї робили берліг. Чи ви там на хуторі їй хат не маєте, — усміхнувшись, пожартувала Парасочка.

— Якщо тобі цікаво знати, їдь з нами на хутір, — запропонував я їй.

— Ще б чого не було! Мені їй у Вороніжі місця не бракує.

— Ну, то твоя воля. В нас на возі місця для тебе знайдеться, і така чистуха, як ти, знадобилася б.

— Не тепер, — сказала вона якось засмучено. — А книжку твою я вирівняю і потім кимось передам.

— Ні, я краще її з собою заберу, — без надуми сказав я і дістав книжку з полиці.

— Ну що ж, — тяжко зітхнувши, сказала Парасочка. — В тебе волі більше ніж у мене, нехай буде по-твоєму. Тільки не забувай, що ти говориш в Кулішовій хаті, бо в Кулішовій хаті не тільки бруду заводити, але нечистих думок в голову брати не годиться.

Чому Парасочка з веселої говорухи на гулях стала

поважною вбиральницею Кулішової хати і незадоволеною моїм поведінням з книжкою — мені тоді не було часу роздумувати і не було часу випитувати Парасочку, але згодом рудоволосе ластувате дівча все частіше набігало на думку. Намовити Грицька чи друзів-парубків, щоб піти «походом» на гупі у Вороніж та Троєцину — літом річ майже неможлива через колгоспну працю і віддаль. До Троєщини від хутора біля п'ятнадцяти кілометрів дороги. Тепер трапилась нагода розвідати про Парасочку на Скорикові.

Першого дня на Скорикові між ланковими скирдувальників першої бригади Павлом Симанцем та другої бригади Андріяном Гречкою (великим Андріяном) дійшло до сварки через нерівномірність ланок. Іван Павлович Вареник, як тимчасовий заступник бригадирів обох бригад, та Лазненко Дмитро, як комсорг колгоспу, наказали нам з Грицьком навчити дівчат обходитися з кіньми, що тягнуть копиці сіна, а самим прилучитися до Симанцьової ланки біля стогування сіна. Симанець знав, чому ми, «брати», не боронимо, і післяв нас вклатати сіно на стозі. Топтати сіно на стозі — це не те, що його подавати вилами на стіг, і ми не стали протестувати. Грицькова Івга була між васильківчанами, але не забажала, щоб я її сфотографував з Грицьком або осібно. Дві касетки, що я мав з кіно-плівкою, я використав на загальний знімок табору та купальників у річці. Вороніжців на лузі Скорикі не було, ми провели вечір з своїми дівчатами. Грицько за вечір віворив Івгу зфотографуватися з ним в полудне наступного дня. Я під накриттям ковдри змінив кіноплівку в касетках, і наступний день заповідався «мирним та спокійним». Але наступного дня перед полуднем на правому березі Есмані зарілося вороніжцями. Ми змінили своє «мирне» пристосування до своїх дівчат, і таки ж в полудне вирішили розвідати, які саме воронізькі колгоспи отаборилися під лісом, хто там є з моїх шкільних друзів або з наших знайомих троєщан, а головне — чи бува немає між ними Парасочки.

У полудне, тільки кашовари поляпали в кусок привішеної бляхи на гілці дерева, оголошуючи полудневу перерву, ми з Грицьком поспішили знайти місце помитися та перейти річку вбрід. Пройшли в одну сторону — річка досить широка і глибока, помитись і покупатись досить вигідно, але перейти вбрід неможливо. Ми повернулись назад до табору і пішли в іншу сторону, але нас випередили дівчата, які за крутим

зворотом річки та за лозовими кущами розпочали купіль. Там, де купаються жінки чи дівчата, чоловікові чи парубкові навіть наблизитися, згідно з хуторянськими звичаями, великий сором і гріх. Ми з Грицьком не тільки хуторяниі чесні парубки. Я — дядько майже половини васильківчанок, а він — можливий наш зять, а тому силою обставин ми були змушені перепливати річку. Я добре вмів плавати, а Грицько також умів на воді дещо втриматися. Пороздягавшись, ми пов'язали одіж пасками, я мав першим переплисти річку, знайти хворостину, на випадок, коли він не втримається на воді, і допомогти йому хворостою добратися до берега. Він перекине одіж до мене, а потім буде пробувати плисти. Першу частину пляну я виконав бездоганно: переплив річку і зламав молоду вільху, на якій можливо було перетягнути копицю сіна через річку, не то що Грицька. Але друга частина нашого пляну раптово перетворилася майже у велике нещастя. Грицько замахнувся моїм вузлом одягу, щоб перекинути його до мене, а в цей час дівчата та молодиці за кущами лози зчинили вереск: «Порятунок, Галька втопилася!»

Моя одіж полетіла в річку, залишивши пасок у Грицьковій руці, а я кинувся на порятунок Гальки.

Пірнувши щось разів зо три, я знайшов Гальку Лапицького на дні річки і витягнув її за коси на берег. Але доки витиснули з Гальчиних легенів воду та відживили її, минуло можливо хвилин 10-15 часу, що дало можливість моїм штаням добре намокнути і потонути в річці.

Гальку та двох васильківчанських молодиць, що пробували рятувати Гальку і самі захлинулись водою, відправили підводою додому. Я свою сорочку знайшов біля берега, зачеплену за суху гілку верболозу; підштаники полотняні, вже добре виношені та вибілені, відрізнялись від корчів та жаботиння на дні річки. Їх легко було розшукати. А чорні штани з так званої «чортової шкіри» ніби й справді чортяка вхопив. Я пірнав, а також пірнали Андріян Гречка та Коломієць Грицько, кому Есмань була «нашою річкою» і вони вирости над її берегом, пірнаючи вилазили дно можливо з півкілометра, але моїх штанів не знайшли. Втрата нових штанів не тільки для мене, але й будь-якого хуторянина — не маловажна справа в кращі часи, не те що в теперішньому колгоспному стані. Хуторяни переважно мають двоє штанів — одні нові чи тільки чисті й цілі для свята та неділі, а старі, полатані — для щоденного ношення і праці. Латок вже нікуди

тулити — потрібно за нові штани подумати: повезти щось на ярмарок продати. Це за кращих часів. Будучи колгоспником, потрібно мати щось, щоб повезти на ринок. Потрібно почекати, доки бригадир зглянеться на тебе та дозволить взяти коня, а до того потрібно штани купити у шпекулянтів за тридорога. Штани для колгоспника — справа комбінована.

Моїх штанів до вечора не знайшли, а без штанів я — не робітник. Горбачова Мотря, перелякавшись Гальчиним втопленням чи з необережності, тягнучи копицю конем, зачепила спідницею за сухий корч і залишилась без спідниці. Іван Павлович розпорядився, щоб я і хворі дівчата та молодиці їхали додому. Я повіз Проньку, а він Мотрю та Настю. Але започатковане нещастя не кінчилося.

Приїхавши вночі додому, я не став розшукувати своїх старих полатаних штанів, а влігся спати, а коли мене розбудили гуркоти грому та барабанення дощу в шиби, з моїх старих штанів я знайшов тільки очкур. Гашка, виправши їх, переконалась, що латати їх більше неможливо. Вона повідпорювала ще вцілілі латки та обрізала вцілілі частини штанів на майбутні латки, а очкур залишила на звичайну ганчірку на припічку.

Де роздобути штани? Хоч такі, щоб у них можливо було поїхати в Кролевець та купити клітчастої матерії на штани? Я ще не надумався, коли нове нещастя виникло на мою голову. Ранкова буря зі зливним дощем досягла також і Скорика. Недогребане сіно залило водою, а недовершений стіг замок.

Люди не мали навіть куреня з гілок та сіна для ночівлі, перемокли. Жінки, як тільки дощ дещо вщух, стали збиратися їхати додому. Дмитро Лазненко, залишений вчора увечері Іваном Павловичем наглядати за колгоспниками, не став перечити жінкам, а навпаки, наказав всім колгоспникам їхати додому. Біля Дідівщини, вже на ближчій частині дороги додому, колгоспників перестрів Іван Павлович і став переконувати, що короткотривалий дощ для сухого вже сіна — невелика біда; розтрушене замокле сіно за дві-три години на гарячому літньому сонці буде пригоже громадити у вали, а ще за годину-дві — складати в копиці та стогувати. Але між жінками хтось нагадав за народне повір'я, основане на примовці: «Хто з дороги вертає, той щастя не має». Хто знає, яку шкоду спричинила буря вдома? І додому ближче, ніж на колгоспний Скорик, — волали вони.

По дорозі додому комсорг Митька, добре обдумавши свій поступок після дощу і переконавшись, що його комсомольська пильність може бути підмочена також, вирішив скласти вину зірвання сіно-збиральної кампанії на мене.

— Грицько Сірик, як син клясового ворога, навмисне роздягнувшись наголо, налякав дівчат, що купалися, чим і витворив переполох та замішання, а штани свої заховав десь в кущах,— твердив він і вимагав у голови колгоспу скликати негайно поширене засідання правління колгоспу і прилюдно осудити мій вчинок.

Мурась, хоч і не досвідчений керівник колгоспу і мало обізнаний з хуторянськими обставинами, не повірив у вигадку Митьки-комсорга, а, порадившись з бригадирами та членами правління, без офіційного скликання наказав бригадирам всіх колгоспників, які не обтяжені доглядом за дітьми та худобою, вислати негайно на Скорик, розвернути замоклий стіг, і доки не закінчать стогувати сіно, зі Скорика не повертатись.

Частина колгоспників від'їхала на Скорик ще перед вечором, а решта — наступного ранку. Я, напустивши сорочку на підштаники, приніс відро свіжої води з колодязя і засів самотний в хаті думати думу про штани, принаймні доки Гашку та Грицько повернуться зі Скорика та допоможуть мені десь роздобути чи у когось позичити штани, щоб хоч поїхати в Кролевець за клітчастою тканиною. Наступного дня, коли я все ще лежав у ліжку і чекав «з моря погоди», у вікно застукала сусідка, Воронцова Катерина, і, показавши штани, не чекаючи, щоб я хоч через шибу їй подякував, поклала їх на призьбі і пішла додому. Штани дійсно відповідні до советського гумору: «Штани в клітку, виконуймо п'ятилітку!», зшиті не менше як з трьох окремих частин інших штанів: очкур чорний, одна ногавиця руда, друга синя, латки на колінах також не одноманітні. Але штани мені до міри і майстерно зшиті швейною машинкою та вмілими руками Ворончихи Катерини, зможуть мені послужити й довший час. Від задоволення щедрістю сусідки, я вже був приготувався йти в колгоспну бригаду, взяти коня і верхом їхати на Скорик, коли мені прийшло на гадку, що сьогодні неділя. У нашому сховкові все ще залишилось 20 карбованців «недоторканого» капіталу для ліквідації «вошей як кляси», та карбованців два «біжучого» на сірники, сіль тощо, які я можу використати на купно штанів у державній крамниці, як пощастить натрапити на випадковий продаж, або навіть на

ринку, дещо приношені. Іти достанції Терещинської, на ранішній потяг до Шостки було вже запізно, та й на станції, в потязі і в самій Шостці, я міг спіткатися з кимось з друзів чи знайомих, і в таких клітчастих штанях було б соромно. А тому я вирішив перше спробувати щастя в Кролевці, де мене майже ніхто не знав. З цією думкою я пішов у напрямку залізниці напроти хутора, щоб причепитися на вантажний потяг, як він стишить хід непосильного тягару вагонів на піднятті.

Тієї неділі гарного соняшного липневого дня мені стало щастити, ніби в байці. Сусідка пожертвувала своєю працею і чоловічими латками, обдарувала мене необхідною для мене річчю — штаньми. Я подумав поїхати в Кролевець на базар. Залізниця «надіслала» довжелезний вантажний потяг. Я навіть був змушений бігти від Яценкової дубини, щоб причепитися на нього. За менше ніж півгодини я дістався до кролевецького ринку. Не встиг я розглянутися по ринкові, як на наше загальне здивування, ми зустрілися з двоюрідною сестрою Гашкою Бабаківною, дочкою тітки Олени. З Гашкою ми бачилися останній раз ще літом 1929 року, коли я на Зойці був розсильним-зв'язковим між батьком та родичами. Гашка вже в той час мешкала нелегально у кролевецьких знайомих, переховуючись від влади і розкуркуленого чоловіка, від якого украли її брати Андрій та Михайло.

На провесні 1930 року матір та брата Андрія розкуркулили. Андрій з родиною сховався в селі Дубовичах, на ласку і неласку дубов'ян, а мати замерзла у своїй нетопленій і вивласненій Подолівською сільрадою хаті. Залишившись самотньою і безпорадною, Гашка погодилась стати дружиною кролевчанинові Срібному, ткачеві по фаху і членові ткацької артілі «Відродження», якому під час пологів померла дружина, залишивши сина-первістка сиротою. Голодомор два роки тому Гашка з чоловіком та трьома синами пережили щасливо. Чоловік, як член ткацької артілі, отримував урядом приписану норму хліба для себе й родини, а до того у Срібного, як і в більшості досвідчених кролевецьких ткачів, було дещо заощадженого срібла та золота у ювелірних виробх. Влада добре знала, в яких містах дозволяти чужинцям закладати крамниці «ТОРСІН».

Біда спіткала Гашку минулої зими. Чоловіка приловили з куснем клітчастої тканини, обмотаної на поперекові, коли він виходив з дверей будинку ткацької артілі після праці і, згідно

закону від 7-го серпня 1932 року, запроторили на три роки у вугільні копальні Воркути.

Моя з сестрами сирітська біда була вже ніби пережита, Гашчина з трьома синами тільки що розпочиналась. Три роки в розкошах та в родинному теплі та добрі — час короткий. А в злиднях, в сирітстві та безнадії — вік, якщо не ціла епоха. Оплакавши нашу лиху долю посеред базару, не звертаючи уваги на допитливі погляди знайомих і не знайомих людей, Гашка порадила мені не витрачатися, купуючи підношені штани на базарі та попросила провести святую неділю з нею та її синами, щоб пожуритись та виплакаться на самоті, розрадити наше обездолення.

— Сьогодні свята неділя, а ти для мене, братіку, ніби Боже благословення. То вже й не відмов мені і моїм синам вдоволення побути в мене в хаті. І сьогодні вихідний шестиденки, я відпочину з тобою душею і тілом, а ти завтра раненько побігаєш попід крамницями. Можливо, за твоєю ласку до мене та моїх синів Бог допоможе тобі штани роздобути. Нові штани в крамниці тобі дешевше коштуватимуть, ніж старі на базарі, і пожитку з них більше буде. Новий день шестиденки — новий плян до виконання крамницею. Тепер якось в крамницях час від часу появляється крам.

Гашка дівкою (коли ми приїздили до тітки Олени в гості, чи тітка приїздила до нас з синами та дочками) завжди ставилась до мене, як рідна сестра. Відмовитись від її поради та розрадити її горе хоч на один день своєю присутністю в її хаті було б нечемним або навіть жорстоким моїм поступком. А тому я послухав поради і прохання Гашки.

Гашка з дітьми мешкала на другому поверсі в будинку, що був раніше власністю її свекра та свекрухи. Дві кімнатки, що міська рада робітничих депутатів залишила для трудівника артілі «Відродження», з родиною, від колишньої чотирьохкімнатної квартири, на теперішні міські умови, помешкання можливе. Але, осамітнівшись, Гашка з нього зробила напівв'язницю. З дальшої кімнати, що раніше була спальнею, повиносила всі меблі в передню, щоб діти їх не попсували, або ними не покалічилися, чим загроздила передню кімнату. Вікна в дальшій кімнаті позабивала дошками зсередини, щоб діти не побили шибок і там замикає дітей, коли їде на працю, на базар чи тільки на город.

Гашчиному пасинкові скоро буде шість років, а молодшому синові півтора, але він ще не навчився ходити.

Хлопчаки не слухняні, позамурзувані та вередливі. Були вони такими, коли батько був дома, чи теперішні обставини їх в такий стан призвели, мені не личило питатися Гашки. День-у-день в замкнутій, напівтемній кімнаті, голодні, холодні і брудні, а менший хлопчина ще й мокрий, я навіть не уявляю, як вони можуть бути інакшими. Мати за непослух немилосердно б'є та кричить. У дальшій кімнаті темнота і сморід, у передній — безладдя і бруд.

Гашка має невеликий город, засаджений кукурудзою, картоплею та різною городиною, біля якого потрібно затратити чимало часу, щоб мати з нього користь. Для того щоб міська рада не вигнала з квартири і не відібрала харчові картки, Гашку примусили працювати на торфозробці, а тому й не дивно, що в Шашки такі порядки в хаті і що діти в такому стані.

Брат Андрій, незважаючи на те, що у самого купа дітей, бажав забрати Гашчиних синів у воронячу хатку, але тоді міська рада могла б позбавити Гашку помешкання. Гашка навіть могла тимчасово відмовитися від дітей і передати їх під опіку міської ради на так званий патронат, але це те саме, що дітей віддати братові, одинокій особі помешкання з двох кімнат, згідно «соціалістичній справедливості», не належиться.

— Чоловік — порушник соціалістичних законів. Діти в нас на патронаті. Ти — робітниця торфозробки. Торфозробка має бараки, то нехай тебе торфозробка забезпечить помешканням.

За три роки багато води втече в Реті. Гашчина біда можливо довго й не триватиме. Артіль ткачів «Відродження», де працював її чоловік ткачем-майстром, та профспілка роблять заходи перед владою, щоб по роковій праці на Воркуті решту засуду він відробляв на місці праці як робітник, необхідний підприємстві. Так що хоч і без заробітку, але зимою можливо чоловік буде мешкати дома.

Торфозробка на Реті — підприємство сезонне, а тому після літнього видобутку торфу Гашку можуть звільнити з праці. Тоді відділ праці при міській раді, якщо не знайде для неї праці де інде в К ролівці, муситиме забезпечити її харчовими картками і фінансовою допомогою як безробітну. Гашка живе надією, а поки що в неї біда і смуток на серці. В хаті безладдя і бруд. Сини, майбутні будівники «світлого»

майбутнього — комунізму, ростуть замкнуті в напівтемній кімнаті, голодні і холодні, замочені власною сечею та забруднені калом. Ранком вона переносила сплячих синів у темну кімнату, щоб там досипляли, і спішила на торфорозробку, щоб не запізнитись на сніданок та працю. А я без сніданку пішов заглядати попід крамницями за штаньми.

За два роки від того часу, як я привозив у Кролівцець дрова для обміну їх на хліб або сіль, кролівчани також випередили «мудрого» щодо його «мудрості». Вони завелися козами і випасали їх на колишньому базарному майдані, з чого мали аж три користі: утримували майдан чистим від бур'яну та будяків і з віддалі бачили, під якою крамницею починає збиратися черга; наглядали з черги за припнятими козами на припонах і мали власне молоко. Чисто утримуваний козами майдан мені також став в пригоді. Я зауважив з віддалі, що біля «Центрального гастроному» зібралося вже десятків зо два чоловіків та жінок. Я попрямував зразутуди, не бігаючи попід крамницями, як радила Гашка. У старшої жінки, що стояла останньою в черзі, як заведено у підсоветських стосунках, я запитав:

— Ви останні? Я буду за вами.

— Як знаєш, синку,— відповіла вона.

— Добрий ранок вам, тіточко, — сказав я щоб якось розпочати з нею розмову.

— Дякую, синку,— відповіла вона. — Щастя Боже й тобі.

— А ви, тіточко, не порадили б мені, чи стояти тут в черзі, чи піти деінде? Мені штани необхідно купити.

— Хіба сліпому не видно, що тобі штани потрібні,— сказала жінка і повернулася обличчям до мене та стала придивлятися. — А я думала, що ти кролівецький, а ти якийсь не наш, але ранній.

Я в Кролевці ночував,— поспішив я з поясненням.

— Та воно й по тобі видно, що ти до когось з кролевчан подібний, але до кого саме, я ніяк не пригадаю.

— Мама казали, я на дядьків схожий, але вони не кролевчане, а подолівці.

— Подолівці?— здивовано перепитала жінка. — Не Грибачі бува?

— Грибачі.

— О, то ти Грибачівни синок? — ще більше здивувалася жінка. — Котрої Грибачівни?

— Мою маму Мотрею звали.

— Тетяно, а Тетяно! — гукнула котрусь з жінок, що стояли в черзі, жінка, з якою я розмовляв. Ти чуєш, чий це хлопець? Грибачівни Мотрі.

— Та чую, не глуха ж, — неохоче озвалася жінка, що стояла першою в черзі і, поправивши хустку на голові, склала руки навхрест на грудях та похитала головою.

Жінка не перейнялася поведінкою подруги і почала випитувати мене про матір, батька, про наше сирітське життя, про материних братів і сестер, про мої «кольористі» штани та пригоду на Скорикові. Ніби задовольнившись моїми відповідями та поясненнями, жінка взяла лівою рукою лікоть правої руки і зробила ніби підпорку для голови. Похиливши голову на долоню правої руки, вона декілька хвилин стояла в задумі, а потім, тяжко зітхнувши, махнула обома руками, ніби вирішивши: «А, грець з тим нещастям та бідую!» І зовсім безжурно звернулася знову до мене:

— А ти знаєш, хлопче, я й забула запитати тебе, як тебе звати?

— Грицько.

— Грицька Мотря з усіх братів найбільше любила. Федір за Мотрю любому парубкові голову б відірвав, якби що до чого, але Грицько для Мотрі був ангелом-хоронителем. Та ти про це й сам можливо знаєш. Я хотіла тебе запитати, чи ти знаєш, що якраз на ось цьому місці, ось під цією стіною твоя мати перший раз побачила твого тата? От так стяли ми під цією стіною, не в черзі, тоді черги ніхто й не знав, — поправила жінка. — Був ярмарок і спека. Ми так находилися, що й ніг не чули, а пороку надихалися, що з горла й звуку не видушиш. От ми й поставали в затінок стіни витрішки продавати та на грошовитих парубків моргати, щоб хоч шклянкою лимонади вгостили та спрагу нам пригасили. Аж виходить з он тих дверей, куди й нас впускати будуть як крамницю відчинять, незнайомий плечистий здоровило і прямує просто до нас. Нам і серця в п'ятки повскакували, не то що про якусь лимонаду думати. Тобі до батька не дорости. Твій батько був парубок, як грім, тільки чомусь на ногу налягав.

— Батько в солдатах ногу зламав, — похвалився я, але жінка не зацікавилася цим, а тільки махнула рукою, щоб я не заважав їй розповідати.

— Отож ми стоїмо під цією стіною, а він підходить і, не привітавшись, почав з нас насміхатися: «Вам,— каже,— на ярмаркові більше музики грати не бажають, чи морозива жиди не продають? Поховалися в затінок, ніби отара овечок. А може парубків боїтесь?» Мотрі ніби язик з кілочка зірвався. «У теперішніх парубків,— каже вона,— кишені діряві, а в гаманцях вітер гуляє, навіть лимонаду купити неспроможні, щоб спрагу прогнати, не то що музику найняти. То оце ми й зібралися в затінок раду радити, як голку та нитку купити, щоб парубкам кишені полатати, чи махнути на них рукою та забути про них. Гуляє вітер в їхніх гаманцях, нехай і в їх головах посвище». «Гей, гей, дівчино, — обізвався незнайомий здоровило,— не розганяйся так швидко, бо на заворотах язиком зачепиш, так що й годі буде відчепити»,— набрав жменю срібляків в кишені і сійнув нам під ноги: «Не в усіх парубків кишені діряві для гарних дівчат!»— сказав він. Ми кинулися збирати срібняки. Тоді за копійку жид продавав дві склянки лимонаду, а за гривенника й ціле відро б з радістю віддав. А Мотря стоїть та ще й з доброго чоловіка глузує: «Мене за срібняки не купиш!» «Таких гордих я й купувати не збираюсь, а от тебе засватаю. Скажи батькові та матері, нехай рушники готовлять та сватів сподіваються.» Він повернувся від нас і пошкандибав в ярмаркову гущу. Срібняків нам вистачило не тільки спрагу лимонадою та морозивом погасити, але й по шовковій хустці купити. Хто саме був той здоровило, що нас срібняками обдарував, Мотря й ми довідалися, коли твій тато старостів до Грибачів прислав. От так то буває в житті, синку,— сказала жінка.— Твого батька я та твоя мама перший раз побачили ось на цьому самому місці. Тоді ми не думали й не гадали, що нас може спіткати лиха година і такі злидні. Боже, Боже...— і вона замовкла.

Продавці та наглядачі прийшли відмикати крамницю. Довгий хвіст черги жвавіше заворушився і почав напирати на нас, що стояли спереду. Жінка, що стояла переді мною і розмовляла зі мною, знову обізвалася до подруги: «Тетяно, а Тетяно, ти б краще помінялася місцями з Мотриним сином. Нам що дістанеться, тим і будемо задоволені, а йому штани необхідні.»

Тетяна підійшла до мене і мовчки показала рукою на своє місце з самого переду черги. Напруживши всі свої сили, щоб заднього чоловіка, що напирив на мене, не допустити зімкнутися з передньою жінкою і цим не допустити Тетяну в

чергу, я дав місце перед собою, а сам притулився біля дверей крамниці і одним з перших покуців втиснувся до неї, як тільки двері крамниці відчинилися.

— Штани! — сказав я до жінки-касир в прорізане в загородці віконечко.

— Чотирнадцять карбованців і сімдесят копійок. — сказала жінка-касир і просунула крізь віконечко 30 копійок здачі та папірець, позначений на суму 14.70.

— Тридцять восьмий номер, — сказав я продавцеві, коли підійшла моя черга. На полиці лежало тільки дві пари штанів. Він висмикнув спідні і кинув мені на прилавок. Подякувавши жінкам, подругам моєї матері, що все ще стояли в черзі перед касою, я в темному кутку крамниці надягнув нові штани поверх старих та «писаних» і попрямував ще до «Універмагу» з надією роздобути там метрів зо три ситцю чи колінкору за ту п'ятку, що залишилася після покупки штанів. Але в «Універмазі» сьогодні «давали» тільки парусинові черевики «Скороход» та гумові калоші. Поскілки плян був уже виконаний, черга почала розходитися.

Мені в Кролевці не було вже що робити і на щось чекати, тому я попрямував до станції, щоб під'їхати вантажним потягом до роз'їзду Брюловицького або на Писаревичі, де потяг стишить свій біг на піднятті.

Кролевець, як твердять теперішні кролевчани, був заснований польським королем більше трьохсот років тому, а тому вони переважно й вимовляють не «Кролевець», а «Крулевець», але це історична несправедливість. На перехресті шляхів, що пов'язували поселення сіверців між собою та сусідньою Чернігівщиною, поселення під іншою назвою довгий час існувало, наявним доказом чого є глибоке і розлоге глинище, де поселенці виробляли цеглу та гончарські вироби. Досить просторе черепище, де тепер є базарний майдан, також не могло виникнути за короткий час. Поляки захопивши це поселення, зробили з нього головний опірний пункт свого крулівства на Сіверщині, перейменували на Крулевець і заборонили цегельникам та гончарам користуватися глиною з глинища. Розширюючи та випрамляючи шлях від укріплень на майдані Кролевця в напрямок свого крулівства, вони встигли це зробити тільки до глинища, а далі в них не вистачило ні гонору, ні часу, щоб засипати глинище і продовжувати шлях. Широкий і прямий крулівський шлях, довжиною з

кілометр, мусив збочити на старий і звивистий шлях сіверців та залишитись в такому стані дотепер.

Після заборони польських окупантів користатись глиною з глинища, цегельники та гончарі перенеслися зі своїм ремеслом частково на північ над Свідню, де теперішня Гончарівка, а частково на південний схід, але як те поселення тепер називається, вже не пригадую. Але їхнє поселення з вузькими вуличками на північному узбіччі старого шляху ще й дотепер залишилося. З однієї з цих вуличок, між паровим млином та артіллю «Відродження», якийсь чоловік покликав мене і запропонував три кусні клітчастої тканини.

— Три кусні найкращої тканини, однакового кольору й однакової клітки. Майже п'ять метрів, якщо не більше. На базарі — четверна і торгуватися ніхто не буде. (Четверна — 25 крб.). Дай на літру і матимеш тканини на дві, — умовляв мене чолов'яга, який вже був на підпитку.

— Я маю тільки п'ятку, — сказав я йому відверто. — Якщо бажаєте, один кусок візьму.

— Е, що ти пісний кисіль будеш водою розводити.

— Їй Бо, дядьку, — по-королевецьки забожився я. — Маю п'ятку з копійками, як льоду в Петрівку.

— Тільки п'ятку? І на півлітри не даси? — перепитав він.

— Повірте, тільки п'ятка за душею, — сказав я і відвернувся від нього, щоб іти далі.

— Почекай, — позвав назад чолов'яга і став умовляти, щоб я з ним пішов на базар і допоміг продати тканину.

— Продамо мою тканину, а гроші поділимо пополам.

Я нагадав торгівлю хлібом з макухою в Шостці два роки тому, і мати з ним спілку відмовився.

— До того, — кажу йому, — сьогодні в Кролевці не базарний день.

— Ти шмаркач не наш, але якийсь здогадливий. Маєш тільки п'ятку? — ще раз перепитав він.

— П'ятку та ще може з півкарбованця дрібними.

— Е-е-е-е, — ніби від болю застогнав чолов'яга. — З вами, шмаркачами торгуватися — діло плохе. І на півлітри в нього нема добромучовікові! — вигукнув він голосно і став розперезуватися.

Розстебнувши пояс, він повісив його собі на шию, а спустивши штани до колін, став розмотувати кусні тканини з свого поперека.

— Ну, чому стоїш? — обіззався якомсь злісно чолов'яга. Уторгував, то маєш! І кинув кусок тканини мені під ноги.

Я, за його прикладом, повісив пояс на шию, переклав гроші з кишені старих штанів у нові, а потім, спустивши тільки нові штани, став намотувати тканину собі навколо поперека. І так за двадцять карбованців з копійками я того дня в Кролевці, з волі добрих людей, став власником штанів і трьох кусків клітчастої тканини. Ще ген-ген перед полуднем якийсь добрячий вантажний потяг, що чомусь не дуже поспішав на північ, доставив мене майже під самий Вольжин хутір. Сусідці, Ворончиси, я за «писані» штани запропонував один кусок клітчастої тканини, на що вона з задоволенням згодилася і навіть вгостила досить добрим обідом: борщем з курятиною та печеною картоплею.

Задоволений успіхом в Кролевці та щедрістю сусідки Ворончихи, не чекаючи на закінчення полудневої перерви, я пішов на садибу бригади довідатися у бригадира, чи має для мене якусь працю в господарстві, чи я мушу їхати на збирання сіна на Скорик. Макар з бригадою на Скорикові, а його в бригаді заміщає його шуряк Грицько Симанець. Грицько між братами Симанцями найвеселіший чоловік, а між колгоспниками жартівник. Він все може зробити, все знає, і кожному на наряді чи під час праці вміє «встругнути» якогось жарту. Пожартувавши з моїх втоплених і теперішніх «писаних» штанів, він сказав, що мені їхати на Скорик не потрібно, бо не сьогодні вечором то завтра напевно колгоспники і без мене закінчать збирання і стогування сіна на Скорикові і прийдуть додому.

— Сьогодні допоможеш старому Андронові прибавати лати на возівні, а завтра побачимо, яка буде праця для тебе.

Колгоспна полуднева перерва, з огляду на годівлю і відпочинок коней, тягнеться більше двох годин. Дома мені робити не було що, то я вирішив «одним каменем двох зайців убити»: на возі під повіткою на свіжому повітрі добре заснути, і не прогавити, коли прийде старий Андрон прибавати лати на даху повітки. Я підкотив віз в затінок стіни, накрив очі кашкетом і вдарив хропака. Коли чую, жіночий сердитий голос в моїх ногах когось картає: «Лайдак безсоромний! Розпусник окаянний! Добігався за розпусними дівками, що й штани загубив! Ночами волочиться, а вдень, ніби шкідливий кіт, на сонці вилежується! Бач, розпростерся на цілий віз!»

Пробудившись і не почувавши за собою ніякої провини, я підняв кашкета з очей, щоб подивитися, хто кого сварить. А біля воза в моїх ногах стоїть Пріська Симанцівна, дружина Миколи Мокрогуза, з квачем у руках. «Прийшла тітка воза мастити, а мазницю хтось мабуть від неї сховав на жарти,— подумав я і знову накрив очі кашкетом, бо не чути стукоту

— Бач, мені, як розледачився! — обізвалася Пріська. — До кого я говорю, до тебе чи до колоди? Вставай, ледащо!

Я все ще в недорозумінні підняв кашкета з очей, не рухаючись, що мабуть Пріську вивело зовсім з рівноваги і вона, підбігши до мене, майже тикнула квачем в обличчя.

— До чортового батька з такими парубками! Ось я тебе цим квачем...

Зрозумівши, що Симанцівна не картає когось іншого, а таки мене за якусь незрозумілу мені провинину, і що вона з квачем не жартує, я раптом підхопився і вмить вже був на землі по другу сторону воза.

— Від мене ти далеко не втечеш! — погрожує квачем Симанцівна. — До тебе старші люди говорять, як до Сіриченка, то мусиш вислухати, а не втікати. Іди ось сюди і стань ось тут навпроти мене,— показуючи на землю квачем, наказує мені Симанцівна.

Від Симанців і Симанцівен і насправді на хуторі далеко не втечеш. Між хуторянами вони свати, зяті, куми, племінники або просто близькі родичі та добрі сусіди. В колгоспі вони бригадири, ланкові, сторожі, члени правління. Про це кожний хуторянин добре знав, і ми, парубки, через це навіть біля своїх дівчат парубкувати не бажали. Пожартуй з котрою, а вона матері поскаржиться, тоді хоч в бригаду на працю не показуйся. З Симанцями, Симанцівнями чи їхніми дочками я ще жодних непорозумінь не мав від шкільних років, а тому й Пріськи та її квача не злякався і підійшов до неї, як вона бажала.

— Бачиш? — питається Пріська, показуючи на квач.

— Бачу,— відповідаю, вже дещо заспокоївшись.

— Так отож пам'ятай,— каже вона, наголошуючи на кожному слові.— Не отямишся, другого разу я тобі без сварки всю твою морду оцим спишу. Нема в тебе батька-матері вчити, то я навчу тебе, з ким дружбу тримати та до яких дівок залицятися. Якого чорта тобі було потрібно за голими дівчатами підглядати? Штани доглянути не можеш, а за спідницею язик вивалюєш, ніби собака в спеку! До чого це

йде? Що ти собі думаєш? Ти забув, хто ти? Забув, хто був у тебе батьком та матір'ю? Сам не здогадаєшся, то я тобі нагадаю. Сором на нас, хуторян, і на свій рід наводиш. Дівчат тобі до пари бракує? Тягаєшся з тою дурнуватою Пронькою Романишиною, а тепер бач, в яких штанях мусиш ходити? Тьфу на твою дурну голову! Отямся, хлопче! Через дурні трудовні, за боронами бігавши, скалічився, а через придуркувату дівку штани загубив. Голова в тебе на плечах з мозком, чи як оцей квач, з старою ганчіркою? Ти ж не з тих лайдаків, що собі й дівки до пари не знайдуть,— почала лагідніше говорити Симанцівна. — Але вже коли ти так і розледачієш, то я тобі заради твого батька та матері свою дочку вигодую, вивчу та на розум наставляю бути гідною Сірикового роду. І то не задумай зі мною жартувати! Симанці дурних жартів не люблять. А з Романишиною дівкою більше не заходь, бо коли побачу, що ти до неї не перестанеш залицятися, на долю потім не нарікай! (Романишина дівка — Родіонова Пронька, з якою я їхав з Скорика без штанів). Ось для тебе й наука буде.— Симанцівна знову підняла квач до мого обличчя. — Візьми,— перегодя сказала вона,— та намасти нам добре воза, може й справді котрась з нас удостоїться бути тобі тещею. Поїдемо гребти сіно на вашу Ковалівку,— і, повернувши квач держакom до мене, віддала його мені, а сама пішла до гурту молодичь, що з граблями та вилами наповняли глечики холодною водою з колгоспної помпи.

Пересушити та згребти на Скорикові сіно погода більше не заважала. Молодиці та підлітки приїхали пізно увечері додому, як і передбачав Грицько Симанець, а решта колгоспників, закінчивши стоги, приїхали другого дня. Андрій Лапицький, батько Гальки, що я її витягнув з Есмані, не полінувався прийти до мене з подякою та запевненням, що він за врятовану дочку про мене не забуде, а штани не тільки купить мені, але й моєму другові Грицькові.

— Вас сам Бог післав перепливати там річку, де купалися дівчата,— запевняв він у своїй щирості,— а тому обидва матимете й однакові штани.

Хоч я добре знав, що Лапицький у Бога не вірить і обіцянок не дотримує, але вважав, що втоплені мої штани принесуть мені більше користі, ніж втрати: Галька, скільки житиме, все згадуватиме мене добрим словом. З Бабаківною Гашкою я поновив наше споріднення. Від материних подруг

довідався про першу зустріч батька з матір'ю, а Пріська Симанцівна колгоспним квачем переконала мене у тому, що колгоспна влада не спроможна знищити людяність у хуторян, загнавши їх у колгоспне рабство, і безсильна втиснути ненависть в серця моїх земляків та порізнити нас на «класово ненадійних, класово ворожих, соціально нечистих» і тому подібне.

Життя, звичайно не без винятку, як каже народне прислів'я, і в роді не без виродку, а тому й пов'язані події з утопленням моїх штанів на Скорикові в Есмані, з волі комсорга Мітьки-косого, ще й набрали політичного забарвлення. Мурась з бригадирами та розумнішими колгоспниками не послухав Мітьки, щоб скликати негайно поширене правління колгоспу та «пришити» мені зловісне зірвання сінозбиральної кампанії. Мітька до наступного засідання правління колгоспу надумався ще «доточити» мені провину розкладу моралі в його комсомольській ячейці.

Мурась, перебравши керівництво колгоспом ім. Другої п'ятирічки та обов'язки парторга колгоспу, не послухав поради Божка і допоміг Дмитрові Лазненкові перевести своє комсомольське членство з Білогривського осередку Глухівського району у Воронізький осередок Шостенського району, чим і уможливив стати комсоргом осередку, чи, як завжди казав Мітька, комсомольської ячейки при колгоспі ім. Другої п'ятирічки.

Мурась обзавівся комсоргом, то треба було обзавестися й комсомольцями. Іван Горбач та Микола Сердюк перебрали від Божка рахівництво колгоспу і всилу обставин були змушені подати Мітьці заяви про прийняття їх у комсомол та скласти відповідну присягу. Батько та мати Федора Вареника винайняли Мурасеві в своїй хаті помешкання з харчуванням. Федорові також довелось послухати Мурася та пристати до Мітьки в комсомольці.

Щоб заохотити комсомольством хуторянську молодь, Мурась за колгоспні гроші купив для комсомольців шахи, шашки, волейбольний м'яч з сіткою, футбольний м'яч та дещо книжок і дозволив молоді довільно користуватися приміщенням контори колгоспу в колишній нашій хаті. У Мітьки був добрий баян, виміняний на колгоспну картоплю весною 1933 року. Федір Малишок умів трохи грати на баяні.

Зимою хуторянській молоді було досить вигідно збиратися в конторі колгоспу на вечорниці. Гру в шашки дівчата й

парубки вважали дитячою, а грати в шахмати ніхто з них не вмів. Бити волейбольний м'яч через сітку в хаті було неможливо, так само як і гаятися за футбольним м'ячем. Отже слухали Митьчиної «політосвіти», доки прийде Малишок грати на баяні, а потім витанцювували часом і до ранку.

У м'ясниці Федір Малишок одружився і перестав приходити на вечорниці грати на баяні, але молодь цим багато не перейнялася, купили пару колод карт, щоб грати в підкидного (по-хуторянському «дурня»). Хлопці складалися на горілку та тютюн, дівчата приносили хліб, квашені огірки, варені яйця, чи навіть роздобували сала, і так відбували вечори.

Батьки Федора Вареника належали до релігійної секти штундистів і, довідавшись, що Федір призвичаївся палити тютюн, стали його намовляти покинути це, обіцяючи йому «золоті гори».

На провесні з Далекого Сходу від батька повернувся на хутір Сергій Сірик з шестистунною балалайкою, вмінням на ній грати, з поникільованим велосипедом та в новому вбранні. Задумлива атмосфера васильківцянської молоді при комсомольській ячейці в колгоспній конторі йому не сподобалась, і він намовив Федора пристати до нашої парубочької ватаги. Наші «далекі рейси» Сергієві та Федорові були дальшими ще на три кілометри, але вони не тільки були задоволені таким стилем парубкування, але й скоро сподобали собі по дівчині. Сергієві сподобалася дядька Кліма наймолодша дочка Манька, а Федорові Кулішівна, з хутора Дідівщини. Що більше: Федір поновно зацікавився фотографією, перестав палити тютюн, а його батьки, виконуючи свою обіцянку, продали вгодованого кабана і гроші віддали Федорові. В той час в шостенській книгарні появились в продажі німецькі фотоапарати «Лійки» та «Арфи», в довільній кількості фотоплівка, виробу шостенської кінофабрики ч. 6 та різне фотографічне приладдя київської фабрики ч. 5. Федір попросив мене поїхати з ним у Шостку, і ми там вибрали для нього фотокамеру «Лійку» за 750 карбованців та щось більше ніж на 200 карбованців фотографічного приладдя.

З настанням весни за Федором та Сергієм пішли й інші хуторянські хлопці парубкувати по навколишніх хуторах. В комсомольській ячейці Мітьки невідомими комсомольцями залишилися тільки Іван Горбач та Микола Сердюк. Народня приповідка каже: «На похиле дерево й кози скачуть». Божок Мітьку-комсорга був «розкуркулив» з відділу колгоспу ім.

КІМ, а Митька на нас з Гашкою в Стукаловій хаті пальцем тикав, мовляв, що ми були Божкові шпигуни та донощики. Тепер комсомолія не бажала триматися Митькиної ячейки, а я, згідно Митькиного розуміння, був провокатором. В додаток до Митькиного дурного розуму та подій, пов'язаних на Скорикові під час збирання сіна, між Мурасем та Сергієм дозрівав конфлікт через Мурасеве нахабство до матері. Можливо, що навіть Сергій і приїхав навмисне, щоб спровокувати Мурася залишити матір в спокою, або забратися з хутора.

Мурась мав якусь хворовиту дружину у Вороніжі, але на хутір її не привозив. «Вбившись в колодочки» колгоспного керівника і партійного «хазяїна», він почав частіше звертатися до півлітри, а в п'яному стані наїждати хуторянським вдовам та молодицям, у яких чоловіки були десь на праці чи на висилці.

Сергійв батько «не був вдома» вже майже з десять років. Мати була ще молода, повнотіла і дуже приємна на вигляд і вдачу. От Мурась і став «топтати стежку» до неї.

Прибуття Сергія до матері на хутір і влаштування його в давно вже зачиненій кооперативній крамниці на Греччиному хуторі Мурасеві не тільки «перегородило» стежку до Дуньки, але й наявно доказало, що вона не якась там безборонна хуторянська молодиця без чоловіка, але вона має якихось партійних чи державних спільників, які сидять набагато вище Мурася на керівній «драбині» і можуть легко його спихнути з неї. Коли в Мурася десь поділась кругла колгоспна печатка, а з хати Федорових батьків зник його фотоапарат «Лійка», Мурась не став це розголошувати, бо не був певним, де і при яких обставинах вона могла затратитися. А Федір з батьками мовчав про зникнення фотоапарату, будучи певними, що його «поцупив» Мурась на горілку. Сергій мені довірився за Мурасеву колгоспну печатку і запевнив, що у відповідний час видасть мені потрібну довідку про мій соціальний стан колгоспника. А про Федорову фотокамеру промовчав і без порозуміння зі мною продав її Грицьковому старшому братові Миколі за половину ціни, не підозріваючи про пов'язання Миколи з НКВД. Микола, правдоподібно, не бажав втрачати заробітку на камері, чи через свою малописьменність, написав незрозумілого енкаведистам доноса на Сергія. НКВД переслало Миколину писульку на розслідування в міліцію. А в міліції писулька потрапила в руки того, хто мав зв'язок з Сергієвою матір'ю та батьком. Щоб не арештовувати Сергія і

потім після доходження передати його до НКВД, шостенці організували вдале ограблення крамниці, щоб цим примусити Сергія зникнути з хутора і замаскувати розслідування перед НКВД. До того навіть міліціонерові, який мав заарештувати Сергія, видали наказ з невідповідною назвою хутора: замість «Васильківщина» написали «Воронцівщина». Міліціонер і прибув на Воронців хутір, шукаючи за Сіриком Сергієм ранком наступного дня після жіночого бунту на поширеному засіданні правління колгоспу, після того як Мітька, без згоди Мурася, забажав оскаржити мене в зірванні колгоспної сінозаготівлі та антикомсомольської агітації та пропаганди, що й було «політичною» причиною, чи вірніше причепкою, до моїх утоплених штанів.

Поширене правління засідання правління колгоспу скликалося перед кожною так званою кампанією, тобто перед підготовкою до весни, перед весняною сівбою, перед сінозбиранням, жнивими, молотьбою, посівом озимини, ліквідацією прориву і тому подібними колгоспними періодами праці, за державними наказами. На поширене засідання правління бригадири не тільки заохочують колгоспників, а переважно примушують: «Ти не був (чи не була) вже на двох попередніх засіданнях правління, сьогодні мусиш прийти. Бригадири відповідальні за колгоспників в бригаді, а колгоспники залежні від бригадирів — непослух може діяти від'ємно на праці, а ще більше — коли тобі буде потрібно коня, щоб привезти з лісу дров на опалення, виорати город чи взагалі якусь справу мати з бригадиром — не підемо назустріч.»

Засідання завжди відбувалися в суботу вечором. Те засідання, про яке тут іде мова, відбувалось в зв'язку з початком жнив, через тиждень після закінчення збирання сіна на Скорикові. Я не думаю, що навіть хтось з колгоспників міг припускати, що Мітька-комсорг порушить справу моїх утоплених в Есмані штанів на цьому засіданні правління. Сіно було в стогах, Гальяка жива й здорова, я в нових штанах — навіщо про такі справи безпідставно говорити?

Так ні! Тільки Мурась закінчив читати «Отче наш» колгоспникам про завдання партії та уряду, у важливій кампанії хлібозбирання та постачання державі хлібом з нового врожаю, як зразу Мітька попросив у голови правління (голова правління і голова колгоспу — не та сама особа) дозволу говорити і почав свою «тираду» мовою Марахоньок:

— Так значить, товариші колгоспники, ми втратили

соціалістическу пильність! Значить в наші ряди проліз злий класовий ворог, а ми його не хочемо бачити. Він, значить, намагався був зірвати заготовівлю сіна для нашої тяглової сили, а ми, значить, не викрили його завчасу, а работалі поударному. Він, значить, тоді зробив кулацьку вилазку і перелякав девок в реке, а щоб скрити свой поступок, вкинув свої штани в реку. Очень печально, — став Мітька переходити на «культурнішу» мову, — що между намі знайшлися несвідомі колгоспники, що пішли на поводок врага і, значить, порвали собі спідниці, вдали больних...

На цьому Горбачова Мотря й обірвала Мітькину мову:

— Ти що, косий собако, на людей гавкаєш? Гавкай на вітер, то хоч причину матимеш! Так, по-твоєму, я пірвала спідницю, щоб не працювати, чи навіщо? Що ти розумієш про жіночу хворобу? Ми працювали, а ти під копицею спав! Де ти був, як Галька топилася і ми кликали допомогу? Тобі колгосп трудодні нараховував, щоб ти над нами доглядав, а ти спав. Спав під копицею як тхір після ласування в курятникові! Брешу я? — звернулася Мотря до жінок та дівчат в конторі.

Жінки почали бити Мотрі браво в долоні та заохочували вигуками: «Заткай йому горло підтикою! Плюнь йому в очі, то може зовсім на лоб повилазять, щоб і світу Божого не бачив, коли правди не бачить!»

Мотря, заохочена жінками, підійшла ближче до столу і, взявшись в боки, як це роблять жінки під час сварки, що певні себе, звернулася до Мітьки:

— Так ти кажеш, я спідницю обірвала навмисне?

Мітька став загикуватись:

— Значить, значить, робота прекратілась...

— Я в тебе не питаю, що значить робота. Про роботу ми всі знаємо краще ніж ти, — сказала Мотря, чим викликала загальний сміх в колгоспній конторі. Я в тебе питаю про мою спідницю. Ти був у мене під спідницею, чи що? Бачив, як я пірвала? — Цими питаннями Мотря викликала не тільки сміх, але й оплески. — Ти нападаєш на мого дядька, що він нас налякав, коли прибіг голий витягувати Гальку, а про те забув, що коли б не голий Грицько, то й твоя рідна сестра була б сьогодні покійницею, разом з Галькою. Ходи сюди, ми тебе роздягнемо і докажемо тобі, що ми не такі полохливі, як ти собі думаєш. — Це Мотрине речення жінок зовсім розворухобило, і вони кинулися витягувати Мітьку із-за стола. Мурась, побачивши, що це «не переливки», виліз на стіл і

став погрожувати жінкам відповідальністю в суді за насильство.

Ми з Грицьком та хуторянськими хлопцями, що ще трималися нашої парубоцької ватаги, пішли на засідання правління колгоспу, щоб тільки там побути, задовольнивши нашою присутністю Макара, а потім з васильківщанськими хлопцями піти на Білогривий на гулі. Довідавшись там про незрозуміле зникнення Сергія та неясне ограблення Мурася, ми дещо затримались, щоб довідатися з промови Мурася під час відкриття засідання правління, бо ніхто певно не знав, як саме зник Сергій та хто і як ограбував Мурася. Дехто запевняв, що це був вибрик Сергія з його знайомими шостенцями:

Сергій зібрав чималу суму грошей з торгівлі в крамни ці і поїхав туди, звідки минулої провесни приїхав, а шостенці приходили на хутір, щоб слід по ньому замести.

Інші твердили, що дійсно група людей приходила вночі за Сергієм, щоб відімкнув крамницю. По дорозі на Гречкин хутір, в лісі, вони зустрілися з Мурасем і ограбували його. Чому партійного Мурася грабіжники відпустили після ограблення, а Сергія забрали з собою — ніхто не міг пояснити.

Дочекавшись того моменту, коли колгоспні жінки хотіли роздягнути Мітьку в конторі колгоспу, щоб доказати, що вони голих чоловіків не бояться, та переконавшись, що тепер буде більше мови про жіночий бунт, ніж про зникнення Сергія, ми пішли парубкувати до білогривчанок.

У неділю, добре виспавшись та пообідавши, я пішов до садиби бригади, щоб у Макара попрохати коня та поїхати в ліс за дровами на опалення. Я з Ященкової дубини зауважив бричку біля колгоспної сторожки і насторожився. Згодом зі сторожки вийшли два незнайомих чоловіки у військових одностроях. Мою думку ніби громом вдарило: «На мене доніс Мітька і мене приїхали арештувати!» Не роздумуючи довше над своєю долею, я вирішив втікати. Я миттю ки нувся у відкриті ворота стайні і, перебігши її, бічними воротами побіг у ще нескошене жито. Я рачки добрався до старої розлогої грушки і виліз на неї та заховався між густим гіллям. Грушка наче й справді залишена кимось з хуторян стояти по середині підвищення чималого лану поля навмисне для таких випадків, як оце мені трапився. Розкаракувате розгалуження грушки забезпечувало вигідне сидіння для людини на довший відтинок часу, а з-поміж рясного гілля можна було

спостерігати околицю в напрямку залізниці метрів на триста, в напрямку шляху — більше ніж на півкілометра, в напрямку Волжиного хутора — з кілометр, а в напрямку Вороніжа, звідкіля мені найбільше можливо було сподіватися небезпеки, добре видно відтинок шляху біля Бабакового хутора і дорогу на Васильківщину через Балабушкин переїзд через залізницю.

Бричка з двома чоловіками у військових одностроях якраз поїхала через переїзд на Васильківщину, після довшої розмови з Макаром.

Я пересидів до вечора на грушці, а вечором закрався до колгоспної стайні і там заснув. Спав я до світанку. Світанком розбудив Гашку, підкріпився холодною вечерею, сказав Гашці, як має відповідати, коли хтось буде цікавитися мною і пішов через Займу та Морозівщину, на берег Есмані, вдавати безжурного рибалку та раколова. Над Есманню я просидів до пізнього вечора, а ніч перебув у старій соломі в колишній нашій stodolі. Світанком знову збудив Гашку, щоб довідатися за новини щодо мого арешту та задовольнити потреби шлунку знову холодною стравою та хлібом.

Жодних нових Гашка не мала. Ніхто за мною не питав в колгоспній бригаді, і навіть Грицько не поцікавився, де я подівся. Цього дня я пішов через Діброву до Есмані і день провів біля Мостів. Ніч я переспав в напівзруйнованій stodolі Івана Кириловича Радіонова, а світанком, коли збудив Гашку, постукавши умовно в шибку вікна, вона переказала мені запевнення Макара, що міліція мала помилкову адресу, розшукуючи за Сергієм.

Майже два роки пізніше мене викликала Воронізька сільрада як свідка у справі продажі Федорової «Лійки», але, правдоподібно, Микола Радіонов поробив заходи, щоб мене слідчі не переслухували, а тому повідомлення в мене відібрав міліціонер і сказав, що мене викликали помилково. А ще рік пізніше Микола обміняв Федорову «Лійку» за радіо у одного вороніжця.

Як вив'язався Мурась перед партійною організацією за колгоспну печатку та партійну виказку — мені невідомо, але Мурась далі був членом партії, хоч згодом його перевели головувати в колгоспі ім. Папаніна, на хутір Копань (колишній радгоспний осідок відділу ім. Чубаря).

Комсорга Міґьку на перших комсомольських зборах після виступу на поширеному засіданні правління колгоспу ім. Другої п'ятирічки комсомольці переголосували і вибрали

комсоргом Івана Горбача (Іван та Микола голосували проти Мітьки, а потім Іван та Микола голосували за Івана, а Мурась голосування комсомольців узаконив).

Сергій був живий і здоровий на Далекому Сході, але на хутір не показувався відкрито. Матір навідував, але не довго і не відкрито.

Десь на початку 1954 року я написав був газетну статтю під назвою «Штани», про вищеописану подію, але тоді це небезпечно було згадувати імена та прізвища своїх друзів, тому статтю я закінчив ограбленням Мурася з круглої колгоспної печатки та грошей і Федорових батьків з буханця хліба, власною особою, хоч це не відповідало дійсності, а тому я тепер вибачаюсь перед моїми земляками.

ЖНИВАРКИ СОКОТАЛИ, АЛЕ МИ В УДАРНИКИ НЕ ПОПАЛИ

До початку жнив колгосп набув нову жниварку-лобогрійку. Скошене збіжжя потрібно було зсувати з містка вилами, досить добре напружуючи м'язи. Від частого махання вилами та від напруги піт заливав очі, а тому що він скочувався з лоба, цю жатку й прозвали *лобогрійкою*. Воронець на новій жатці привчав працювати Федора Сердюка та Івана Бабака, а мені доручив привчати «брата» Грицька працювати на жатці-самоскидці.

Хто саме здогадався спровадити двозмінну працю на жатках, я напевно сказати не можу, але це була досконала ідея. Замість двох осіб і трьох коней, що мали працювати цілий день, на жатці-самоскидці тепер впрягалось тільки двоє коней і працювалось до полудня. З полудня впрягалися свіжі коні, і свіжа людина працювала до самого смерку. Таким чином, жатка працювала від світанку до смерку, тільки з додатком одного коня, і викошувалось збіжжя подвійно. Жатка-лобогрійка потребувала тільки двоє коней, і для другої зміни потрібно було двоє додаткових коней і дві особи, але свіжі коні і свіжі люди й на лобогрійці викошували подвійно.

Працювати ще за світанкової прохолоди і тільки до полудня, чи від полудня до вечірньої прохолоди коням і людям — велика полегша в літню спеку. Призвичаївшись до такої праці, ми не тільки викошували приписану норму, але й стали її перевиконувати.

Грицьків старший брат Микола, що повернувся з чер-

воної армії весною, не бажав працювати в колгоспі і влаштувався стрілочником на роз'їзді Пирощині. Але мабуть за порадою їхнього меншого брата, що працював в той час редактором польової багатотиражки в радгоспі ім. Петровського, написав дописа до районової газети «Зоря» про новий метод використання жаток в колгоспі ім. Другої п'ятирічки, і приніс до мене, щоб я його дещо виправив, переписав начисто та заадресував.

Півдня у мене було кожного дня, а Микола працював також позмінно, мав також досить часу, щоб посидіти біля мене, коли я буду правити та переписувати його допис. З таким змістом, як його Микола написав, допис був як то кажуть «живцем зідратий» з якоїсь іншої колгоспної події, описаної малописьменним сількором: «В колгоспі ім. Другої п'ятирічки жнива розпочалися завчасу. Жатки працюють на дві зміни. Колгоспники перевиконують норми. Хлібо-поставка державі буде вчасною»...

Я запропонував Миколі «підфарбувати» його допис та поширити, на що він з задоволенням згодився.

Розпочаття жнив вчасно і з належною підготовкою та ініціативу впровадження двозмінної праці на жатках я запропонував Миколі приписати голові колгоспу Мурасеві та його замісникові Воронцеві, маючи на увазі приповідку: «Не помажеш — не поїдеш». Мурася та Воронця за новаторство начальство хоч по плечах долонею поляпає, а нас з Грицьком, як ударників, Мурась з Воронцем на з'їзд ударників пішлють та запишуть в кандидати на курси трактористів. Згадав про те, як перевтомлювалися коні і люди цілоденною працею в спеку, виконуючи тільки одну норму, і як тепер жатки сокочуть в ранковій імлі та у вечірніх сутінках, виконуючи та перевиконуючи норми без перевтоми. Згадати про те, що держава матиме якісний хліб і вчасно доставлений на збірні пункти хлібозаготівлі в дописі було необхідно, з огляду на «благонадійність і відданість» вождеві, партії та радянській владі.

Справлений мною Миколин допис редакція газети «Зоря» помістила на першій сторінці, чим Микола дуже тішився, а щось за два тижні прийшов до мене не виправляти та переписувати дописа до газети, а спільно написати, та приніс п'ятку.

— Це, — каже, — половина з того, що редакція прислала за допис. Раніше за мій допис по декілька карбованців

платили, а як ми вдвох написали, то десятку прислали.

Для спекулянта п'ятка не гроші, навіть на півлітри карбованця не достає, але для бідного колгоспника це вже «капітал». Додати до Миколиної ідеї декілька слів про вітер, сонце чи запашний хліб з добірного колгоспного зерна — не така вже й велика вигадка. Він приносив п'ятки, а я йому «підфарбовував» ідеї та оформлював в дописи для газети «Зоря», аж доки Грицька на початку листопада не покликали в червону армію.

Об'їздивши жаткою-самоскидкою колгоспні лани і частково радгоспу ім. Чубаря, з належним відпочинком і не порожнім шлунком, я навіть відчув поповнення тіла. Підібраний живіт мене більше не турбував. Після закінчення жнив жатку затягнули під повітку, намастили солідолом косу, зуби та рухомі частини крил, поскладали борони на воза і взялися знову боронувати — вирівнювати собі «доріжку» в делегати на з'їзд колгоспників-ударників, а то і в майбутні трактористи. Боронувати чорний пар багато легше на ноги, бо рілля вже дещо стужавіла і борони підкидати потрібно тільки посередині лану, щоб витягнутий бур'ян та пирій потім можливо було вилами забрати з поля та знищити. На чорному парові й трудоднів легше заробляти.

На боронування озимини, як і взагалі в той час, коли більшу кількість коней потрібно в плугах, виділяється коней слабосильних, обмуляних хомутами та тих, що мають якусь ваду: не бажають триматися борозни, кусаються, брикаються чи взагалі не слухаються таких колгоспних плугатарів, як дівчата та молодіці. Одною з таких коней в нашій бригаді була чорна кобилка, прозвана Осою. Оса ненавиділа не тільки людей, але й коней. Коня чи людину, яка наблизилася до неї необчано, вона якщо не кусала, то біла задніми ногами. Без «страху Господнього» — батога чи принаймні гнучкої хворостини до Оси наблизитися неможливо. У в'язанку коней у боронах Осу потрібно було прив'язувати останньою і випрягати першою. Під час відпочинку її потрібно було прив'язувати до борони, щоб вона не могла досягнути передню коняку зубами чи, обернувшись, вдарити копитами. Коло Оси потрібно ходити обережно і час від часу нагадувати їй батожищем по ребрах, що не вона, а ти біля неї зверхник.

Боронували ми з Грицьком поле, засіяне житом, в кінці городів хуторян Другої Васильківщини. В кінці хутора — садиба лісника Наконечного з чималим садком, а в садкові

біля високої дощаної огорожі ряд слив з доріслими синіми сливками. Ми боронували і поглядали на сливки, ковтаючи слину і пильно придивляючись, чи, бува, хтось з Наконечних не вештається в садкові чи на городі. Закінчивши боронувати лан, ми ще раз пройшли попід самими городами і переконавшись, що нікого не видно ні в садкові, ні на городі, зупинили коней, швиденько підбігли до огорожі. Грицько нагнувся, я став йому на спину, щоб перелізти через огорожу, а тут і господиня з соняшників виринула, ніби з води:

— Я так і знала,— озвалася вона з-під головатого і листяного соняшника,— що вам заманеться сливок. За боронами бігати та порохом дихати воно б кожному варто б відсвіжитися сливкою та спрагу загасити, але це робити найкраще своєю, а не чужою. Та воно із свого дерева сливку зривається обережно, а з чужого з гілкою, а тому я не люблю як хтось непроханий в мій садок бажає залізти.

Грицько жартома сказав, що ми й не бажали залазити в чужий садок, але нас спрага примусила. Але якщо ви не бажаєте, то ми вашої волі надуживати не бужемо,— запевнив він Наконечну. І ми вже відійшли були від огорожі кроків з двадцять, як Наконечна покликала нас назад до себе:

— А я й забулася запитати, з якого ви хутора, хлопці?

— З Андроникового,— сказали ми їй по-правді.

— А хіба ти не Трохимів та Мотрин синок? — показала вона пальцем на мене крізь штахетник. — Мені здається, що ти ходив до школи з моїм Василем та Нюркою і товаришував з Тетяниним Миколою (Лазненком), а кажеш, що ти також з Андроникового хутора.

Щоб не залишитися брехунами перед старшою жінкою, мені довелося пояснювати, як лиха доля завела нас з батьком спершу на Андроників хутір, а тепер нас з Гашкою.

— Забажали свободи на свою голову, от тепер і маємо злидні та сирітство,— тяжко зітхнувши, сказала Наконечна, вислухавши мене. — Але що робити? Давайте ваші кашкети, то я вже вам слив нарву.

Ми покорились її волі і попросовували свої кашкети крізь штахетини, але коли вона не стала рвати сливки на першій сливці краю, а пішла поміж деревами в садок, то ми були певні, що вона нас обманула і забрала кашкети як кару за наше намагання вкрасти в неї сливки. Ми навіть були згодні залишити кашкети та йти доглянути за кіньми, що від осінніх мух та Осиної напасті позаплутувалися, але Наконечна

принесла наші кашкети в запасці наповнені сливами і, передаючи їх через штахетини, сказала:

— Я оце рвала сливки і думала: хто твій товариш — не знаю, але раджу тобі до людей ставитися відверто і рішуче, так як вони поставилися, щоб сиротою тебе зробити. Не закрадатися по щось, чого у тебе немає, а в них є. Навіть не прохати, а вимагати. Ми допустили, щоб чорти нетрудові у твого батька та матері спершу дорібок забрали, а потім батька та матір у вас. Ти з сестрами на нашому сумлінні, а тому і не соромся нам нагадувати. Влада владою, а люди мусили б переше застановитися, перед тим як зазіхати на чуже добро. А то розворухобилися, підбурені пройдисвітами, і давай вимагати чужу землю, чужу худібку, чужу хату, чужу душу. Попитати тільки: навіщо тобі чужі мозолі? Навіщо тобі чужі сльози та прокльони? Від чужого добра ще ніхто не збагатів і ніколи не збагатіє, а чужі сльози сторицею з твоїх очей виллюються. От і мій старий, три роки воші в окопах годував, царя-батюшку боронив, та три роки свободу в чорта по задвірках рожном підпирив, а тепер, одинокий син ще не встиг на ноги піднятися, а вже каторжником. Самому також не сьогодні-завтра «капне». Ранком з хати виходить не певний, чи вечором повернеться до неї; вечором спати лягає, душою мліє «чорного ворона» чекаючи. Забули про Бога і людську гідність, тепер і мають «свободу» під дурного хатою. А тобі випала лиха доля бути «притчою во язицах», то й не соромся нагадати про це кому слід. Потребуєш щось — постукай у двері і скажи твердо: «Ти маєш, а я потребую!» Якщо відмовиться — лишній гріх на своєму сумлінні матиме. Та й тобі в такій пилуці по полі не личило б бігати. Бажали землі і за неї тебе осиротили, хай тепер, до бісової матері, і за боронами бігають, то й знатимуть, як хліб насущний смакує, трудом праведним здобутий. Перепрацьовуватися нема чого і для кого. Бережи здоров'я, Трофимовичу, а по сливки пришли сестру,— порадила на відході Наконечна.

Слухаючи її нарікань, жалів та порад, ми не зауважили, з якого напрямку чортяка приніс голову колгоспу Мураса до наших заплутаних в посторонках коней. Мурась від роду батракував у Терещенка, на волонні. Як обходитися з конем, він не мав жодного поняття, а тому, підійшовши до наших коней, намагався навести порядок між ними, але отримавши від Оси копняка копитом у ногу, не знав чи сварити нас за те, що лишили коней без нагляду, чи жалітися на Осу за

копняка. Виправляючи коней, Оса звичайно отримала своє батожищем по ребрах за копняка Мурасеві, а також за те, щоб слухалася. Мурасеві цей випадок і став у пригоді, коли складали списки колгоспників-ударників на преміювання з нагоди святкування річниці Жовтня. Майже половині колгоспників досталося по п'ятці та троячці (5 та 3 карбованці), а нам з Грицьком — дзюзки. Ми тоді пішли до Макара:

— Чому не дотримав нашої умови?

— Рада би душа в рай, та гріхи не пускають,— сказав Макар. — Я вас першими в список ударників записав, але Мурась ніби на пень заїхав, казав, що ви з колгоспним майном необережно поводитися, а коней навіть батожищем били. Тому він вас викреслив із списку. Я знаю, що це якесь непорозуміння чи особисті порахунки Мурася, але прохаю вас, щоб з цього не робили якогось бешкету. Беріть без черги коней, назбирайте в Займі дров і матимете не по п'ятці, а по десятці,— порадив нам Макар.

Ми спочатку мали бажання спіткати п'яного Мурася темної ночі та вибити йому по п'ятці на тому місці, чим сідає, але скоро обставини змінилися. Грицька покликали відбувати військову повинність в червоній армії, а до мене в «брати» пристав Грицьків брат, Микола.

ГРИЦЬКІВ СТАРШИЙ БРАТ МИКОЛА — МІЙ НОВИЙ «БРАТ»

Розчарований Мурасевою відмовою визнати нас з «братом» ударниками, що й означало втрати надії бути делегатом третього з'їзду колгоспників-ударників та можливим трактористом, а потім ще й відходом «брата» Грицька в червону армію, я став більше уділяти уваги чоботарству з Миколою Ворошилом, ніж праці в бригаді колгоспу. За час нашого спільного мешкання в хаті дядька Клима, вечорами та у вільний час від колгоспної праці, я Миколі сукав дратву, підготовляв кленові кілочки, розминав шкіру, і взагалі допомагав при дубленні шкіри, ремонті взуття, а згодом навіть навчився зшивати дратвою шкіру та забивати кленові кілочки в підошви. Микола за мою допомогу латав наше з Гашкою взуття та деколи давав пару карбованців, як він говорив, «на бублики». Тепер, коли я з ним при чоботарстві став просиджувати цілими днями, Микола пообіцяв віддавати мені третину заробітку за ту працю, яку ми виконуватимемо

спільно. Мій заробіток мав бути не набагато кращий ніж в колгоспі, але, розчарувавшись, я бажав доказати Мурасві, що й без його ласки я можу дати собі раду. Але це не протягнулося довго, коли прийшов до хати Макар з виразним наказом від Мурася, щоб мені їхати на прорив вивозки буряків до Воронізької цукроварні. В цей час між людьми було передчуття нового терору влади, що пізніше стало відоме під назвою «Єжовщина».

Надія влади на місцеві буряки, вирощувані радгоспом ім. Петровського для Воронізької цукроварні, завела. За п'ять років господарювання на радгоспних ланах росли будяки та бур'яни, а не цукрові буряки. Воронізьку цукроварню влада пристосувала до привозних буряків залізницею і для цього провела залізничну вітку від станції Терещинської на подвір'я цукроварні, де для полегшення подачі буряків у мойку зробили водяний конвеєр. Для тих пляновиків, що пристосовували цукроварню до нової доставки буряків, на папері справа виглядала досить досконалою. Привезені буряки залізничними вагонами на подвір'я цукроварні і вивантажені над водяний конвеєр, в міру потреби водяним потоком просувалося в мойку, потім на ножі і так далі в процес виварення з них цукру, не витрачаючи зайвої праці робітників. Плянувальники цукрового виробництва належали до одної групи державних бюрократів та партійних наглядців. Плянувальники залізничного транспорту належали зовсім до іншої групи таких же бюрократів та партійних наглядців. Ті, що плянували посів, збирання та вивозку буряків до фронту вантаження в залізничні вагони, належали зовсім до іншої групи бюрократів та партійних наглядців. А коли дійшло до виконання плянів доставки та переробки буряків на цукор, виявилися «ножиці». Цукроварня потребувала щось біля десяти вагонів буряків на добу, а тому й водяний конвеєр був пристосований на одночасне вивантаження десяти вагонів; тому плянувальники цукровиків і плянували отримувати від залізниці по десять вагонів кожної доби, бо так воно в кращі часи й велося. Візник для пана, а не пан для візника.

Тепер залізничний транспорт, під керівництвом «мудрішого» тестя за «мудрого» зятя, став «братом червоної армії» і пильнував потреби оборони, а не потреби якихось там задрипаних хохляцьких цукроварень. («Мудріший» тесть Лазар Каганович, нарком залізничного транспорту. «Мудрий» зять — Йоська Сталін). До того залізниця працювала за мі-

сячними плянами, а не за добовими, тому під вантаження та розвантаження подавала вагони не в міру потреби, а в міру можливості, а тому тим пляновикам, що вирощували буряки та тим, що плянували конвеєр на Воронізькій цукроварні, довелось вантажити та розвантажувати буряки тоді, коли залізниця подавала вагони, при чому в дуже обмеженому терміні — дві години для вагонів до двадцяти тон ємкості, і три години 30 хвилин для вагонів в п'ятдесят тон ємкості і більше. Де і як вантажили вагони буряками — мені невідомо, а розвантажували їх у Вороніжі понад залізничною віткою, там де був дещо вищий насип. Десь у половині листопада плян вантаження буряків та доставки їх до цукроварні було виконано на всі 100%, а буряків на конвеєрі у Воронізькій цукроварні не стало. От тоді й «вдарили на сполох» партійні наглядчі, що відповідали за виробництво цукру і погнали воронізьких колгоспників на «прорив». Буряків у Вороніжі досить, а буряків на конвеєрі цукроварні чортма. Буряки були вивантажені понад залізничною віткою, а під'їхати по них через рови, селянські хати та двори було майже неможливо. До заморозків воронізький чорноземний ґрунт, розмішаний людьми, кіньми та колесами, зробився багнюкою. Люди, щоб не погубити взуття в багні, мусили ризикувати здоров'ям та ходити босака по холодній грязюці. Коні не могли тягнути повних возів, а тому були змушені робити два-три звороти лишні, щоб виконати норму. Людям та коням було легше, коли багно було тільки багном. Але коли воно від заморозків перетворилося в груддя та вибоїни, люди босоніж більше не могли працювати, а тому, особливо той, хто не мав добрих чобіт, мав завжди перемоклі ноги. Коні на грудді калічили ноги. У вибоїнах з возів обривалися отеси, ламалися осі та колеса.

Воронізьким колгоспникам біда на вивозці буряків, але вони щоденно були дома. Коли намокнуть — змінять одягу і пересушаться у своїй хаті. Коли вони намерзнуться за день, то вночі на печі нагріються. А нам, хуторянам, біда вдень на праці і біда вночі на постю. Подвір'я службовця цукроварні Воронця просторе. Повітка та хліви для коней вистачальні, але звичайна селянська хата для його родини та для нас, двадцять осіб хуторян, зовсім затісна. В одній кімнаті двадцятьом особам добре розвернутись нема де, не те щоб одіж та онучі десь розвісити, щоб просохли. Доки не було приморозків, в перетертій соломі завелися були блохи і докучали під

час сну. Коли настали приморозки, блохи вигинули, але вночі став дукчати холод.

З харчами також було дуже кепсько на цій вивозці буряків. Цукроварня видавала нам, як і решті своїх робітників, щоденно по 300 грамів печеного хліба та три рази на день солодкого окропу, а решту харчів самі колгоспники мусили надточувати. Тим хуторянам, що дома мали корову, курей та поросю, матері чи дружини передавали хліб, кашу, літру молока, варені яйця, сало чи кусень вареного чи смаженого м'яса, а для мене Гашка могла тільки передати хліба та каші. На холоді, в негоду, від світанку до пізнього вечора щоденно накидати буряки на віз, допомагати коняці витягувати віз з вибоїн, перекидати його на конвеєрі, без належного нічного відпочинку та на пісних харчах, навіть без вихідного дня, згідно нових «святців» для робітників шестиденки, чи навіть ще старомодною системою, що дотримувались колгоспи-неділі — праця дуже виснажуюча. Один рятунок від такої «ударної і свідомо відданої» праці на благо соціалізму, коли людина дійсно захворіє, коняка скалічиться чи віз поламається. Хвору людину спочатку завезуть на лікарські оглядини до Разна-товського, щоб приписав, як довго людина має виздоровлювати, а скалічену коняку чи поламаний віз сам колгоспник завезе чи затягне до колгоспу і пару днів відпочине дома, заки майстри зладять воза або заки Макар з Мурасем домовляться, якою конякою замінити скалічену.

Десь під кінець грудня і мені трапилася така нагода: віз вскочив заднім колесом у вибоїну, і вісь не витримала. Передні осі привозив той чоловік, що привозив харчі для коней та передачі для людей, і заміняв їх на місці, а з поламаною задньою віссю потрібно було тягнути воза на хутір. Потягнув я свого поламаного воза на хутір і більше у Вороніж на вивозку буряків не повернувся; новий «брат» Микола визволив. Хай йому за це легко гикнеться.

Випровадивши брата Грицька в армію, Микола залишив працю стрілочника на роз'їзді Прирощині, взявся добудовувати свою хату, розглядатися за дівкою, щоб одружитися, та завів мені в той час незрозумілі стосунки з колгоспним керівництвом, яке мене мало цікавило і яке я сприймав як факт висловлений в народній поговорці ««Рука руку мие, рука руці догоджати вміє»».

Бригадир бригади Макар Родіонов, ровесник Миколи, був спільником пореволюційної комсомолії та комнезамів.

Завідуючий господарством колгоспу Петро Іванович Воронець до одруження парубкував з Миколою та Макаром. Макарові він, через його дружину Катерину Симанцівну, доводиться дядьком. Рубаючи хвоїну в Давидівщині на «будову» хуторянської школи, вони також спілкувалися разом, а тому я навіть не дивувався, що колишні друзі порозумілися між собою на колгоспній праці і довіряють Миколі виконувати різні доручення, які раніше виконували тільки брати Симанці.

Дружнє відношення Грицька Мурася до Миколи я пояснював собі Миколиною вислугою в червоній армії. Коли я притягнув поламаного воза з Вороніжа на колгоспне подвір'я, виснажений і перемерзлий, та зайшов в колгоспну сторожу докласти Макарові за мою пригоду, Микола, пожартувавши наді мною за мізерний вигляд, також жартома сказав Макарові, щоб мене більше на вивозку буряків не посилав.

— Подивись ти тільки на нього, — звернувся Микола до Макара. — він зовсім змарнів та знидів. Від сьогодні я буду Грицеві «братом», і ти давай наряд мені для нас двох. До того я для Гриця маю одну важливу справу полагодити, а тому більше його на вивозку буряків не посилай.

Мій віз за пару днів майстри відремонтували. Макар на буряки післав когось іншого, я залишився під наглядом Миколи, «Братом по клясі».

Важливою справою, яку Микола бажав полагодити зі мною, була Колесниківна Дунька з хутора Дідівщина, з якою він запізнався, вівозивши колгоспну картоплю на Новомосковський крохмальний завод.

Дуньчин батько, не тільки Колесник по прізвищу, але й справжній колесник, в кого мій батько купував колеса. Дуньчина мати, рідна сестра Андрієвої Бабакової дружини Вівді (Дуньки). Дунька була на рік старша від мене, відносилася до мене дуже прихильно, коли я з батьком приїздив до її батька купувати колеса і тоді, коли перед розкуркуленням влітку 1929 року я роз'їздив на Зойці поміж родичами і часто заїздив до Колесників з дорученням від Андрія Бабака. Після розкуркулення Дуньчин батько влаштувався працювати на крохмальному заводі і там мешкав з родиною в заводських приміщеннях, а тому, коли я з друзями й заходив парубкувати на Дідівщину, Дуньки там не зустрічав і про неї навіть забув в когось запитати. Аж якось минулого літа навідувався до Катерини і там зустрівся з Дунькою. Дунька тепер дівка, як то кажуть, кров з молоком. Мені, захарчованого

«зеленою пашею» та завошивленому, не рівнятися до неї, але вона нашої дружби не забула і забажала, щоб я провів її додому від Катерини та щоб прийшов з друзями до них на завод на гупі. Я звичайно Дуньчину волю частково виконав: відвів її додому, але зацікавлювати друзів далеким походом заради Дуньки не бажав і не було потреби. Наша парубочька ватага була в стані розпаду, а мені надуживати Дуньчину дівочу прихильність не бажалося. Тепер, коли Микола виявив бажання ближче заізнатися з Дунькою та її батьками, я радо погодився бути посередником.

Парубкували ми з Миколою на вечорницях на крохмальному заводі біля Дуньки та її подруг десь до м'ясниць, коли то Дуньку заставав якийсь парубок з села Отбова. Неуспіхом мого посередництва з Дунькою Микола не розчарувався, а навпаки, заохочував мене парубкувати з ним на торфозробці у Вороніжі, в Дубовичах і взагалі біля старших дівчат, між якими Микола надіявся знайти собі гідну подругу життя. Чому Микола перебирав дівчатами, та чому дівчата відмовлялися від його сватання до них, — я в той час ще не мав досвіду в таких справах, а тим більше, що вірив Миколі на слово, не вникаючи в саму суть справи. Коли Микола казав, що дівчата там чи в іншому місці мають вечірку чи вечорниці, я збирався в призначений день і йшов з ним. Микола відносився до мене дійсно по-братськи в походах по вечорницях, на праці в колгоспі та в щоденному житті. Я завжди довірявся Миколі і мав від нього добру пораду, а то й допомогу.

Першою нашою спільною працею з Миколою після «визволення» мене від вивозки буряків до Воронізької цукроварні, була поїздка в Шостку з мірчуком з колгоспного млина на Пирошинській греблі. Мірчук — це оплата збіжжям за перероблення його на борошно чи крупи, і по соціалістичній справедливості мусив би належати тим, хто гатив греблю, ремонтував млина, хто доглядав став, греблю і звичайно хто там працював, як мірошники, завідуючий і навіть візники та коні, що мусять вантажити та перевозити, але поскільки ще «соціалізм в одній країні» був не завершений, колгоспний мірчук належав державі і його з Пирошин потрібно було доставляти «Заготзернові» в Шостку. Звичайно, колгосп від держави мав заплату за мірчук в копійках, які навіть не покривали витрат, затрачених колгоспом на транспортування мірчука в Шостку. Тому завідуючий млином не дуже

припилю новував вагу, завідуючий в «Заготзерні» перевіряв кількість мішків, а не кількість кілограмів вагою. Тому нам з Миколою, чи взагалі візникам, що доставляли мірчук, кілограмів з двадцять з мішків можливо було понадсипати, а покупців можна було знайти у Вороніжі чи в Шостці. 20 кілограмів жита на тодішню базарну ціну вартувало біля 40 карбованців, а нам на «брата» дасть купець по десятиці, і то велика допомога до колгоспного трудодня. Возитися з мірчуком багато вигідніше, ніж з буряками. В поворотній дорозі з Шостки деколи також перепадала п'ятка чи троячка за доставку якихось речей Миколіним знайомим вороніжцям. Колгоспних коней ми не виснажували і в дорогу завжди запасалися лишнім кормом для них. Заробітком за «Злишок» мірчука чи за перевезені речі самі не багатіли, а час від часу «з дороги» привозили півлітри мельникам у млин і Макарові в колгоспну сторожку, де він любив посидіти на самоті.

Окрім щотижневих поїздок з мірчуком в Шостку, для нас з «братом» Миколою Макар з Мурасем все знаходили якесь заняття, не пов'язане з щоденною колгоспною працею: завезти дров якомусь більшому партійному чи державному бюрократові з Пирощинського лісництва, крохмалю з Ново-московського заводу для харчівень бюрократів у Шостці, Глухові та Кролевці. Зразу після нового 1936 року воронізькі колгоспи «розкуркулювали» радгосп ім. Петровського та його два відділи — ім. Чубаря та ім. Косіора. Нам з Миколою довелось щось тижнів зо два їздити по відділах підбирати залишки збіжжя, кормів, господарського реманенту та приглядатися, де що можна «урвати або відірвати». На провесні ми декілька разів їздили допомагати собичанам «розкуркулювати» радгосп ім. Сталіна. І так з «братом» Миколою ми до початку жнив були в «резерві» у Макара та Мурася, а потім я був змушений навчити Кремзу собі в напарники до жатки-самосидки.

Миколине «бартство» зі мною нам з Гашкою допомогло остаточно ліквідувати вошей «як клясу». Карбованці, що прибули за писульки до редакції «Зоря», за «злишки» мірчука та взагалі з «публічного заробітку», витрачалися в основному на мило та мануфактуру, яку ми досить вигідно купували у нашої матусі Тетяни. Залізниця, де працював матусин син Степан електриком, призначила його обслуговувати пасажирські потяги на лінії Москва-Одеса, з депом на станції Москва-Київська. Поселившись в одному з під-

московних сіл, Степан став використовувати свою працю для додаткового заробітку. В торговій системі Советського Союзу, згідно пляну другої п'ятирічки, чи можливо згідно розпоряджень певних органів влади, був заведений неоголошуваний порядок: «давати» (продавати) тільки по три метри мануфактури чи по одному виробу швейної чи трикотажної продукції в одні руки, а для «світової» столиці був зроблений виняток: «давалось» по десять метрів мануфактури або до 50 крб. дрібних виробів швейної чи трикотажної продукції. На відміну від союзної торгівлі, що свої пляни виконувала по шестиденках, московська торгова сітка виконувала пляни щоденно. Тобто, коли тобі забажається купити мануфактури з союзної торгової сітки, як тобі не пощастить, то ти мусиш ставати ранком в чергу п'ять разів, коли натрапиш на той день, коли крамниця виконує свій плян торгівлі мануфактурою, і отримаєш тільки три метри її або штани, сорочку чи щось там з готової продукції в крамниці «даватимуть». В «білокаменній, прекрасній і багатій столиці миру» ти щоденно, застоявши місце в черзі, отримаєш десять метрів мануфактури або швейних чи трикотажних виробів до п'ятдесятки карбованців.

Степан робив дві поїздки з Москви в Одесу в місяць, на що йому потрібно було біля двадцяти днів, а тому він мав час вистоювати в чергах, по дорозі до Одеси залишав матері пакунок з мануфактурою на станції в Кролевіці. В поворотній дорозі в Москву Степан від матері забирав новий пакунок з салом, маслом, свіжою смаженою рибою, яйцями, свіжою ранньою городиною чи садовиною, всім тим, на що була ласа «білокаменная» столиця. Спекулювати на базарі Степановим добром матуся не могла, з огляду на безпеку самого Степана. У родичів та добрих знайомих була більша потреба, ніж Степан міг постачати, тому в матусі торгівля московською мануфактурою та готовими швейними чи трикотажними виробами відбувалась без розголошу. Нам з Гашкою матуся продавала без заробітку, що їй було нам великою допомогою в нашій завошивленій долі.

«Братання» з Миколою мене деколи наводило на сумнів, але мені ніхто про це уваги не звертав, а в мене не було досвіду в таких справах, а тому я деякі Миколіні поступки сприймав як його відвагу та досвідченість, а невдачі обгрунтовував людською зневагою до нього та заздрістю.

Якось на провесні ми забарилися в Шостці, відвізши

туди колгоспний мірчук, і приїхали до колгоспної стайні вже у вечірніх сутінках. Колгоспний вартівник, розвівши вогонь в грубці, улігся на теплій лежанці і «драв хропака». Відсутність колгоспного вартового біля стайні нам навіть, як то кажуть, на руку. Ніхто не посвідчить, якщо потрібно буде сказати Макарові неправду. Ми порозпрягали коней і позаводили у відповідні станки, а занісши зброю в комірчину, зауважили майже нове сідло. Сідел колгосп не мав, ми про це знали напевно, і спершу стали були припускати, що на хутір міг приїхати міліціонер в якійсь справі і залишив коня й сідло в стайні, але, перевіривши коней, ми переконалися, що сідло належить Петрові Івановичові Воронцеві, теперішньому завідувачому колгоспного господарства. Він став відчеплювати від сідла шкіряні бочівки.

— Миколо, — звертаю йому увагу, — ти недобре затіяв. Воронець завтра й розпитувати не буде. Ми приїхали на стайню останніми, нас і питає.

— Е, ти ще жовторотий, — відповів саркастично Микола. — Сідло не Воронцове, бо він його за свої гроші не купував. Сідло Воронець вкрав у Петлюри, а коли з краденими речами не вміє обходитися, нехай нарікає на себе, а нам ось буде по парі підошев і тобі хрому на черевики.

Я намагався переконати Миколу, що за Воронцове сідло нам доведеться «солоно» відповідати, але він на мене аж розгнівався.

— Завтра в стайні сідла не буде, а можливо й Воронця, і про це ніхто й пари з уст не пустить. Сказано тобі вартувати біля воріт, щоб бува якогось лайдака чорт не надніс, то й вартуй!

Ранком, коли ми прийшли на наряд, сідла вже в комірчині не було. Воронець, Макар чи хтось з колгоспників жодним словом не загикнувся за обідране сідло. Мене дивувало, звідки Микола міг знати, що «завтра сідла не буде, а можливо й Воронця», але не міг здогадатися в Миколиній підлості, коли й справді пізньої осені не стало Воронця, його брата Олександра, їхнього сусіда Олександра Коломійця та Миколи Смачного-Трохименка з хутора Пирощини.

З настанням весни дядько Клим якось до мене став ставитися прихильніше та ніби забув, що я син його доброго кума, і більше не кричав до мене з віддалі: «Гей, гей, Трохимовичу! Ну, як там у тебе справи?» Якщо зустрінеться ненароком, відповість на моє привітання «Добрий день вам,

дядьку Климе, добрий день! — і більше жодного слова не добавить.

Якось я був підслухав суперечку жінок біля колгоспного колодязя.

— Та ж вони сироти, а до сироти завжди потрібно мати милосердя, — говорила одна з тих жінок.

— Сироти та сироти! — заперечила інша. — Доки малі, то й сироти, а підростуть, то чортами стануть. Біди від них не відкидаєшся.

— Свята правда! — обізвалася третя жінка. — Он Андрій Іванович виростив сироту-племінника, а тепер за те життям поплатився.

Між хуторянами таємницею не була справа розстрілу Андрія Івановича Воронця, професора математики одного з Харківських учбових заведень та про зраду його племінника Андрія Савченка, якого Воронець був усиновив після смерті Андрієвих батьків під час Визвольних змагань та революції. Я навіть не подумав, що мене хтось може ставити на рівень Андрія Савченка.

Катерина зробила мене була доброго «наганяйла» за сватання Миколи до Колесниківни, але про Миколіні зв'язки з органами терору та насилля вона також не знала і мабуть не здогадувалася, бо не згадувала, навіть двома роками пізніше, коли ми з ним сваталися до Маньки Бабаківни, Андрієвої дочки.

— Водишся з тим придуркуватим Наумовичем, старим парубком. Рівня він тобі? Знайшов з ким брататися! До Колесниківни йому дорогу показав, він їй і в підощви не вартий! Допарубкувався до сивої бороди, нехай і сватів собі рівних шукає, а ти ще дуже зелений на такі справи. Не розумієш, що варті бабські язики, то й не наражайся змолоду на них. — сварила мене сестра і радила не спілкуватися з Миколою.

Сестрина порада — одна справа, а дійсність — зовсім інша. Звинувачувати Миколу у несправедливості до нас з Гашкою чи в злочинстві проти когось я не мав підстави і продовжував з ним «братерство».

Навесні, коли стави наповнюються вщерть водою і заводу не бракує, млини працюють повною потужністю. Весною 1936 року в Пирощинському ставі води було більше ніж потрібно млинові, і завізчиків не бракувало. Ми з Миколою мусили возити мірчук щодругого дня. Однієї гарної теплої днини в неділю, вертаючись пізно з Шостки, ми

вирішили дати коням відпочити біля базарного майдану у Вороніжі, а самим подивитися на воронізьку молодь, що проходила базарним майданом. (Такий у Вороніжі був звичай. Від перших теплих весняних днів до осінньої негоди в неділі та свята, перед заходом сонця, воронізька молодь приходила на базарний майдан і проходила гуртами до сутінків. В сутінках потім розходилася по своїх кутках або на гупі).

Першими, кого ми зустріли на базарному майдані, була моя ровесниця, однокласниця і сестра мого доброго друга Миколи Метли, Настя з своєю сестрою Тетяною. Про неї я чув багато від них, але побачив її оце перший раз. Тетяна була струнка, навіть дещо цибата, без ластовиння, як у її сестри Насті та брата Миколи. З прямим помірним носом на обличчі, широко посаженими великими карими очима, з коротко підрізаним і закрученим по-ленінградському темно-рудим волоссям. Після вбивства Кірова в Ленінграді влада «очищала» Ленінград від небажаного населення, і Тетяна з батьком, як новопришельці в місто, мусили залишити Ленінград. Влаштуватися на працю в Шостку у неї не було відповідних документів, тому вона «відпочине» літо у Вороніжі, а потім шукатиме праці.

Між мною, Настею та Миколою, як однокласниками, таємниць не було, то й тепер Настя, знайомлячи мене з своєю сестрою, поспішила розповісти в скороченні її «біографію». Я, в свою чергу, їх обох познайомив з моїм «братом» і спільником в нещасті, як я жартома окреслив їм Миколу.

Походивши з ними по базарному майдані з годину, ми домовились зустрітись тут же, на майдані, в наступну суботу, але Микола по дорозі додому передумав і забажав в суботу зустріти Тетяну та Настю біля їхньої хати перед тим, як вони виружатимуться на прохід по базарному майдані. Дівчата таким нашим вчинком були дуже вражені, і ми поступово стали їх постійними парубками. Тижнів зо два перед жнивками Микола запропонував Тетяні одруження, і вона без надуми та заперечень погодилася та сказала, щоб Микола зі сватанням поспішив, бо батько якраз перебуває дома.

У домовлений день ми з Миколою пішли з його освідченням в прихильності до Тетяни та бажанням мати її за дружину. Прийшли ми до Тетяниних батьків з півлітрою горілки. Батько з матір'ю проти бажання Миколи та волі

Тетяни не стали висувати ніяких заперечень чи передумов. Миколі в той час було вже 26 років, а Тетяні 23; молодята дорослі, свідомі свого становища і незалежні від будь-кого і будь-яких обставин, а тому й весілля не стали відкладати, як то кажуть в народі, «в довгий ящик», призначивши його на першу неділю після Спаса.

Микола з Тетяною стали поспішно приготуватися до весілля, а в нас з Настею колишня учнівська дружба почала перетворюватися в полюбовну, бо Насті також конче бажалося конче бути хуторянкою та ще й разом з сестрою на одному хуторі, і вона настояла на тому, щоб я таки П повів на свій хутір і познайомив з майбутніми сватами, моєю сестрою Гашкою та садибою, звідкіля нас розкуркулили.

Я був свідомий свого сирітського становища, відповідальності за сестер та непевності праці й даху над головою, а тому з парубкуванням біля дівчат, що конче бажали бути «солодкими» і відданими душою й тілом, був дуже обережний. Наталці які сні не снилися, як їй не скучалося осамітненій на Морозівщині, але я до неї приходив тоді, коли приходила черга цілій нашій парубоцькій ватазі йти на вечорниці на Морозівщину. Вести Настю на хутір мені дуже не бажалося, але моєю відмовою Насті я міг викликати недовір'я між Миколою і Тетяною і між мною та Метлиною родиною. З надією, що майбутнє має на все свої відповіді та пояснення, я погодився показати Насті наш хутір і те, що вона бажає бачити на хуторі, в неділю.

В умовлену неділю день випав погідний, і вже з самого ранку відчувалося надлиження справжнього літа. Микола з Тетяною мали полагоджувати свої справи у кравців, чоботарів та у родичів, а ми з Настею мали зробити два кінці дороги: щоб оглянути хутір і повернутися назад вечором у Вороніж, а тому виріядилися з дому з розрахунком, щоб бути у Вороніжі не пізніше дев'ятої години ранку.

На наше велике здивування, біля церкви св. Спаса ми зустріли заплакану Настю, що ніби кудись поспішала. Ми зрозуміли, що в родині Метли сталася якась прикра подія, але вияснення у Насті не могли добитися, які б питання ми їй не ставили та які б припущення не висловлювали. Настя слізно плакала та на наші питання тільки раменами здвигала.

В товаристві розплаканої дівки, посеред шляху, напроти напівзруйнованої церкви і досить рухливого подвір'я колгоспу ім. Леніна стояти нам було дуже підозріло, а то й небез-

печно, а тому ми взяли Настю під руки і пішли шляхом в напрямку вулиці Бабаківки, де мешкали Метли. В дорозі Настя дещо заспокоїлася. Перед тим, як ми мали звертати з шляху у вулицю Бабаківку, вона зупинилася і заридала, як по покійнику.

— Тетяна посварилася з батьком і матір'ю, пішла на станцію, щоб їхати в Ленінград, а я піду втоплюся, повішусь!

Як Микола не випитував Настю, за що виникла сварка між батьками і Тетяною, коли вони сварилися та коли Тетяна пішла на станцію, від Насті годі було довідатися. Вона плакала справжніми сльозами, схилившись мені на плече і досить зволоживши мою сорочку. Микола, занепокоєний долею своєї майбутньої дружини, розгнівався на Настю і поспішив по вулиці Бабаківці до двора Настіної тітки Крисичихи, де мешкала родина Метли, залишивши мене з розплаканою Настею на шляхові край ставища, під розлогою вербою.

Позбувшись Миколи, Настя скоро заспокоїлася і повела мене стежкою понад ставищем, щоб обійти вулицю Бабаківку і вийти на Покрівщину, де тепер вона переховується у знайомих людей. Поспішати нам тепер було нікуди, а довідатися, що справді сталося в Метлиній родині, мені конче бажалося. Насті також кортіло поділитися своїм горем зі мною. Ми, не домовляючись, звернули з стежки під розлогу вербу і там посідали, заслонившись її вітами від небажаних і немилих людських очей, де стали висловлювати, виплакувати та нарікати на нашу гірку долю.

Про Миколіне одруження з Тетяною тепер нема що й думати. Наша зустріч з Настею мабуть також має бути останньою. Над Метлиною родиною нависла небезпека арешту за давні «гріхи» — втечі від розкуркулення та нових «гріхів» — втечі з Ленінграду перед виселенням з нього ненадійного «елементу» після вбивства Кірова. Крім цього лиха, Метлині та Миколіні родичі, що мешкають на Троєщині, «висипали» цілу торбу гріхів та пліток на Тетяну, Миколу та на мене через сватання Миколи до Тетяни.

— Коли ми ходили на прохід на базарний майдан, люди не сліпі й бачили нас, — розповідала Настя. — Минулої неділі, після вашого сватання, я в понеділок пішла на Троєщину до дядька з новиною про Тетяніне весілля, а звідтіля повернулася з цілою юрбою тіток, дядин, кум і інших добрих наших родичів, що вважали Миколу майже виродком і

радили Тетяні відмовити Миколі, а причин і справді знали чимало, що мали дещо правди і неправди.

— Самогубство Миколиного батька Наума було вимушене Миколою,— запевняли вони.

— Микола служив в частині червоної армії, яка входила в систему військ НКВД, а значить він може бути на послугах НКВД й тепер.

— Під час розкуркулення Микола, на спілку з його дядьком Федором Чайкою, торгували награваним майном розкуркулених вороніжців, а потім Микола доніс на Чайку в НКВД, а його брат Іван написав про це в газеті.

— Окрім Колесниківни, Микола вже сватався до багатьох воронізьких дівчат, які, знаючи його вчинки, відмовили йому.

— Старший Миколин брат у Вороніжі водився з дуже розпусними дівчатами, аж нажив байстрюка однієї на станції.

— Молодший його брат Іван в радгоспі ім. Петровського був комсоргом, а тепер працює слідчим при міліції чи НКВД.

— Мене Микола використовує для підступства та обману довірливих людей. Мовляв, Сіриченко, син розкуркуленого батька — мій друг. Я чесна людина.

В цих твердженнях, безперечно, була якась доля правди, але й були тільки припущення, якщо не зловіси і плітки, але в додаток цього всього, в ніч з середи на четвер, шостенська міліція приїздила арештувати Настиного батька Пилипа та сестру Тетяну за незаконне залишення праці в Ленінграді, чи щось до того подібного. Настин батько вже від розкуркулення навчився передбачати небезпеку і не ночував дома. Настя і Тетяна, як переважно вся воронізька молодь, спали на свіжому сні на вишках. Міліція, заставши дві старші жінки, що спали в хаті, обшукали хату і забрали господиню хати, тобто тітку та передали її в розпорядження НКВД, незважаючи на те, що вона була вдова по незаможникові Криськові, а не дружина Пилипа Метли, на арешт кого їх прислали.

Куди саме батько з Тетяною зникли — Настя не знає, а якщо й припускає, мені про це краще не знати. Вона з матір'ю наразі переховується у добрих людей на Покрівщині. Тітка вчора ввечером повернулася з Шостки.

Микола, виявивши хвіртку замкненою з вулиці, зайшов садком на подвір'я, але на його стукання в двері та шибку

вікна ніхто не відізвався. Він повернувся на ставище, де залишив нас з Настею, але, не знайшовши нас там, вернувся ще раз на подвір'я Настиної тітки. Переконавшись, що це не змова проти нього, а дійсне нещастя Метлиної родини, пішов розшукувати нас на ставище. Нам з Настею ховатися не було потреби, але й правди ми йому не сказали.

— Тетяна, посварившись з батьками, поїхала в Ленінград. Батько та мати поїхали за нею.— Так твердила Настя. Такого погляду дотримувався й я, коли заходила мова про родину Пилипа Метли між мною та Миколою.

Під час жнив, з огляду моєї праці на жатці та розмови з Настею під вербою, мої «братські» почування до Миколи охололи, а після жнив ми з Гашкою були змушені залишити половину хати дядька Кліма, другий раз Андроників хутір, друзів, могили батька, матері та наших рідних і взагалі ліво-бережжя Есмані та поселитися на опустілій садибі відділу радгоспу ім. Чубаря, в урочищі Копань, поблизу села Клишок.

Наймолодший син дядька Кліма Микола, відбуваючи військову повинність в частинах Далекосхідної Особливої Червоної Армії, вступив в комсомол та вирішив вивчитись на командира і залишитися на службі в армії. Весною минулого року, приїхавши на хутір у відпустку, згідно тодішніх «справедливих соціалістичних законів», з двома своїми сестрами відмовився від батька та матері, як «клясового ворожого» елементу, узяв сестер під свою опіку і подав заяву правлінню колгоспу ім. Другої п'ятирічки про прийняття їх в члени колгоспу. Правління колгоспу рекомендувало Миколіне бажання поступити в члени колгоспу загальним зборам колгоспників, а загальні збори одобрили рекомендацію правління і Микола з двома сестрами стали «свідомо соціалістичним» елементом, тобто членами колгоспу.

Микола, комсомолец і курсант червоних командирів не якоїсь там звичайної частини червоної армії, Особой Далекосхідной, про яку в той час преса та радіо не щадили голосу дикторів та чорнила на кличі. «Особая Дальневосточная, дайш отпор!»

Миколіні сестри, «свідомий соціалістичний елемент», стали колгоспницями-ударницями. Я в очах Воронців, Симанців та дядькового Клімового роду змінив «клясову лінію» «Братанням» з Миколою Наумовичем і став небажаним «елементом», а тому Петро Іванович Воронець, як завідувач господарством колгоспу і попередив мене: «Переселяйся

на відділ радгоспу або виплатимо тобі гроші за Климову хату і потім шукай приміщення, де собі сам бажаєш».

Біля Гашки Симанцівни також відповідно «походили», а тому щоб не наражати себе та добрих людей на неприємності, ми з Гашкою й переселились на опустілий відділ радгоспу.

На сонцем обездолені частина четверта.
зауважені помилки та недотримання, яким потрібно виправити.

пор. номер	сторінка	рядок	надруковано	потрібно виправити.
1	4	2 зверху	...стільки	...стільки, яма та пива:
2	6	2 зверху	Костів	Кості
3	9	3 зверху	Максимов	Максимов Дукінов
4	12	16 зверху	кузником.	кузником, зразу після їх відходу.
5	19	5 знизу	випорожняв	не випорожняв
6	21	19 зверху	не однокосібників	не в однокосібників
7	30	5 знизу	зароніли	зароніли
8	44	10 зверху	порозуміння	непорозуміння
9	47	17 зверху	хати	хати, продав
10	47	16 знизу	колагоспу.	колагоспу, та похорон старого Стука- ла і його дружини.
11	48	15 зверху	подаір'я	повір'я
12	58	19 зверху	плутатарим	непотрібне слово "плутатарим".
13	61	12 знизу	загосна.	Тут через непорозуміння коректора та спілкування Петра до- прошено декілька речень по дописувальця господарювання ім. Комінтерна на хуторі Вілогрином.
14	68	13 знизу	горі	горі
15	74	3 зверху	японської	з під японської
16	76	20 знизу	мої ровесники,	мої ровесники, яким довелося за- миняти батьків на господарстві,
17	81	18 зверху	так, ність	так, щоб ність
18	83	7 зверху	ходити,	ходити до неї,
19	83	11 зверху	колагоспу	радгоспу
20	86	11 зверху	лежали	сиділи /росли/
21	89	21 зверху	наслали до	наслали добратися до
22	89	17 зверху	на воді	на воді
23	93	18 зверху	майстри, але	майстри, або й майстри, але
24	96	16 зверху	й підійшов.	і підійшов до неї, та він був роз- дався рота,
25	104	9 зверху	армії,	армії закінчувався,
26	106	6 зверху	уаймовам	зіймовам
27	109	1 зверху	ми німаи	А саки німаи
28	112	16 зверху	німаи	Поцікавився
29	122	6 зверху	та	для
30	124	12 зверху	перий	другий
31	126	16 зверху	приймай	ніби
32	127	2 зверху	"маркомі"	"кардені" /народному доні/
33	150	5 зверху	і розгадайся	і не розгадайся
34	157	21 зверху	годин	хвили
35	159	7 зверху	Павловичем.	Павловичем, не бачав.
36	139	14 зверху	кваргом	кур'яком
37	141	6 зверху	ми столах	ми на столах
38	147	1 зверху	а все.....	а я все розігнутим немому. До...
39	150	16-17 зверху	бадоха	Ядоха
40	132	13 зверху	званого торфу	званого фрезерного торфу
41	153	1 зверху	ластовате	ластовате
42	158	6 зверху	стужоту.	стужоту молотка, Старого Андрона.
43	175	7 долі знизу	й	не потрібно "я"
44	187	13 зверху	Отбоза	Обтоза
45	190	4 зверху	прихильніе	не прихильно
46	193	10 зверху	коче	не потрібно "коче"

Приклад та недотримання, в цій частині є не більше, за що й прохав вибачення
в намовних читачів. 20-го серпня 1966-го року. Г. Сірик.

